

POLSKA AKADEMIA NAUK
WYDZIAŁ NAUK HUMANISTYCZNYCH I SPOŁECZNYCH
KOMITET SŁOWIANOZNAWSTWA

SLAVIA ORIENTALIS

Nr indeksu 376094

ISSN 0037-6744

Rocznik LXXIII

Nr 2

Warszawa

2024

LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO

Віктор Давидюк (Viktor Davydyuk)

Луцьк, Волинський національний університет імені Лесі Українки

УКРАЇНСЬКА «КОЗА» ТА ПОЛЬСЬКИЙ «КОНИК» У РІЗДВЯНО-НОВОРІЧНІЙ ОБРЯДОВОСТІ ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ (РЕКОНСТРУКЦІЯ УТРАЧЕНОЇ ТРАДИЦІЇ)

The Ukrainian “Koza” (Goat) and the Polish “Konik” (Horse) in the Christmas-New Year Heritage of Western Polissia (The Reconstruction of a Lost Tradition)

ABSTRACT: The article raises the issue of the manifestation and subsequent existence of the New Year ritual of “walking with a horse” and its coexistence with the traditional “goat guiding” in Western Polissia. The character composition of both group members (“kozari” and “shuhatnyky”) has been established. Accordingly, considered have been the role functions of each character, as well as its localization within the region. Based on an analysis of verbal texts from the archived manuscripts of the Institute of Social and Cultural Anthropology, it has been stated that a symbiosis of Ukrainian and Polish elements of both rituals and their verbal accompaniment was formed in the 1920s-30s within the Polish colonies of Western Polissia. The new rite of “walking with a costumed ‘horse’” began to displace the traditional one – “goat guiding”, attracting its traditional characters to its accompaniment. The article’s novelty lies in an assumption as to the common formative range of the western Polesian version of the New Year “walking with a horse” ritual in Central Europe, here based upon Ukrainian, Romanian, and Polish national traditions.

KEYWORDS: Western Polissia, New Year ritualism, “goat guiding” rite, “walking with a horse” rite

Традиційна зимова календарна обрядовість Західного Полісся на нинішній час зберігається переважно в пасивній пам’яті сільських старожилів. Лише деякі її окрепини потрапляють в сучасну масову культуру в сценічних варіантах і то часто-густо в обробленому вигляді. Водночас чимало колоритних і самобутніх

обрядодійств також призабуті. Заповнити цю прогалину в збереженні культурної спадщини можна лише внаслідок пропагування інформації, яка міститься в архівних матеріалах. У нашому дослідженні будемо опиратися на рукописні фонди архіву Інституту культурної антропології (до 2005 р Полісько-Волинського народознавчого центру Інституту народознавства НАН України), зібрані та впорядковані у 80-90-х роках. Із огляду на вік респондентів фактично це спогади того, що відбувалося в новорічні дні у 20-30-х роках ХХ ст. У місцевій традиції це називалося «щодрухою» і тільки в обмеженому локусі над Бугом «гоготухою».

На Західному Поліссі, крім традиційного для всієї території України «водіння кози»¹, в репертуарі колядників згадуються обходи з «конем», «ведмедем», «буснем» та «вовком». Детального змісту деяких із них за цими записами відтворити вже неможливо.

Виразніше прочитується стан побутування обрядів «водіння кози» та «ходіння з конем», що в народному вжитку більш відомі як «Коза» та «Кінь». Збереження словесного оформлення цих зоомістерій дозволяє не тільки встановити їх сценарій, а й визначити морфологію вербального тексту.

Проблема побутування цих культурних явищ в межах Західного Полісся на сьогодні не має цілісного дослідження. Що до «Кози», то матеріали з цього регіону вперше потрапили в поле зору Ромуальда Зенкевича², що його популяризував Оскар Кольберг³. Далі їх широко залучає в своїй монографії Олександр Курочкін⁴. «Кінь» потрапив у поле зору Богдана Завітія⁵.

Завдання нашої розвідки – на основі розрізнених архівних даних вивчити співіснування цих обхідних обрядів та з'ясувати причини та механізм їхнього симбіозу.

Реалізація задекларованої теми немислима без з'ясування, чи існує на Західному Поліссі хоч якась диференціація між поняттями «колядники» і «щедрувальники», які найчастіше сприймаються тут як синоніми. Отож, перше питання, яке мусимо порушити, хто такі колядники, а хто щедрувальники саме в цьому регіоні та що стало причиною такої контамінації.

Колядники і щедрівники

Уся унікальність цього явища в загальноукраїнському хрестоматійному розумінні в тому, що традиція колядування в цьому регіоні малопомітна, у деяких селах не колядували взагалі: «В нас тільки на Новий рік ходеле» (Окачово,

¹ О. Курочкін, *Обрядовість (календарні свята й обряди)*, [в:] Поділля. Історико-етнографічне дослідження, Київ 1994.

² R. Zienkiewicz, *Piosenki gminne ludu pińskiego*, Kowno 1851, s. 37-38.

³ O. Kolberg, *Dziela wszystkie*, t. 52: *Białoruś – Polesie*, Wrocław – Poznań 1968, s. 89-91.

⁴ О. Курочкін. *Обрядовість (календарні свята й обряди)*...

⁵ Б. Завітій, *Ходіння з конем у с. Кримно на Західному Поліссі*, «Народознавчі зошити» 2000, № 1, с. 75-84.

арк.7). Тому чіткої межі між різдвяною та новорічною обрядовістю на Західному Поліссі, можна сказати, не існує. Схоже, що «колядуванням» тут із часом почали називати «щедрування»: «У нас що колядують, те й щедрують» (Нуйно 2, арк.10). Часто самі респонденти уточнюють, що «колядувати» в їхньому розумінні означає «щедрувати»: «Заходили до хати. – Добрий вечір. – Добре здоров'є, – значить, ну й начинали колядувати, значить, по-нашому, щедрувати» (Смолярі).

На відміну від тих місцевостей, де було поширене і колядування, і щедрування, колядували хлопці, а щедрували дівчата, на Західному ж Поліссі, де традиція колядування відсутня, роль щедрувальників належала хлопцям: «На Щедрець увечори у нас співали тільки хлопці» (Осівці 1, арк. 2). Тим-то колядок як окремої категорії і не вирізняли: «Та й знаю ти й колядке, „щадрухе” колись казале... В саму Щадруху було колядуванне» (Сошично, арк. 6).

Утім, коли в традицію західних поліщуків почало поступово входити й колядування, що в принципі означало тільки розширення часових рамок виконання щедрівок, репертуар колядників залишився попередній: «В нас колядки й щидривки пучті ни удризнелися. А типирика, то вже ек щедривка – то „щедрий вечур” співають, а ек колядка – то „святий вечур”» (Осівці 2, арк. 6).

Традиційні персонажі новорічних обходів

Серед населення Західного Полісся доволі поширена думка, що суть маскування («перебирання» по-місцевому) полягала в тому, щоб учасників обходів, відомих своєю антиповедінкою, неможливо було впізнати. Проте найчастіше мотивують це тільки обставинами 50-60-х років, коли за це могли й оштрафувати: «Колесь воно все закрито робилося. Вся традиція була з коріння знищена. І ни колядували. І ни ходили. Штрахували батьків, якщо дитина піде з тим буслом» (Пульмо).

Схоже, що з того часу з метою конспірації почали перевдягатися й колядники: «Колесь, ще за цара, за Польщі не перивдягались. А в 50-х роках вкрадки перевдягались (щоб ни пузнав ништо) і звізду носеле» (Стобихва, арк. 11).

І все ж не тільки заборона була мотивацією такої конспірації. Багато важила ще й антиповедінка щедрівників: «Діти [то] вони хорошенько. Старіші в нас ходять. Хлопці такі, шо після армії, то тиї понапівваюця, при конці то вже погублять і того „бусля”, і ту „козу”, і все» (Пульмо).

Утрата, а то й свідоме знищення реманенту в кінці обходів була ритуальною нормою, адже маски повторно не використовувалися. За міфологічними уявленнями, задля того, щоб після інсценованого короткотривалого безладу настав лад, їх потрібно було знищити. Та, схоже, наші респонденти вже цієї норми не знають, тому ставляться до такої поведінки з осудом, зрештою, як і до багатьох інших витівок. Адже деякі з них допікали не на жарт: «Підпирали двері в хати, сани на хлів закидали. Раз звізле на сило 10 санив і поставили на дну купу вден на вден до самого неба» (Щитинь).

І хоч кожен із таких проявів антиповедінки мав і раціональний зміст, до прикладу, «воза на хату вивозили на тоє, щоб був дощ» (Будники, арк. 11), ніхто його одноментно не пояснював, тож це могло отримувати різний резонанс. Отож і тут конспірація була не зайва.

Традиція новорічних перебирань поширена в багатьох країнах на різних континентах. Відрізняються хіба що маски та способи рядження, причому не лише на регіональному, а й на місцевому рівнях. Свій канон мало й Західне Полісся, притому не такий уже й неочікуваний: «На Щодруху пирибиралися колядники дивчата в хлопців, хлопці в дивчат. Вивертали кожухи. Робили смерть і так ходили» (Гойкут, арк. 7).

Подоляни назвали б це «Маланкою». Маскарадна підміна статі була основним моментом цього дійства. Дисонує те, що новорічних перебиранців називають колядниками. Адже Коляда в цій місцевості – це переважно Різдво. Отож, різниця між колядниками й щедрівниками вже стерта. Хоч, зрештою, інших колядників, окрім тих, які ходили на Щедрий вечір, у багатьох місцевих селах і не було.

Перебирання на перший погляд мали довільну форму: «У шо хоч пирибиралися. В „буська“, „козу“ робеле» (Старі Червища, арк. 9). Та це стосувалося лише щедрівників: «На Коляду так ходели, а на Щудруху були „коза“, „видмідь“, був „циган“ з вусами, вимазиний сажою, „циганка“, ляльку замість дитини возьмуть. „Вовк“ ходив» (Щитинь, арк. 12-13), «Колядники в нас ни одівалися. А щодровники і в „коня“, і в „чорта“, і „гуси“ були. Був іден раз „кінь“, а на йому „салдат“ з винтовкою» (Видерта, арк. 6).

«Кінь» у цьому переліку єдиний «канонічний» персонаж, хоч для українських новорічних обходів і не традиційний. Що ж до решти, серед яких і «чорт», якого могли й не пустити в хату, та «гуси», то вони цілком випадкові. Тож і поведінка таких «щедрівників» непередбачувана. А тому їм наперед була уготована роль антигероїв.

Традиційних учасників обходу приймали як належне:

Заходять в хату починають здоровкати з Новим роком. Бусьол був – вкраде буханку хліба, ну там що взев, роззявив того рота, взев за ковбасу з печі і потег в мишок. Взев ковбасу і нисе. Вже хазяїн тоді ничо ни каже, ай, хай бируют (Пульмо).

У більшості випадків цей «бусол» не вважався самостійним, ба більше, самодостатнім персонажем. Частіше він доповнював обхід з «козою» чи «конем» і сприймався в одному ряду з іншими антигероями:

Десь з пувчаса в хате співають і танцюють. «Коза» тилько скаче і биличить, а там «цеган» і «бусол» діяували. Той на піч заглядає, чи кобаска весить, той девиця, де буханка хліби лежить. А решта всі співають. Стоять в порози і співають. Позамурзувани, позамазувани гет (Пульмо).

Другий за популярністю персонаж новорічних обходів – «кінь». Часто обхід із ним подається як прями́й антипод «кози». У деяких селах Західного Полісся категорично заявляють, що «„козу” не водили, водили „коня”» (Мостище 1, арк.1).

Своєю бешкетною поведінкою «кінь» вирізнявся тільки в гірший бік серед персонажів, які його супроводжували: «В „коне” прибиралися... „Жид” з „жидівкою” були, „циганка”... А той „кінь”, то лижок ни було, як тепер, то лавки були, то той „кінь” по лавках скакав» (Мостище 2, арк. 98).

Водночас саме кінь і привертав увагу, щоб відволікти її від неблаговидних дій головного антигероя – «цигана». Така ж роль була уготована й «жидові з жидівкою», які торгувалися з господарями, поки «циган» шастав по всіх закутках та шукав, що б то вкрасти.

Не виявляє жодних проявів антиповедінки серед учасників західнополіського новорічного обходу тільки «коза», хоча реципієнти дійства не виділяють її окремо як центрального персонажа: «Вивертали кожухи, носили кошика, мішка... А перебирались у „вовка”, „ведмедя”, в „козу”» (Гуменці, арк. 20).

Іноді цей перелік доповнюється іншими персонажами, цілком неочікуваними й випадковими. До прикладу, «гуси». Бувають і «овечки»: «На Щудруху прибирались в „вовка”, в „ведмедя”, в „кузу”, в „увички”, в „циганув”» (Бронія, арк. 15).

Інкони можна подумати, що в цьому гармидері є головніші за «козу»: «Щедрувники перевдягалися в „циган”, в „бабу”, ще в „козу”. Як вже йдуть цигани, то закривають двері, бо вони вже все випрошують, в піч заглядають, витягають сало, ковбасу» (Облапи, арк. 22).

Роль «кози» була передбачувана, за всіма іншими треба було пильнувати. Хоча нічого з того, що вони собі взяли, вже не повернеш, то хоч би знати, де що поділось: «Брали на столі паляницю, ковбаску з печі, і вже хазяїн ни смів тоє відбирати, за те вони колядували» (Гуменці, арк. 20).

Контамінація інваріантів

Сценарій «Кози» повторювався з року в рік, тому й пісенний супровід бездоганно знали напам'ять не лише виконавці, а й глядачі. Оригінальності тексту, чи точніше ознак його автентичності на цих територіях, надають лише окремі діалектні вкраплення. До того у текстах з «конем» багато слів чи то навмисно перекручених чи то погано засвоєних з іншомовного слов'янського тексту, тому все, що можна сказати про їхнє походження, то це те, що вони не українські. Відтак можна здогадатися про неавтохтонність не лише тексту, а й самої містерії. Та хоч у записах і відчувається українсько-польський суржик, респонденти запевняють: «Наши ходели, з Новосілок. Да, с конем ходели... Ше й спивали...» (Смолярі). У деяких випадках у супроводі цього титульного персонажа був лише «ведмідь», такий же, як і при обходах із «козою»: «Ходили з „конем” і „ведмедем” увечері на Різдво. То називалося „шугатники”» (Черче 2, арк. 1).

Як бачимо, зі зміною складу учасників обходу змінився й час його проведення, не на Новий рік, а на Різдво.

Прояснюють ситуацію з несвоєчасним «конем», як і загалом походженням усього обряду, окремі полонізи в текстах. Тож мало ймовірно, щоб тут обійшлося без впливу на формування місцевої традиції польських осадників 20-30-х років ХХ ст. «Православне» Різдво збігалось в часі з відзначенням поляками свята Трьох Царів, що супроводжувалося ходінням з «Herodami», яке не обходилося без долучення світських традицій рядження. Тож паралельно могли ходити і з «конем». Зазвичай у польській традиції цей обряд практикувався на св. Стефана, тобто на другий день Різдва. Вранці цього дня до помешкань, в яких були дівчата, на коні у супроводі товаришів в'їжджав вершник – «smieciarz». Якщо знаходили у хаті сміття, тобто ще не прибрану з долівки солому, яку саме цього дня слід було винести в поле чи на подвір'я і спалити, то водили по ньому коня доти, доки дівчина не пригощала їх горілкою. Якщо ж не знаходили – всіх пригощав «smieciarz», схоже за виконану замість нього практичну роботу. Спогади «smiecowania» з «конем», які збереглися в архіві Етнографічного музею в Кракові, польські етнографи зафіксували в повіті Ланьцут Жешевського воєводства (МЕК,16).

Існував у польських селах і ще один варіант водіння коня. Майже в кожен дім у ніч на св. Степана вводили коня «podlaznika» у селах під Краковом. За народним повір'ям, це робилося задля того, щоб усі в сім'ї були здорові, а «konie są dobre» (МЕК,16).

Справжнього коня вводили в хату й подоляни, називаючи його «полазним», але робили це на Василя, тобто на Новий рік. Подекуди ходили з «конем» на другий день Різдва⁶.

У західнополіському селі Ольбле Ляське, де в 20-30-х роках жили поляки, (тепер Осівці) «ходили з „конем” і „ведмедем” разом. Ходили й на Новий рік, і на Різдво» (Острівці). Втім на Новий рік водночас могли ходити ще й з «козою» (Острівці 3, арк. 92).

У селах зі змішаним українсько-польським населенням ходили з «конем» і «ведмедем» лише відведений для цього день – перед Новим роком:

На Щодруху хлопці перевдягались. Їх називали «шугутники». «Кони» робили і «ведмеді» з дерева. «Кони» в хату, «ведмедь» пуд стил. Якшо ничо ни дадуть, «ведмедь» ни вилize. Треба заплатити добре, бо шось вкрадут» (Черче 1, арк. 131).

У деяких західнополіських селах, як і на польських етнічних територіях, головний персонаж обходу називався не «конем», а «кобилкою»: «Щодрувнике робеле «кобелу», пиридягалися в стару бабу і діда, в цегана і циганку» (Підріччя 2, арк. 8).

«Дід» і «баба» в обрядовому почті «кобилки» теж не випадкові, але більше нагадують супровід «полазного коня» на Поділлі⁷. Наступного після Щодрухи

⁶ О. Курочкін, *Обрядовість (календарні свята й обряди)...*, с. 371.

⁷ Там само.

ранку обрядові функції «кобилки» вичерпуються, а «хлопци з „дідами” ходять посівати» (Острівці, арк. 154). Та все ж вірогідніше, що такий супровід перепав «коневі» від «кози». А в Польщі ж «дід» цілком самостійний персонаж. Він міг ходити лише з двома драбами.

Достеменно не відомо, хто саме винайшов оригінальний спосіб рядження «коня» з допомогою кошика, але один із його варіантів незмінний. У східній частині Мазовії (Польща) «коніка» робили з кошика без дна, на нього накидали біле покривало, попереду до кошика прикріплювали оглоблю з кінською мордою, з боків звисали «ноги» вершника, вирізані з картону. Сам же вершник залазив у кошик, який тримався в нього на стегнах⁸.

Подібний спосіб рядження існував і на заході Полісся: «Озьмут скатерку чи радно, людина влізе в той „кінь”, шо ног не видно да й танцює» (Мельники-Мостище, арк. 32).

Утім на Західному Поліссі спосіб рядження у застосуванні підручних засобів пройшов істотну еволюцію, не залежну від польського варіанта. Так, Б. Завітій фіксує 5 таких модифікацій і з кошиком, і з обручами, і з старим решетом і просто з гілляки відповідної форми⁹.

Ще одним персонажем в обходах з «конем» був «бусол», якого деінде, мабуть, не випадково, називали на польський манер «боцяном». Одначе в більшості випадків на кінець 80-х років це польське слово вже було забуте: «Робели бусля, якей клював по підлозі дзьобом» (Підріччя 1, арк. 2). Справжня суто практична роль цього персонажа полягала в тому, щоб дістати підвішену над піччю ковбасу, що для інших «шугатників» було недосяжною не так фізично, як унаслідок природних особливостей їхніх прототипів.

У переліку всіх можливих перебиранців згадується й маска вовка: «У козу, вовка, видмиде прибиралися» (Нуйно 1). З погляду респондентів, маска вовка не сприймається як щось особливе. Проте цей персонаж трапляється так рідко, що заслуговує на особливий інтерес. Його підсилює інша інформація: «Розказувала баба, шо кулись у нас прибирались в „вувків”. Типерика вже того ни роблять» (Козовата). Виходить, що «вовки» могли бути й єдиними персонажами таких обходів. Та переконливих доказів такого перебирання на сьогодні нема. Згадки про те, що перебирались у «вовка» трапляються також в окремих селах колишнього Любомльського (Гуменці) та Камінь-Каширського районів¹⁰. А чи це була окрема зоомістерія чи тільки одна з масок, встановити на основі наявних свідчень неможливо, бо й самі респонденти передають уже те, що тільки чули з других вуст.

Приказку «Бігає, неначе з вовчою шкурою після Коляди» наводить у своїй праці *O słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* Зорян Доленга-Ходаковський¹¹.

⁸ S. Dworakowski, *Kultura społeczna ludu wiejskiego na Mazowszu nad Narwią*, Białystok 1964, s. 55.

⁹ Б. Завітій, *Ходіння з конем у с. Кримно...*, с. 75-84.

¹⁰ Там само.

¹¹ З. Доленга-Ходаковський, *Про слов'яницину перед християнством*, «Фольклористичні зошити» 2007, вип. 10.

Розлогіша згадка про ходіння в вовчій шкурі є і в Казимежа Мошинського. Тож колядування з «вовком» у Польщі не було чимось рідкісним. Рядились вовком і вдягали вовчу маску в Мазовії, Помор'ї, в келецьких і сілезьких селах. Втім дослідник не вбачає в цьому чогось неординарного, адже схожі маски траплялися в Боснії, Молдові та в північній частині Болгарії¹². Для нас важливо ж, що й на Західному Поліссі це була не якась скороминуча імпровізація місцевого характеру, а все-таки традиція, причому з дуже широким ареалом побутування. Притому її не можна вважати ні суто українською, ні навіть слов'янською. Від того претензії на її давність тільки поглиблюються.

Зрештою, новорічні обходи можуть знехтувати будь-яким з персонажів, окрім в одних місцевостях «кози», в інших – «кося».

Зоомістерії «Коза» і «Кінь» у новорічній обрядовості західних поліщуків. «Козарі» і «шугатники»

Загалом на Західному Поліссі існувало дві категорії таких ватаг. Одна мала назву «козарі» – це ті, що ходили з козою.

Хлопці повбираються так як у воєнне. Ну то звуться «козарі». «Коза» з їми була. І ходять, співають по хатах: «Скаче козонько, скаче нибого, дасть тобі господар пувзолото. Пувзолото нема шо брати, треба козоньци вище скакати». І от уже платить козі, як скаче» (Світязь).

Друга категорія «шугатники» або «шугутники»: «На Щодруху хлопці перевдягались. Їх називали „шугутники”. Ходили з „конем” і „ведмедем” увечері на Різдво. То називалося „шугатники” (Черче 2).

Етимологія «козарів» зрозуміла: «Ходили з „козою”. Тільки їднії хлопці і то все старшії, дивчет ни було. Тих хлопців називали „козаремі” (Осівці 4, арк. 92).

Що ж до «шугатників», то тут з етимологією складніше. Крім слів «шугу-шугу, дайте нам по пирогу», відомих із примовки, яку використовували перебранці, жодних інших навіть натяків про значення назви не маємо. Хоч маленькою здогадкою можна вважати інформацію про те, що «попідмазуються невідь-чим, одіяло зроблять рогом. Одним словом, лек наводили на людей» (Дарівка, арк. 8). А ще респонденти згадують про те, що хто зустрінеться такій ватазі на шляху, то вкидали в кучугуру снігу. Можливо, в цьому і полягало те шугання.

Поширенішими на Західному Поліссі все-таки були обходи з «козою». Дійство нічим не відрізнялося від тих, які відбувалися по всій етнічній території України.

Вивертали кожуха. Робили морду, очи з бляхи. Приходили до якоїсь хати і спували: «Ходь, «коза» з корчми, Ни бійся Кузьми. Кузьмова мати Просить до

¹² К. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. II: *Kultura duchowa*, cz. 2, Warszawa 1968, s. 296.

хати. Щось має дати. Дасть штири злоти «Козі» на чоботи. А «дідуйкови» на рукавичку, А «бабусейци» на запасочку (Старі Кошари, арк. 18).

Звідти відкривається суть обходу. Вона полягає в обдаровуванні згаданих персонажів. При цьому втрачається можливість втілення міфу про умираюче й оживаюче божество родючості. Тому наступна частина дійства набуває неочікуваного повороту, мало пов'язаного з попереднім:

В нашому саду вродили сливки, Щоб тую козу задерли вовки». Як казали останні слова, коза впала. Тут приходять дохтур-аптекарь. Він каже: «Я лікар-аптекарь. Лечить умею. Сто в лазарете, двесті на том свете». Вилічить «козу». «Коза» скаче. А «дід» з «бабою»: «Ой хвалим тебе, милий наш Боже, що наша коза скакати може. Уроди, Боже, жито пшеницю, жито-пшеницю, всяку пашницю» (Старі Кошари, арк. 18).

Виходить, що оживання «кози» безпосередньо кореспондується на врожай. «Дід» і «баба», які ходять разом з «козою», як переконуємося, цього впливу не мають.

Цю ж ідею транслює й найпоширеніший текст супроводу обходів з козою: «Де коза ходить, там жито родить, де не буває, там вилягає».

З погляду походження тексту не можна не звернути увагу, що лікар у ньому московит чи принаймні офіційна особа московської влади. Це явна ознака того, що містерія побутувала на цих землях і до появи польських осадників.

Дуже схожий текст Станіслав Двораковський записав у Мазовії в обходах з конем. Там «konik» ходив без участі інших ряджених. Супроводжували його тільки хлопчики-підлітки і музикант. А найцікавіше, що вони співали: «Hulaj, hulaj, konicku, Po zielonem gaicku! Dzie konicek nie chodzi. Tam zytko rodzi»¹³.

Попри очевидну залежність тексту від аналогічного українського при обходах із «козою», функції «коня» цілком протилежні. Колядники застерігають господарів його можливою появою на полі, а самого направляють в гайок, щоб не робив потрави. А найнадійніший спосіб запобігти цьому – нагодувати коня. Ситий кінь у поле не піде.

Це найхарактерніший текст, який ставить коня в один ряд з іншими «шугатниками», хоч на Західному Поліссі це так яскраво не проявляється.

Проте в польському фольклорі трапляється й «корисний» «кінь». Магічного сенсу, на відміну від «кози», він не має, та користь від нього очевидна. У лясов'яків такий обхід має назву «kolada koniem». В'їжджаючи на коні у хату, вершник промовляє: «Chodził konik po kolędzie, robił na chleb, robić będzie».

Відтак об'їжджав усю хату, за що «кінь» отримував овес на віці (кришці) хлібної діжі, а чоловіків пригощали горілкою¹⁴. У живецьких селах у день св.

¹³ S. Dworakowski, *Kultura społeczna ludu wiejskiego...*, s. 55.

¹⁴ F. Kotula, *Teatralność zwyczajów i obrzędów*, „Polska Sztuka Ludowa” 1952, nr 6, s. 336-337.

Степана в хату в'їжджав «polaznik» на коні, бажав щастя, обсипав приміщення вівсом. Потім самого «подлазніка» запрошували до столу й пригощали, а коня ж відводили до стайні¹⁵.

У такому амплуа сandomирський кінь більшою мірою нагадує подільського. Подільський «полазник» приїжджав на коні нагадувати, що вже час орати. Тут же й посівав у хаті зерном. На Західному Поліссі слово «полазник» не відоме.

З часом живого коня замінив ряджений. Попри те учасником вистав у районі Сandomирської Пущі (у лясов'яків) та у селі Тинець під Краковом «живий кінь» побутував до 50-х років ХХ ст.¹⁶.

Із рядженими «кобилкою» чи «коником» ходили у Жешівському воєводстві¹⁷, як і в Білостоцькому. Північний кордон поширення цього звичаю досягає північно-західних районів Більського повіту, на північ від Нарви він не відомий¹⁸.

Західнополіський варіант «Коня», безумовно, з розряду новацій. Незважаючи на те, що серед респондентів, від яких зібрана наявна в нас інформація, траплялися особи, які народилися в перші десятиліття ХХ ст., часу появи цього обряду ніхто не пам'ятав. Він, найвірогідніше, випав на їхні дитячі роки, коли дитина ще не усвідомлює історичної тяглості. Найвірогідніше це могло статися в 20-30-х роках. Окреме питання – походження в поляків його інваріанту – «polaznika», який навіть назву має українську. Тут дуже вірогідна версія – інфільтрація в південно-західні райони Польщі подільської традиції.

Те, що з «конем» ходили тільки хлопці, вже свідчить, що вони у такий спосіб надивлялися собі дівчат. Бо тільки в хаті можна було оцінити, яка з дівки господиня. Але то вже вторинна функція обходу. Початкова все-таки, мабуть, була рільнича, коли хлопці ходили не тільки з живим конем, а й з плугом. Подібно ходили з «бичком» і плугом румуни. Щоправда, самого бичка останнім часом вже не водили. Його присутність під вікном, позаяк в хату не заходили, імітував звук специфічного музичного інструменту, що нагадував мукання бугая. Доповнювало враження присутності під вікном справжньої тварини поцьвохування з боку колядників батогами. Втім центральним образом такого обходу був все-таки не бугай, а плуг. Не дарма ж бо й назва румунського обряду – «плугошорул». Під час цього новорічного обходу румунські колядники ще й проводили першу борозну по снігу. А це не інакше як відгомін аграрної обрядовості весняної Коляди, яку відзначали навесні, а наближеність обрядових дій до реальних – переконлива ознака першобутності саме такого варіанту обряду що з бичком, що з конем.

¹⁵ F. Kotula, *Z Sandomierskiej Puszczy*, Kraków 1962, s. 44.

¹⁶ F. Kotula, *Teatralność zwyczajów i obrzędów...*, s. 337.

¹⁷ A. Wójcik, *Zwyczajowe doroczne Pogórzan. Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, Kraków 1965, s. 267.

¹⁸ J. Maciejewska-Pavkovič, *Zdobnictwo obrzędowe wsi Białostockiej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1966, № 2, s. 124.

Символічна оранка могла бути пов'язана ще й із тим, що «перед Новим роком на Щодруху запрагали коники, що уже з висни на їх їздить, волики гучили перши раз...» (Холоневичі).

Борозна, проорана досі незапряганим бичком чи конем, передбачала магічний вплив на родючість. Мабуть, тому обряд у поляків називався «конік», а не «коп».

Якщо ж допевнятися, який із обходів із конем був давніший, з плугом чи без плуга, то, безумовно, перший. Він застосовувався ще тоді, коли Новий рік і оранка збігалися в часі. Що ж до другого, то він своїм приходом визначає завершення різдвяно-новорічних свят, коли треба було винести з хати перетерту упродовж свят під ногами соломі («мерву»). Адже на свята в хаті не замітали. Не випадково ж і коновод у поляків мав назву «сміттяр». То вже з часом він набув статусу наглядача за порядком, тобто поліцейського. На Західне Полісся потрапив тільки цей варіант обряду. Адже й вершник тут найчастіше з'являється в формі поліцейського. Вже звідти цей персонаж поширився навіть у супровід «кози».

Цілком зрозуміло, що сценарій ходіння з «конем» у тому вигляді, в якому він існує на Західному Поліссі, пройшов некороткий шлях трансформації, яка відбувалася на території між Дністром і Нарвою. Про це свідчать і місця його побутування: Мараморощина, Придністров'я, Малопольща, Мазовія, Західне Полісся. Разом із формою трансформувалася і зміст ідеї таких обходів від пропозиції оранки до вимоги нагодувати коня. Аграрно-магічна функція в цих обходах відсутня. Все зводиться до утилітарних. Що ж до початкової ідеї, то її найповніше відображає румунська назва «плугошорул», тобто свято плуга.

Польський дослідник К. Мошинський писав про поширення маски коня в Німеччині, Англії, Південній Франції, в Македонії, Болгарії, Молдові, Туреччині, за межами Європи – в Індокитаї, Японії, Китаї¹⁹. Де праатьківщина цього обряду і чи існувало єдине джерело загалом, питання питань. Та достатньо одного факту, що в XVI ст. прямий відповідник того, який існував в Польщі з супровідними масками «ведмедя» та «вовка», шотландський Хоббі-хорс вже був заборонений королем Англії Генріхом VIII через асоціальну поведінку, яка допускалася в день його відзначення²⁰.

Позаяк неодмінною умовою ходіння з конем була мілітарна манера перевдягання, а головною практичною функцією таких обходів було збирання провіанту, є всі підстави вбачати зародження цієї традиції в надрах середньовічних зборів представниками влади для потреб війська.

Попри швидке впровадження обходу з «конем» на Західному Поліссі перевага в різдвяно-новорічних обрядах залишалася все-таки за «козарями». Найпомітніша зміна, яка відбулася під впливом різдвяного «ходіння з коником» та, що з «козою» почали ходити й на Різдво: «Ходили з „козою” на Різдво пуд вечир...» (Велимче, арк. 16). «Ходили з „козою”, „буслом” на Різдво ввечері» (Доротице).

¹⁹ K. Moszynski, *Kultura ludowa Słowian...*, s. 295.

²⁰ Ch. Chaunder, *Year Book of Folklore*, London 1959, p. 21.

І все ж таки у більшості місцевостей, де «коник» був невідомий, дотримувалися старої традиції: «Із „Козою” ходили на старий Новий рік. Перевдягались в „козу”, „цигана”, „діда” (Верхи, арк. 52-53).

В Облапах до категорії «козарів» входили також перебрані «дід», «баба», «циган» (Облапи, арк. 22). «Дідові» з «бабою» і тут дари належали за статусом. «Циганові» ж треба було вкрасти.

Там же, де обряд «ходіння з конем» набув чинності, «козі» був відведений периферійний статус. Її віддали на поталу дітям: «То з „козою” в нас ходили діти, а росли хлопці ходили з „конем”» (Погоулянка). А щоб хоч якось уникнути своєї вторинності, в уніформу почали вбиратися й «козарі»: «Хлопці повбираються та як у воєнне. Ну то звуться „козарі”. Коза з ними була» (Світязь).

Поява міліарного стилю перебранців однозначно пов'язана з польським впливом:

І поліцаї з їми ходять. Тії вже співають по-польську: «Нови лята, стари лята, дась господар калачата. Як не даси калачика, то уведем рогачіка. І будемо в рік трубити, Воликами хліб робити». Співають поліцаї. Два. Тоді впускають «козу», вона була за дверима... (Пульмо).

Накладання польських свят на українську традицію змінило в тому числі і зміст самих обходів. Одночасне відзначення українцями Різдва, а поляками Трьох Королів часто в одному й тому ж селі призвело до контамінації польської традиції з місцевою українською. Тим то і з «конем», «козою» і «ведмедем» українці почали ходити на Різдво: «Ходили з „конем”, „козою ” і „ведмедем”. На Рuzдво ввечері. Ходили два дні ввечері» (Хотешів).

Незважаючи на те, що попервах у різних селах дотримувалися якогось одного типу рядження, все ж календарне приурочення обрядів поступово дифузійнувало. Тож в одних випадках знаходимо свідчення, що «шли з „коньми”... на другий день Рuzдво» (Датинь), в інших – «ходили з „конем” і „ведмедем”... і на Новий рік, і на Різдво» (Острівці).

Як будь-яке нововведення, ходіння з «конем» викликало більше емоцій у глядачів. Тому в окремих селах «Кінь» цілковито витіснив стару традицію не те щоб на периферію, а й загалом; «„Козу” не водили, водили „коня”» (Мостище 1).

Вторинність обходів із «конем» у західнополіських селах проявляється в тому, що разом із ним, на відміну від польської традиції, ходили ті ж персонажі, що й з «козою»: «дід», «баба», «циган», «циганка» і «ведмідь».

Отже, «Коза» і «Кінь» – не тільки окремі дійства, а ще й самодостатні персонажі. Уся решта масовки – це «шугатники», які жодного функціонального навантаження у своїх містеріях не несуть. Інше питання – наскільки вони випадкові.

Якщо респонденти вбачають різницю між «козарами» й «шугатниками», хоч персонажний склад обох категорій мало чим відрізняється, то вона, мабуть, полгала у змістовому наповненні, зокрема й ставленні до обох цих категорій.

«Врічні гості»

І врешті-решт питання, наскільки випадкові чи закономірні персонажі різдвяно-новорічних обрядових обходів. У більшості помічаємо, що ставлення до «козарів» і «шугатників» не рівнозначне. Так само й до центральних персонажів обох обрядів, що більшою мірою проявляється в текстах супровідних пісень. Якщо «коза» бажана на полі, бо: «Де коза ходить, там жито родить», то кінь має діаметрально протилежне значення – «Dzie konicek nie chodzi, tam żytko rodzi».

Серед дослідників побутує навіть така думка, що на українських землях коза вважалася тотемом²¹. Таке припущення вільно кореспондується з добре відомим зауваженням німецького вченого Вільгельма Маннгардта про міфологічні уособлення та магічні ритуали європейських селян, переважно німецьких, у зв'язку з їхніми землеробськими роботами. Так у німців польового духа втілювали житній вовк та житній пес. Щодо останнього, то він набув поширення і в чехів²². Коли у випадку з козою це мало реальне підґрунтя, адже на місці загонів для кіз, які з часом переорювали, насправді добре родило жито, то вплив вовка чи пса на врожай таки досить сумнівний. Можна лише припускати, що тотемічне значення вовка-помічника могло бути успадковане та трансформоване ще від первісних мисливців.

Де в колі персонажів, які супроводжують «козу», зооморфне втілення духів поля, а де тотемів, однозначної відповіді нема, особливо щодо кози. Тим часом не зайве нагадати, що недожатий клаптик поля, що звався «козою», отже, схоже, залишений саме для неї, а згодом і жмут колосся, який залишали на зиму, найвідоміший за назвою «борода» безапеляційно асоціюються з ритуалом пошанування духів угідь у народів із традиційним первісним побутом.

Із появою інгумації, як основного способу поховань, функції цих духів були переадресовані духам предків. Тож «коза», «дід» і «баба» в цьому контексті сприймаються як духи-опікуни. Перша – поля, два інші – родинного добробуту в цілому. Всі вони позиціонуються як добротворці, які приходять у найвідповідальніші моменти господарського календаря.

Перехід опікунських функцій від духа поля до духів предків призвів до транспонтації й одного з обрядових атрибутів. Недожатий пучок збіжжя, який до цього залишали в полі, переформатувався як останній вижатий сніп, принесений господареві до хати. Відтак почав називатися «дідом», «дідухом», тобто духом діда – дід-духом, а розстелена на долівці на час свят солома – «бабою». Поляки ж останній зжатий сніп називали «бабою». Так само й чехи. Отож, за логікою обрядової практики, польський «смітяр» повинен вивезти з хати в поле «бабу», тобто бабиного духа, що повинен сприяти родючості в наступному аграрному році. В цьому контексті людська домівка сприймається як тимчасовий прихисток

²¹ О. Знойко, *Міфи Київської землі т. події стародавні*, Київ 1989.

²² W. Mannhardt, *Roggenwolf und Roggenhund*, Danzig 1865.

для духа поля. Про таке значення принесеного після жнив у хату збіжжя, яке в поліській традиції ще називається «вінком», згадується в жнивварських піснях. Тільки ж відправляти такого духа в поле посеред зими нелогічно, тому й функції родючості в ньому часто не вбачають. Насправді ж місце цього обряду на початку весни – аграрного Нового року.

У такому обрядовому контексті духи поля в слов'янських віруваннях уже переведені в ідеологічну площину вірувань культу предків. За уявленнями цього культу померлі родичі сприяли добробуту живих, тобто насамперед рясним врожаям, із-під землі і лише в дні найбільших свят навідувалися не так для пошанівку, як дізнатися про те, чим можуть допомогти. Тому як за святковим столом, так і в текстах колядок згадувалися всі нагальні потреби хлібороба.

Небажані гості – страхополохи-«шугатники»

Прихід «шугатників» на відміну від «козарів» завжди викликає певні перестороги: «Як вже йдуть „цигани”, то закривають двері, бо вони вже все випрошують, в піч заглядають, витягають сало, ковбасу» (Облапи, арк. 22).

І справа не лише в «циганах». Ті ж самі функції, що й «циган», може виконувати й «бусол» («бусол», «бусень» – лелека, В.Д.), заглядаючи, де що б дістати та потягнути. На те вони й «шугатники». Етимологічно «шугатники» – це ті, що шугають, тобто лякають, полошать. Вовк, ведмідь, кінь, бусол – всі вони належать до цієї категорії. І так само, як і доброчинці, ці зловмисники претендують на те, щоб узяти. Не ласкою, то силою. Головним «рекетиrom-вимагачем» у цій компанії на Західному Поліссі був не «кінь», а «ведмідь», який ходив разом із ним.

При такому поводженні зачинити двері перед гістьми означало накликати ще більшого лиха. Та не тільки тому вони отримують свою частку. Їхня антиповедінка – це відображення «того світу» який репрезентують «врічні гості», по суті, «дід» з «бабою». Трапляються серед них і колишні тотеми: «вовк», «ведмідь», «коза», «кінь». Тобто західнополіські «шугатники» виконують ті самі дії, що й подільські «маланкарі». Та все ж, в обходах з «козою» вони «врічні гості», із «конем» – «шугатники» – тобто відповідно доброчинці та зловмисники. Доповнюють їх перелік нарівні з масками хижих звірів іновірці та інородці.

Фінальна фаза побутування цих зоомістерій – 60-і роки ХХ ст. Відколи до колядників та щедрівників почали «вживати міри адміністративного впливу», карнавалізація обряду ще більше видавала його учасників на вулиці. Тому почали колядувати й щедрувати вже без масок і не під вікнами, а по хатах. Зовні скидалося на те, що наче нічого й не відбувається. Зайшли гості до хати, ну й що? Та цього було цілком достатньо, щоб втратило свою привабливість і саме щедрування. Виконавців щедрівок, особливо коли вони приходили один за одним з тією самою щедрівкою-колядкою нерідко почали сприймати як випрохувачів, а тому не завжди їх пускали до хати.

Висновки

У підсумку можна стверджувати, що обряд «ходіння з конем» поширився на Західне Полісся у 20-30-х роках ХХ ст. разом з польськими осадниками. Тому, на відміну від обходів з «козою», він мав на Західному Поліссі локальне поширення. Втім поява цього культурного артефакту в регіоні істотно вплинула на весь комплекс різдвяно-новорічної обрядовості. В одних місцевостях «ходіння з конем» мирно співіснувало з «водінням кози», в інших новий обряд утвердився на місце традиційного, заодно прилучивши до себе й його персонажів. Врешті-решт невідповідність дат українського та польського обрядових календарів призвела до симбіозу обрядових дійств, унаслідок чого на Західному Поліссі утвердилися і різдвяні обходи в новорічних масках, що загалом для української традиції не властиве. Тут вони просто заповнили вільну нішу, адже до цього в багатьох селах на Західному Поліссі не існувало навіть традиції колядування. Проіснував обряд «ходіння з конем» у західнополіському культурному контексті до 60-х років ХХ ст. Відтак через репресивне втручання радянських владних структур вийшов з ужитку разом з обрядом «водіння кози».

ДЖЕРЕЛА

- Брониця – записано в с. Брониці Камінь-Каширського району від Тетяни Ходаковської, Архів Інституту культурної антропології²³, [далі – ІКА], ф.1, од. зб. 1.
- Будники – записано в с. Будниках Любомльського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 108.
- Велимче – записано в с. Велимчі Ратнівського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 25.
- Верхи – записано в с. Верхах Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 4 А.
- Видерта – записано в с. Видерті Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 2.
- Гуменці – записано в с. Гуменцях Любомльського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 113.
- Дарівка – записано в с. Дарівці Ковельського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 61.
- Датинь – записано в с. Датині Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 24.
- Доротище – записано в с. Доротиці Ковельського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 25.
- Заболоття – записала 1993 р. Світлана Задерей у від Наталки Задерей 1912 р. н. у с. Заболотті Любомльського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 116.
- Козовата – записано 1989 р. в с. Козоваті Ратнівського району від Варвари Штик 1941 р. н., власний архів автора.
- Кримно – записано в с. Кримні Старовижівського району, власний архів автора.
- Мельники-Мостище – записано в с. Мельниках-Мостиці Камінь-Каширського району, ІКА, ф.1, од. зб. 23.
- Мостище 1 – записано в с. Мостиці Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 24.
- Мостище 2 – записано в с. Мостиці Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 25.
- Нуйно 1 – записано 1990 р. в с. Нуйні Камінь-Каширського району від Ольги Антонюк 1915 р. н., власний архів автора.
- Нуйно 2 – записано в с. Нуйні Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 82.
- Облапи – записано в с. Облапах Ковельського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 76.

²³ До 2005 р. – Полісько-Волинського народознавчий центр.

- Окачево – записано в с. Окачеві Ратнівського району, ІКА, Фонд обмеженого користування, далі – ФОК.
- Осівці 1 – записано в с. Осівцях Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 35.
- Осівці 2 – записано в с. Осівцях Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 55.
- Осівці 3 – записано в с. Осівцях Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 25.
- Осівці 4 – записано в с. Осівцях Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 96 А.
- Острівці – записано в с. Острівцях Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 34.
- Підріччя 1 – записано в с. Підріччі Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 27.
- Підріччя 2 – записано в с. Підріччі Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 39.
- Пнівне – записано в с. Пнівні Камінь-Каширського району, ІКА, ФОК.
- Погулянка – записано 1993 р. у с. Погулянці Любешівського району, власний архів автора.
- Пульмо – записано в с. Пульмі Шацького району, власний архів автора.
- Раків Ліс – записано в с. Раковому Лісі Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 42.
- Річиця – записано 1996 р. в с. Річиці Турійського району від Василя Вознюка 1925 р. н., власний архів автора.
- Світязь – записано в с. Світязі Шацького району, власний архів автора.
- Смолярі – записано в с. Смолярах (куток Новосілки) Старовижівського району, власний архів автора.
- Сошичне – записано в с. Сошичному Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 1.
- Старі Кошари – записано в с. Старих Кошарах Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 69.
- Старі Червища – записано в с. Старих Червищах Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 44.
- Стобихва – записано в с. Стобихві Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 45.
- Тойкут – записано в с. Тойкуті Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 24.
- Холоневичі – записано 1990 р. від Ольги Мартинюк 1911 р. н. в с. Холоневичах Ківерецького району, власний архів автора.
- Хотешів – записано в с. Хотешеві Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 25.
- Черче 1 – записано в с. Черчому Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 24.
- Черче 2 – записано в с. Черчому Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 25.
- Черче 3 – записано в с. Черчому Камінь-Каширського району, ІКА, ф. 1, од. зб. 53
- Щитинь – записано 1996 р. в с. Щитині від Марії Салівончик 1925 р. н., ІКА, ф. 1, од. зб. 42.
- МЕК – Muzeum Etnograficzne w Krakowie, Archiwum Rękopisów, 150/1, teka IV, 16.

REFERENCES

Sources:

- Bronytsia – zapysano v s. Bronytsi Kamin-Kashyrskoho raionu vid Tetiany Khodakovskoi, Arkhiv Instytutu kulturnoi antropologii [dali – IKA], f. 1, od. zb. 1.
- Budnyky – zapysano v s. Budnykakh Liuboml'skoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 108.
- Cherche 1 – zapysano v s. Cherchomu Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 24.
- Cherche 2 – zapysano v s. Cherchomu Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 25.
- Cherche 3 – zapysano v s. Cherchomu Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 53
- Darivka – zapysano v s. Darivtsi Kovel'skoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 61.

- Datyn – zapysano v s. Datyni Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 24.
- Dorotyshche – zapysano v s. Dorotyshchi Kovelskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 25.
- Humentsi – zapysano v s. Humentsiakh Liuboml'skoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 113.
- Kholonevychi – zapysano 1990 r. vid Olhy Martyniuk 1911 r. n. v s. Kholonevychakh Kiveretskoho raionu, vlasnyi arkhiv avtora.
- Khoteshiv – zapysano v s. Khoteshivi Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 25.
- Kozovata – zapysano 1989 r. v s. Kozovati Ratnivskoho raionu vid Varvary Shtyk 1941 r. n., vlasnyi arkhiv avtora.
- Krymno – zapysano v s. Krymni Starovyzhivskoho raionu, vlasnyi arkhiv avtora.
- MEK – Muzeum Etnograficzne w Krakowie, Archiwum Rękopisów, 150/1, teka IV, 16.
- Melnyky-Mostyshche – zapysano v s. Melnykakh-Mostyshchi Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f.1, od. zb. 23.
- Mostyshche 1 – zapysano v s. Mostyshchi Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 24.
- Mostyshche 2 – zapysano v s. Mostyshchi Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 25.
- Nuino 1 – zapysano 1990 r. v s. Nuini Kamin-Kashyrskoho raionu vid Olhy Antoniuk 1915 r. n., vlasnyi arkhiv avtora.
- Nuino 2 – zapysano v s. Nuini Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 82.
- Oblapy – zapysano v s. Oblapakh Kovelskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 76.
- Okachevo – zapysano v s. Okachevi Ratnivskoho raionu, IKA, Fond obmezhenoho korystuvannia, [dali – FOK].
- Osvitsi 1 – zapysano v s. Osvitsiakh Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 35.
- Osvitsi 2 – zapysano v s. Osvitsiakh Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 55.
- Osvitsi 3 – zapysano v s. Osvitsiakh Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 25.
- Osvitsi 4 – zapysano v s. Osvitsiakh Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 96 A.
- Ostrivtsi – zapysano v s. Ostrivtsiakh Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 34.
- Pidrichchia 1 – zapysano v s. Pidrichchi Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 27.
- Pidrichchia 2 – zapysano v s. Pidrichchi Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 39.
- Privne – zapysano v s. Privni Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, FOK.
- Pohulianka – zapysano 1993 r. u s. Pohuliantsi Liubeshivskoho raionu, vlasnyi arkhiv avtora.
- Pulmo – zapysano v s. Pulmi Shatskoho raionu, vlasnyi arkhiv avtora.
- Rakiv Lis – zapysano v s. Rakovomu Lisi Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 42.
- Richytsia – zapysano 1996 r. v s. Richytsi Turiiskoho raionu vid Vasylia Vozniuka 1925 r. n., vlasnyi arkhiv avtora.
- Shchytyn – zapysano 1996 r. v s. Shchytyni vid Marii Salivonchuk 1925 r. n, IKA, f. 1, od. zb. 42.
- Smoliari – zapysano v s. Smoliariakh (kutok Novosilky) Starovyzhivskoho raionu, vlasnyi arkhiv avtora.
- Soshychne – zapysano v s. Soshychnomu Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 1.
- Stari Chervyshcha – zapysano v s. Starykh Chervyshchakh Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 44.
- Stari Koshary – zapysano v s. Starykh Kosharakh Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 69.
- Stobykhva – zapysano v s. Stobykhvi Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 45.
- Svitiaz – zapysano v s. Svitiazi Shatskoho raionu, vlasnyi arkhiv avtora.
- Toikut – zapysano v s. Toikuti Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 24.
- Velymche – zapysano v s. Velymchi Ratnivskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 25.

Verkhy – zapysano v s. Verkhakh Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 4 A.
 Vyderta – zapysano v s. Vyderti Kamin-Kashyrskoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 2.
 Zabolottia – zapysala 1993 r. Svitlana Zaderei u vid Natalky Zaderei 1912 r. n. u s. Zabolotti
 Liuboml'skoho raionu, IKA, f. 1, od. zb. 116.

Studies:

Chauder Ch., *A Year Book of Folklore*, London 1959.
 Dołęga-Chodakowski Z., *Pro slov'yanshchynu pered khrystyianstvom*, «Fol'klorystychni zoshyty» 2007, vyp.10.
 Dworakowski S., *Kultura społeczna ludu wiejskiego na Mazowszu nad Narwią*, Białystok 1964.
 Kolberg O., *Dziela wszystkie*, t. 52: *Białoruś – Polesie*, Wrocław – Poznań 1968.
 Kotula F., *Teatralność zwyczajów i obrzędów (z Puszczy Sandomierskiej)*, „Polska Sztuka Ludowa” 1952, nr 6.
 Kotula F., *Z Sandomierskiej Puszczy*, Kraków 1962.
 Kurochkin O., *Obryadovist' (kalendarni svyata y obryady)*, [v:] *Podillya. Istoryko-etnohrafichne doslidzhennya*, Kyiv 1994.
 Maciejewska-Pavkovič J., *Zdobnictwo obrzędowe wsi białostockiej*, „Polska Sztuka Ludowa” 1966, nr 2.
 Mannhardt W., *Die Korndamonen*, Berlin 1868.
 Mannhardt W., *Roggenwolf und Roggenhund*, Danzig 1865.
 Mannhardt W., *Wald- und Feldkultc*, Bd. 1-2, Berlin 1904-1905.
 Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, t. II: *Kultura duchowa*, cz. 2, Warszawa 1968.
 Wójcik A., *Zwyczaje doroczne Pogórzan. Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej powiatu gorlickiego*, Kraków 1965.
 Zienkiewicz R., *Piosenki gminne ludu pińskiego*, Kowno 1851.
 Zavitij B., *Khodinnya s konem u s. Krymno na Zakhidnomu Polissi*, «Narodoznavchi zoshyty» 2000, № 1.
 Znoyko O., *Mify Kyiv's'koyi zemli ta podiyi starodavni*, Kyiv 1989.

ПРО АВТОРА

Віктор Феодосійович Давидюк – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури. Волинський національний університет імені Лесі Українки (Lesya Ukrainka Volyn National University). **Публікації: вибрані книги:** *Генеалогія українського фольклору*, Рівне 2005; *Етнологічний нарис Волині*, Луцьк 2005; *Купало на заході Волині*, Луцьк 2015; *Зачароване Полісся*, Луцьк 2018; *Круглий рік (досліди з поля календарної обрядовості Західного Полісся)*, Луцьк 2019; *Студії з порівняльної фольклористики*, Луцьк 2022; *Поетика західнополіського весілля*, Луцьк 2023.

ORCID: 0000-0001-9019-0466

Email: viktor.davydiuk1956@gmail.net; totem2004@bigmir.net

Людмила Скорина (*Lyudmyla Skoryna*)

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ЛІТЕРАТУРНА БІОГРАФІЯ «НОМО POLITICUS»: ХТО ОЛЕСЯ ДОСВІТНЬОГО – АГІТКА АННИ БОЯРСЬКОЇ

Literary Biography of “*Homo Politicus*”: *Who* by Oles Dosvitnii – *Propaganda* by Anna Bojarska

ABSTRACT: The article analyses the literary modelling patterns of “homo politicus” biography in the novels *Who* by Oles Dosvitnii and *Propaganda* by Anna Bojarska. The concept system of both works being traditional for a political novel. At the centre of the novel are fictional characters: Nero, Liia, Leo (*Who*), Krzysztof Palivoda, Monika Weber, Conchita Estravados, Michel Bernard, Rolf Sperling (*Propaganda*). On the margins of the concept are “key characters” who have historical prototypes: Niiev, Rezhos, Netkheleb, Pavianore, Kutsenkyi, Struskyi (*Who*), A. Baader, U. Meinhof, G. Ensslin, J.-C. Raspe, H. Paul, I. Schubert, P. Estravados (*Propaganda*). In modelling the inner world of “homo politicus”, Oles Dosvitnii is primarily limited to their political activities (the exception being the family story of Leo and Liia), on the other hand, Anna Bojarska is interested not only in politics, but also in the intimate and family life, and various spheres of character self-realization (social, professional, creative). In their novels, the Ukrainian novelist and the Polish writer represent different types of “homo politicus” and we observe different versions of human destiny. These people mainly entered politics under the influence of a youthful idealistic desire to change the world. Further literary biography of “homo politicus” unfolds as the realization of a fabulous “three ways” matrix: 1) total disappointment and the ceasing of active political activity (David Sinclair in *Propaganda*); 2) political struggle, efforts to remain unblemished, being true to revolutionary ideals (Nero, Liia, Leo in the novel *Who*, Pablo Estravados, Monica Weber, Martha Dougherty – in *Propaganda*); 3) conscious cooperation (Michel Bernard, Rolf Sperling in *Propaganda*) or forced cooperation (Hans in the novel *Who*, Krzysztof Palivoda, Conchita Estravados, Hana – in *Propaganda*) with the special services, becoming a marionette in the hands of big political players. Actually, Anna Bojarska goes further than Oles Dosvitnii in understanding the ethical aspects of politics, in modelling the inner world of “homo politicus”. In the mid 1920s, the Ukrainian writer introduced an artistic reflexion of the mentality of “homo politicus” as a member of the left movement, while Anna Bojarska was to develop and deepen this in the early 1980s, as demonstrated by the economic and political consequences of left ideology dominance (totalitarian-Bolshevik) in Poland, depicted through the rebirth of “new left” trends in Western Europe, and the transformation of the revolutionary movement into a puppet theatre, “ping-pong of spies”.

KEYWORDS: “homo politicus”, Oles Dosvitnii, Anna Bojarska, political novel, revolutionary movement, leadership in politics, a political trap, drugs, game

Вступ

Олесь Досвітній (Олександр Федорович Скрипаль-Мищенко, 1891-1934) – український письменник, автор романів *Американці* (1925), *Хто* (1927), *Нас було троє* (1929), *Кварцит* (1932), драми *Магма*, низки оповідань і повістей. Представник т. зв. «розстріляного відродження» – покоління, яке повірило в можливість соціалістичної перебудови світу й заплатило за це найвищу ціну. Упродовж 1920-х – на початку 1930-х років на твори письменника відгукнулися рецензіями Олександр Білецький, Михайло Доленго, Володимир Коряк, Григорій Майфет, Леонід Підгайний, Олексій Полторацький, Яків Савченко, Микола Хвильовий, Антін Хуторян, Самійло Шупак, Фелікс Якубовський та ін. Після арешту й загибелі О. Досвітнього його літературний доробок був вилучений з літературного процесу. Як згадував Григорій Костюк, «лише після 1956 року, коли смертоносний лід почав трохи топитися, згадали, правда, обережно й боязко, про нього. Видано два томи вибраних його творів, написано декілька літературних портретів, статей, біографічних довідок»¹. У студиях Олега Килимника, Віктора Костюченка, Леоніда Новиченка, Михайла Пархоменка, Юрія Смолича, Кіндрата Сторчака, Павла Федченка, Валерія Шевчука домінував застарілий методологічний інструментарій, тож сучасних дослідників вони можуть зацікавити лише як фактологічне джерело. На жаль, у дискурсі новітнього українського літературознавства творчість О. Досвітнього представлена дуже скромно. Упродовж останнього двадцятиліття з-під пера дослідників виходили оглядові матеріали, що уточнювали інформацію про життєвий і творчий шлях митця (Віри Агеєвої, Олександра Мукомели), статті про повісті *Алай* і *Гюлле* (Галини Авксентьєвої, Миколи Васьківа), романи *Американці* (Ольги Салової, Ганни Степанової), *Нас було троє* (О. Салової), *Кварцит* (Олени Бровко, О. Салової), публіцистику (Г. Степанової). Компаративний напрямок презентує розвідка Оксани Філатової про «діалоги» в художній семіосфері Пилипа Капельгородського й О. Досвітнього. Роман *Хто* поки не став об'єктом комплексного літературознавчого дослідження, що зумовлює наукову новизну статті.

Анна Боярська (Anna Wojarska-Rutowicz, 1946-2019) – польська письменниця, авторка політичних романів *Агітка* (1982), *Чого мене навчив Август* (1995). У її доробку – оповідання й романи *Lakier* (1979), *Ja* (1984), *Chłuba lunaparku* (1988), *Modrzejewska. Opowieść filmowa* (1990), *Pięć śmierci* (1990), *Biedny Oskar, czyli Dwa razy o miłości* (1992), *Urban* (1998), *List otwarty do królowej Wiktorii* (2001), *Bóg pali cygara* (2004), *Kozzmoss!* (2004), драми *Lekcja polskiego* (1988), *Meeting* (1992), збірка есеїв *Zastrzelony jadłospis, czyli trochę mitologii polskiej* (2004). На межі 1980-1990-х років вона здобула титул «літературної терористки», «єдиної живої польської політичної письменниці», яка завжди прагнула «бути тим, ким була до цього: винятком. Гоноровим чоловіком. Жінкою, яка [...] пише як чоловік»².

¹ Г. Костюк, *Життєвий шлях О. Досвітнього*, «Українські вісті» 25.09.1966, с. 2-7.

² М. Świerkosz, *Arachne i Atena. Literatura, polityka i kobiety klasycyzm*, Kraków 2017, s. 247.

На думку Моніки Сверкош, відсутність А. Боярської в сучасному каноні польської літератури зумовлена її іміджем скандальної авторки. *Агітка* виявилася неприйнятною ні для влади ПНР, ні для демократичної опозиції³. Представники влади трактували роман як сатиру на польських і західноєвропейських «нових лівих», опозиційні кола картали письменницю за симпатії до терористів, відсутність чіткої антикомуністичної декларації, аморальність. Цікаві рефлексії про *Агітку* містять студії Станіслава Бальбуса й М. Сверкош. На жаль, українським читачам ім'я А. Боярської практично невідоме.

Мета статті – проаналізувати особливості літературного моделювання біографії «homo politikus» у романах *Хто* О. Досвітнього й *Агітка* А. Боярської.

***Хто* Олесь Досвітнього – *Агітка* Анни Боярської як політичні романи**

Романи О. Досвітнього й А. Боярської відділяє часове «провалля» (60 років), різний життєвий досвід і культурні уподобання авторів, однак у них чимало спільного: обидва твори презентують один жанровий різновид – політичний роман. В Україні його появу найчастіше пов'язують із романом М. Хвильового *Вальдшнепи* (Любомир Сенік, Ігор Моторнюк, Катерина Шабаль). Утім, як слушно зауважив М. Васьків, жанрова природа роману значно складніша, його з однаковим успіхом можна назвати «любовним», «курортним», «інтелектуальним, ідеологічним, політичним, екзистенціалістським, автоінтертекстуальним, психологічним»⁴. Значно ближче до витоків політичного роману стояв О. Досвітній. Українські літературознавці здебільшого кваліфікували його твори як соціальні романи (так, П. Федченко занотував: «Новий соціальний роман (*Хто* – *Л.С.*) відтворює характерні політичні процеси в середовищі революційної інтелігенції США і Франції напередодні Першої світової війни»⁵) або вказували на їхню жанрову багатоплановість (для прикладу, Г. Степанова виявила в романі *Американці* елементи кіномистецтва, документалістики, ідеологічної агітації, «непросту (й достатньо еkleктичну) суміш подорожніх нотаток, політичної хроніки з репортажним романом»⁶). У романі *Хто* також поєднані різні жанрові елементи, однак його осердям є модель політичного роману. У цьому контексті видається слушним твердження Альберта Новацького про О. Досвітнього як творця «пригодницького політичного роману»⁷.

³ Ibidem, s. 243.

⁴ М. Васьків, «Вальдшнепи» Миколи Хвильового як фрагмент завершеного роману. Проблеми інтерпретації й інтертекстуального прочитання, «Слово і Час» 2009, № 5, с. 26.

⁵ П. Федченко, *Олесь Досвітній*, [у:] О. Досвітній, *Твори: у 2 томах*, т. 1, Київ 1991, с. 22.

⁶ Г. Степанова, *Роман Олесь Досвітнього «Американці»: жанровий синтез літературних і позалітературних практик*, «Волинь філологічна: текст і контекст» 2010, т. 10, № 2, с. 181, [в:] <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/316> (10.10.2022).

⁷ А. Nowacki, *Aktywny romantyzm. Estetyka literacka WAPLITE w świetle dokumentów programowych*, «Studia Ukrainica Posnaniensia» 2017, vol. V, s. 339.

Теза про жанрову еkleктику релевантна також для характеристики роману польської письменниці. За висновком С. Бальбуса, *Агітка* А. Боярської – один із найцікавіших і найвидатніших політичних романів у польській повоєнній літературі⁸. На відміну від інших авторів, письменниця «зайняла аналітично-спостерігаючу позицію («бачу й описую»), не вільну від емоційної заангажованості, але повністю позбавлену політичного й приватного («інтимного») сентименталізму. Її герої (навіть ті, які співпрацюють зі спецслужбами) вміють викликати в читача співчуття, але авторка не вимагає для них жалю й лагідного «прощення». Одним словом, Боярська позбавляє політичний роман його ідеологічного (але не ідейного) татуажу, а також схематизму, алегоризму, символізму»⁹.

Жанрові маркери політичного роману збурювали в дослідницькому середовищі жваві дискусії. Не занурюючись у тонкощі різноманітних теорій, дозволю собі взяти за основу міркування Ірвінга Хоува. Американський дослідник схарактеризував політичний роман як твір, у якому «домінують політичні ідеї або політичне середовище»¹⁰ і визначив такі його жанрові прикмети: 1) головні акценти – політичний процес і авторське ставлення до нього; 2) проблематика – взаємозв'язок між політичною ідеєю й особистим досвідом персонажів; 3) конфлікт – між природою людини й ідеологічними конструктами, що намагаються цю природу формувати; 4) зображення впливу політики на людське життя; 5) персонажі – носії діаметрально протилежних політичних поглядів¹¹. Зазвичай фабула такого твору занурена в політичні події; текст може бути документалізований завдяки цитуванню листів, щоденників, новин. На думку Єжи Зьомека, «у політичному романі йдеться про відстеження механізму політичної діяльності»; «це роман про “мандаринів”, тематично пов'язаний з великими історичними подіями. Ці дві умови повинні виконуватися одночасно»¹².

Аналізовані твори О. Досвітнього й А. Боярської містять принагідні згадки про соціально-політичні реалії Європи й Америки ХХ століття. Хронологічні межі роману *Хто* охоплюють 1905-1917 роки, географічна прив'язка – США, Франція. Персонажі згадують про Ленські події (квітень 1912 р.), початок Першої світової війни (1914), вбивство Жана Режоса (іст. – Жореса) на Монмартрі (31.07.1914), Лютневу революцію й Жовтневий переворот (1917), страйки в США. В *Агітці* події розгортаються переважно в Західній Європі (Франції, Західній Німеччині, Англії, Ірландії, Швейцарії, Польщі, Чехословаччині) й охоплюють 1971-1984 роки (спроби об'єднання лівих сил, діяльність RAF та IRA, страйк на Гданській корабельні 14 серпня 1980 р., запровадження воєнного

⁸ S. Balbus, *Wstęp*, [w:] A. Bojarska, *Agitka*, Gdańsk 2000, s. 4, [w:] <http://biblioteka.kijowski.pl/bojarska%20anna/agitka.pdf> (25.08.2022).

⁹ Ibidem, s. 5.

¹⁰ I. Howe, *Politics and the Novel*, New York 1957, p. 17.

¹¹ Ibidem, p. 260.

¹² J. Ziomek, *Powieść polityczna – powieść o polityce*, „Pamiętnik Literacki” 1964, № 55/4, s. 351.

стану в Польщі 13 грудня 1981 р.). О. Досвітній і А. Боярська пишуть про різні історичні періоди, різні політичні реалії, однак обох письменників цікавить одне – внутрішній світ «*homo politicus*», а також рухи, які під виглядом «лівих» облитають світ, втягуючи їхніх ініціаторів і активістів (незалежно від знань і свідомості) у пута «“великої політики” великих держав» (С. Бальбус)¹³.

Анна Буковська виокремила три різновиди політичного роману: 1) класичний політичний роман (має справу безпосередньо з політичною «кухнею»; його герої – центральні фігури політичної шахівниці); 2) твори, що акцентують увагу на «практиці політичної діяльності у процесі безпосереднього формування дійсності, відповідно до прийнятої раніше програми»; 3) книги, що «демонструють соціальні наслідки певної політики та її проєкцію на долі окремих людей, центром зацікавлення автора є вже не механізми політичної діяльності й проблема влади, її герой – не так носій влади, як підвладна особа»¹⁴, такий роман «часто межує із соціальним романом»¹⁵. Однак у літературному процесі рідко трапляються приклади якогось жанрового гатунку «в чистому вигляді». Як слушно доводить Мирослав Карват, політичні романи можуть містити «як белетризовану біографію реального героя, так і вигадану долю вигаданого персонажа, яка є або закамурфльованим натяком на реальну особу, або уособленням соціального типу, а також епопеєю колективного героя, написаною на переплетенні прагнень, пристрастей, конфліктів і доль багатьох головних і другорядних персонажів»¹⁶.

І О. Досвітній, і А. Боярська інтегрують в образну систему своїх творів закамурфльованих політичних діячів. Як вказував П. Федченко, окремі персонажі роману *Хто* – це «більшою чи меншою мірою замасковані реальні історичні постаті: Нієв – Ленін, Режос – Жорес, Нехтлеб – Лібкнехт»¹⁷. Насправді коло персонажів, які мали історичних прототипів, значно ширше: Ойде – Юджин Дебс, Павіаноре – президент Франції Раймон-Ніколя-Ландрі Пуанкаре, Бур'ян – Александр Мільєран, Куценький – Карл Каутський, Струський – Лев Троцький, Богів – Володимир Базаров, Чавський – Анатолій Луначарський. Утім ці алюзії мають факультативний характер. Письменника цікавили не так конкретні особи, як можливість репрезентувати різні політичні рухи в Європі й Америці на початку ХХ ст. В *Агімці* на маргінесах образної системи також змальовані персонажі, які мали історичних прототипів (Андреас Баадер, Ульріке Майнхоф, Гудрун Енслін, Ян-Карл Распе, Гельмут Поль, Інґрід Шуберт та ін.). Прототипом Пабло Естравадоса міг бути відомий латиноамериканський революціонер Ернесто Че Гевара. Кістяк образної системи обох аналізованих творів становлять вигадані персонажі. У романі О. Досвітнього – Неро, Лія, Лео; у творі А. Боярської –

¹³ S. Balbus, *Wstęp...*, s. 6.

¹⁴ A. Bukowska, *Drogi i manowce powieści politycznej 1957-1967*, „Miesięcznik Literacki” 1968, № 7, s. 30-31.

¹⁵ Ibidem, s. 31.

¹⁶ M. Karwat, *O statusie pojęcia «polityczności»*, „Studia Politologiczne” 2015, № 37, s. 41.

¹⁷ П. Федченко, *Олесь Досвітній...*, с. 23.

Кшиштоф Палівода, Кончіта Естравадос, Моніка Вебер, Рольф Сперлінг та ін. У романі *Хто* усе життя центральних персонажів пов'язане з революційною діяльністю (виняток – пунктирно накреслена родинна історія Лео і Лії), підтверджуючи тезу про те, що політика має «тоталітарний характер, вона хоче домінувати, поглинути все життя людини, включно з інтимною сферою»¹⁸. Натомість в *Агітці*, за висновком С. Бальбуса, люди «зображені не як маріонетки політичного мораліте. Їхнє життя представлене на багатьох рівнях, не обмежуючись суто політичною сферою. Їх поглинає еротика, мистецтво, приязнь, дружні контакти, родина, соціальні й професійні амбіції»¹⁹.

Політика як пастка

Персонажі романів *Хто* й *Агітка* прийшли в політику здебільшого під впливом ідеалістичного юнацького бажання змінити світ на краще, докорів сумління або романтичного захоплення харизмою лідера (в *Агітці* – Пабло Естравадоса). Їхня подальша літературна біографія розгортається як реалізація казкової матриці «трьох шляхів»: 1) розчарування й відхід від активної політичної діяльності (Девід Сінклер в *Агітці*); 2) політична боротьба, намагання залишитися «чистим», зберегти вірність революційним ідеалам (Неро, Лія, Лео в романі *Хто*, Пабло Естравадос, Моніка Вебер, Марта Догерті – в *Агітці*); 3) свідомо (Мішель Бернар, Рольф Сперлінг в *Агітці*) чи вимушено (Ганс в романі *Хто*, Кшиштоф Палівода, Кончіта Естравадос, Ганна – в *Агітці*) співпраця зі спецслужбами, роль маріонеток у руках великих політичних гравців. У першому виданні *Агітки* (1987 р.) було два промовистих епіграфи. Перший – слова Максиміліана Робесп'єра: «... вона існує [...] ця пристрасть відчувається [...] ця глибока огида до тиранії, це відчайдушне співчуття до пригноблених, ця свята любов до батьківщини, це найпіднесеніше святе людинолюбство, без якого велика революція є лише сліпучим злочином, що знищує інший злочин»²⁰, – підкреслює ідеалістичне підґрунтя політичної діяльності. Другий – цинічна заява Сталіна: «У політиці немає сентиментів, їх ніколи не було і не буде»²¹, – ілюструє її справжнє обличчя. Засліплені ідеалізмом мрійники закономірно потрапляють у пастку політики. За твердженням С. Бальбуса, людина «є *homo politicus*. І якщо вона не стає ним за власним бажанням, то кондиція буття *homo politicus* нав'язується їй ззовні або стає результатом несвідомого вибору»²². У більшості випадків цей вибір-без-вибору має трагічні наслідки. Центральними фігурами аналізованих романів є «простаки»-ідеалісти Лео Візир і Кшиштоф Палівода, які по-своєму намагаються змінити несправедливий світ. Герой О. До-

¹⁸ S. Balbus, *Wstęp...*, s. 6-7.

¹⁹ Ibidem, s. 7.

²⁰ A. Wojarska, *Agitka*, Warszawa 1987.

²¹ Ibidem.

²² S. Balbus, *Wstęp...*, s. 6.

світнього перекладає соціалістичну літературу для потреб робітничого руху, а Кшиштоф Палівода пише трактати про громадянські права дітей, про тварин у світлі права, про стадні інстинкти ХХ століття. Найцікавіший його твір – незавершена *Моя утопія*.

Персонаж О. Досвітнього парадоксально неподібний до класичних героїв української «пролетарської» літератури. Він не має стійких ідейних переконань, більше того, його політична «ініціація» мала суто емоційне підґрунтя. Розповідь Лії про обмазаних смолою анархістів пробудила в його душі докори сумління:

Там десь є люди, що мають силу відверто йти на них... не шкодувати життя, боротися до загину, не сахатися гарячої смоли... А що я? Адже я теж, здається, їхній одностудець... Чому сиджу з своїми перекладами, що мандрують по часописах і видавництвах майже без наслідків. Адже з перекладеного тільки десяту частину надруковано... А що, наколи б прилучитися до них... Однаково до кого, аби проти капіталістів²³.

Кшиштоф Палівода одного разу побачив в автобусі хлопця, який читав щоденники Естравадоса й плакав: «Того дня він повернувся додому надзвичайно зворушений, часто повторюючи про себе речення, як зіпсована платівка: “Мушу щось зробити зі своїм життям!”»²⁴ (*тут і далі переклад з польської мій – Л. С.*). Це був початок, точка відліку.

І Лео, і Кшиштоф – люди інтелектуальної праці, яким пасує споглядання й творчість, а не радикальні політичні акції. Ключова теза «революціонера» Паліводи: «Політичний тероризм – єдина ефективна зброя інтелігенції, так само як економічний тероризм – єдина ефективна зброя робітничого класу»²⁵, – звучить дивно в устах людини, принципово нездатної до насильства. Обидва персонажі цінують героїзм інших, а самі воліють залишатися сторонніми спостерігачами; гнівно картають себе за бездіяльність, але це лише форма морального мазохізму. Повертаючись із Франції до «нормального, тихого життя, в тепло, в спокій», плануючи одруження з Монікою й подальшу теоретичну розбудову РПП, Кшиштоф прагне

увійти до історії в найбезпечніший найбажаніший спосіб: через чорний хід. Дев'яносто п'ять відсотків свого життя він проведе так, як любить: серед своїх книжок, у кріслі, на дивані. Сніданок у ліжку, вечір перед телевізором. [...] Яке ж він стерво. Спритне стерво... паразит²⁶.

²³ О. Досвітній, *Твори: у 5 томах*, т. 1, Харків 1930, с. 50.

²⁴ А. Војарска, *Агітка...*, с. 34.

²⁵ Ibidem, s. 62.

²⁶ Ibidem, s. 129.

У пошуках свого місця на політичній «шахівниці» Лео переходив з однієї організації до іншої, за влучним висловом П. Федченка, блукав «між різномасштабними “соціалізмами” – від християнського до фермерського, а насамкінець – архіреволюційного, – але майже скрізь його чекає розчарування»²⁷. Персонаж констатує: «Я відчував кожен мить, що стаю манекеном у руках купки пройдисвітів»²⁸. Кшиштоф так само не уявляє, що він має робити, до кого приєднатися. Він блукає в політичному лабіринті, однак, на відміну від українця, не має жодних ілюзій щодо соціалізму (його польська версія цілковито дискредитувала себе). Парадокс новітнього Гамлета (ця літературна алюзія зринає у мовленні самого персонажа²⁹) полягає в тому, що він і далі шукає «справжніх лівих», мріє про створення Революційної партії інтелігенції (РПІ), яка виражатиме інтереси «людей інтелектуальної праці», творчої інтелігенції. Зрештою і Кшиштоф Палівода прийшов до усвідомлення, що «він сам – лише об’єкт маніпуляції. Мураха. Терміт. Його мозок промили в пральній машині. [...] Заангажований! Запрограмований!»³⁰. Однак тому, хто став на цей шлях, не так просто з нього зійти.

У тандемі Лео – Лія роль лідера належить дружині; аналогічна ситуація склалася і в стосунках Кшиштофа Паліводи й Моніки Вебер. В *Агітці* кохання до «князівни на скляній горі, терористки зі Штамхайму»³¹ виявляє симптоми інфантильного романтизму головного героя. Листовний роман з Монікою демонструє його внутрішню слабкість, яку проникливо зафіксувала Кончіта Естравадос. У Моніці і її товаришах по ув’язненню Кшиштоф шукає того, чого не має сам:

Чим вони там можуть жити, подумай? Ідеєю. Але ти її не маєш, чоловіче, я не звинувачую тебе за це, але ти її не маєш! У що ти віриш? Ти захопився цими людьми. Захопився моїм батьком, в’язнями Штамхайму, як колись захоплювалися Наполеоном³².

Однак ідеалізм завжди розбивається об мури реальності. Як вказує М. Сверкош,

неможливість розплутати політичні вузли і водночас з’ясувати правду вписана в світ роману Боярської. Кшиштоф, інтернований під час воєнного стану, колишній учасник страйку на Гданській судноверфі, відчуває себе одночасно обдуреним лівими революціонерами Заходу і зрадченим правими дисидентами. [...] Так буквально зароджується в ньому політична свідомість, розуміння того,

²⁷ П. Федченко, *Олесь Досвітній...*, с. 24.

²⁸ О. Досвітній, *Твори: у 5 томах...*, с. 71.

²⁹ А. Војарска, *Агітка...*, с. 39.

³⁰ Ibidem, s. 133.

³¹ Ibidem, s. 66.

³² Ibidem, s. 72.

що кожне приватне рішення має політичний вимір і що політика завжди стає особистою справою³³.

Обох персонажів політика приводить до в'язниці. О. Досвітній не вважав за потрібне докладніше відтворювати тюремний побут Лео і Лії, натомість А. Боярська дуже докладно, з багатьма побутовими подробицями й психологічним нюансуванням описує перипетії ув'язнення Моніки Вебер і Кшиштофа Паліводи. Зрештою Кшиштоф іде на компроміс і стає шпигуном на службі таємної поліції. Така ж доля могла б спіткати й Лео, однак він не становив ніякої цінності для уряду Сполучених Штатів. Його арешт зумовлений несправедливим наклепом і надмірною обережністю влади, яка потрактувала кубанського козака Лео як німецько-австрійського шпига.

Фінал *Агітки* відкритий, однак Кшиштоф вгадує свою подальшу долю:

Були вже такі, як він, багато таких, як він. Піддалися. Дурили себе. Боялися. Дозволили себе переконати. Вважали, що шпигунство відрізняється від катування хворих, безпорадних і закутих, від обшуків у квартирах, від чатування на розі вулиць. [...] Вони думали, що підуть, зробивши ТИМ одну послугу, виконавши одне завдання. А потім вистрибували з вікон, пускали газ, різали собі вени. На нього чекає те ж саме³⁴.

У романі О. Досвітнього Лео, Лія й Неро також опинилися у фіналі в цілковитій невизначеності, однак можна припустити, що, за реалістичного розгортання подій, їх могла би спіткати та ж доля, яка спіткала самого О. Досвітнього.

Якщо політичний вибір Кшиштофа Паліводи був усвідомленим, то в Кончіті Естравадос фактично не було альтернативи, замість неї вибір зробили її батько («легенда революції» Пабло Естравадос) і матір, яка після його смерті погодилася переїхати до Франції й стала маріонеткою спритних політиканів. У дванадцять дівчина опинилася в самому осерді «нової лівиці». Вихована в ненависті до батька, вона зрештою «прийняла його погляди, як свої, з модифікаціями»³⁵, але так ніколи його не вибачила. У сімнадцять – втратила матір. Єдиний чоловік, який опікувався її долею, виявився вбивцею батька. Статус доньки героя революції, прізвище Естравадос зробили її об'єктом особливого зацікавлення спецслужб: «За кожним діячем починають крутитися. Не треба їх самому шукати. Достатньо звернути на себе хоч трохи увагу, і вони з'являться: Москва, Пекін, Гавана, Вашингтон! [...] Дадуть зброю, друкарні, все. А якщо хтось спробує відмовитися, вб'ють»³⁶. Через тринадцять років після смерті батька Кончіта –

³³ М. Świerkosz, *Arachne i Atena...*, s. 261.

³⁴ А. Bojarska, *Agitka...*, s. 231.

³⁵ Ibidem, s. 115.

³⁶ Ibidem, s. 254.

потрійний агент, цинічна провокаторка, яка заплуталася в хитросплетіннях політики. Людина, яка не має майбутнього, як і Кшиштоф Палівода.

Ще один приклад долі, зруйнованої політичними інтригами, – історія **чешки Ганни**. Ця дівчина в поношеному сірому плащiku, яка розмовляла з тваринами в лондонському зоопарку, була втіленням абсолютного добра, любові до ближніх – не залежно від їхніх політичних поглядів. А потім на її шляху став Рольф Сперлінг. Обурений «політичною нерозбірливістю» дівчини, адвокат терористів вирішив перевиховати її. Абсолютне добро не може існувати в царстві облуди й жорстокості. Дівчина, яка намагалася полегшити страждання оленя, боялася настоптати мурашку, випрямляла зім'яту квітку, найлагідніша істота на світі, пристрасно прагне одного – кривавої розправи над мучителями, мріє пилочкою для нігтів виколоти їм очі, аби помститися за всіх тортурованих, згвалтованих, убитих. У романі А. Боярської політика – кривавий Молох, який нищить кожного, хто потрапляє в його тенета, когось – фізично, когось – морально.

Політика як наркотик, пристрасть, приречення

Поруч із Лео й Кшиштофом в аналізованих романах змальовані персонажі, для яких політика стала сенсом життя, фатальною залежністю. У романі О. Досвітнього це Ніев (епізодичний персонаж, революційний ватажок, ідейний фанатик) і анархіст-одинак Неро, котрий через скептицизм і загострену критичність не пристає до жодної політичної партії. Заява П. Федченка про те, що Неро «в сутичках з представниками різних політичних уподобань еволюціонував від анархізму до комунізму, перетворившись зрештою в твердого і розважливого, переконаного і незламного борця»³⁷, – виявляє ідеологічну заангажованість критика, який намагався протиставити слабкодухому Лео «справжнього революціонера». Заголовок роману прозора натякає на пошук персонажами однозначної відповіді на ключове питання епохи. Хто? Представник якої політичної партії (групи, руху, фракції) здатний зруйнувати старий світ і побудувати новий на засадах свободи, рівності, братерства? Еволюція політичної свідомості Неро дуже показова. Його «революційний» шлях – це постійна втеча від реальності, яка його не влаштовує. Спочатку герой («біла кістка, інтелігент») залишає «дядю з його шахрайською земельно-посередницькою конторою та валютними махінаціями»³⁸ і йде працювати на фабрику, аби стати справжнім пролетарем. Швидко розчаровується й залишає фабрику, адже важка фізична праця виснажує, позбавляючи здатності мислити й боротися. Залишає Сполучені Штати («Де нема жадної людини, що могла б дати гепанця всім американським хлестаковим від соціалізму – ватажкам робітничої кляси»³⁹) й переїздить до Європи, аби

³⁷ П. Федченко, *Олесь Досвітній...*, с. 24.

³⁸ О. Досвітній, *Твори: у 5 томах...*, с. 7.

³⁹ *Ibidem*, с. 56.

активно творити революцію. Однак і у Франції він знаходить лише «революціонерів у смокінгах з парламентського передпокою»⁴⁰, тож утікає і звідти.

Що чекає на невгамовного ідеаліста-революціонера Неро? Повернення до Америки чи мандрівка до Росії? «Пошастить, добудуся до вас, а ні, поїду до Нієва за побігача»⁴¹. Так само неоднозначно звучить фраза з листа Неро:

Я починаю захоплюватися величию гасел, ерудицією й силою логіки Нієва. Навіть боюсь, що своєю анархічною істотою пірну в роботу, що для неї він живе. [...] Коли я загартуюся цілком під вогневим вченням Нієва й вивію з себе анархічні вітри, – я тоді сповіщу. Є цікаві перспективи⁴².

Чи зможе анархіст-скептик, стати «коліщатком і гвинтиком загальнопролетарської справи»? Його захоплює особистість Нієва, приваблює можливість активної боротьби:

У мене аж руки сверблять коли згадаю, як то я буду тельбушити мерзотне генеральство і всю царсько-поміщицьку наволоч. Хоч на буфері, хоч під колесами за американською системою, – а я теж буду там. Здох царат, – настала куца революція, – хай живе пролетарська революція! Нумо до соціалізму!⁴³.

Ця фраза свідчить не про усвідомлену політичну позицію персонажа, а про залежність, подібну до наркотичної. Як зазначено вище, фінал твору – відкритий:

Коли ви будете дочитувати останні сторінки про нас, – ми троє: я, Лео і я – Лія, будемо десь у дорозі до Америки. [...] Я – Неро – буду десь у дорозі до веселої Франції, де мене чекає ясноволоса, синьоока Аннет [...] Що й казати – ми їдемо туди, де нас бракує. А можливо, ми не поїдемо. А й справді, – нащо їхати? Чи не досить роботи тут, в аграрній країні, що, не злякавшись свого дитинства, сміливо вийшла на шлях до соціалізму?⁴⁴.

Не можна достеменно стверджувати, що Неро перетворився на переконаного комуніста. Можливо, на нього чекало чергове розчарування і чергова втеча. Цікавий штрих у характеристиці Неро – порівняння його з Дон-Кіхотом. Спочатку це суто візуальна асоціація: Неро й Ганс – «Дон-Кіхот і Санчо-Панса. Коротенька чорна кирея на довгоногому ледве вкривала його тулуб і розпатлано хилиталася від швидкої ходи. Товстенький, маленький, з руками в кишені

⁴⁰ Ibidem, с. 82.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, с. 118.

⁴³ Ibidem, с. 208.

⁴⁴ Ibidem, с. 217.

справляв вражіння ходячої дривітні»⁴⁵. Потім стає зрозуміло, що Неро – і справді Дон-Кіхот, який живе у світі мрій і бореться з вітряками. В *Агітці* також виявлений алюзивний перегук із романом Сервантеса:

Дон Кіхот, – писали в «Голосі Америки». Латинську Америку врятує Союз заради прогресу й опіка Сполучених Штатів, а не марксизм-ленінізм, марксизм-сталінізм, марксизм-маоїзм... Пабло Естравадос, людина великих можливостей і винятково-го характеру, людина, яку змушені були поважати навіть його вороги, грається в революцію⁴⁶.

Коли на початку роману цей лідер повстанського руху збирає в Парижі конгрес, намагається об'єднати анархістів, маоїстів, троцькістів, соціал-демократів, інших представників «нової лівиці» й заснувати новий Інтернаціонал, він справді виглядає як Дон-Кіхот. Не зважаючи на те, що персонажа вбили на початку роману, якраз перед вирішальним виступом, письменниця наполегливо шукає відповіді на питання: хто такий Пабло Естравадос? Хто ховається за характеристиками «класичний марксист», «легенда революції», «Христос революції» (для шанувальників він навіть візуально нагадує Спасителя)?

Естравадос – фанатик, для якого революція – не лозунги, не риторичні брязкальця, а сенс життя. Людина, яка живе з почуттям відповідальності за долю цілого світу. Чоловік, який покинув напризволяще дружину з маленькою дитиною і поїхав на край світу (на Кубу, в Болівію, Чилі, Африку, Азію) робити революцію. Батько, котрий ніколи не бачив доньку, не дбав про неї, але регулярно надсилав повчальні листи, сенс яких зводиться до одного: вона повинна стати вірним солдатом революції. Філософ, який мріяв написати книжку про етику боротьби від гладіаторів до кориди. До слова, корида – важливий ключ для проникнення у внутрішній світ Естравадоса. Він не просто розповідає Марті Догерті про змагання з биком, а візуалізує його. У цьому епізоді продемонстрована потужна внутрішня пристрасть героя, яка сублімується через революційну боротьбу.

Політика для Пабло Естравадоса – це також можливість помститися. Якби йому вдалося здобути реальну владу, це

було б ляпасом. Опортуністам. Тим, хто говорить про донкіхотство! Знаєш, іноді цей мотив найсильніший. Ідіотський мотив, мотив малого хлопця, якого ображали на вулиці, але ніщо не додає сили більше, ніж це. Іноді я думаю: може, то власне мстивість і вражені амбіції штовхають світ уперед... Думаю: вони пожалкують! Думаю: вони переконаються, побачать, отримують по пиці, я їм доведу, я їм покажу!⁴⁷.

⁴⁵ Ibidem, с. 27.

⁴⁶ А. Војарска, *Агітка...*, с. 24.

⁴⁷ Ibidem, с. 29.

Завдяки своєрідному психологічному «розтину», формалізованому через щоденникові нотатки, А. Боярській вдається сягнути «дна» – побачити за образом-іконою «легенди революції» слабку, змучену хронічними хворобами (екзема, невралгічний головний і зубний біль) людину: «Деякі люди повинні бути з однієї брили, деякі повинні бути завжди вірними одному покликанню; я прикидаюся такою людиною, але не є нею»⁴⁸. Естравадос не боїться загинути, навіть прагне цього, міркуючи, що смерть дасть йому звільнення від страждань і сколихне революційні маси, стимулює їх до боротьби. Однак сподівання персонажа не справдилися. Учасники конгресу розбіглися, так і не домовившись. В *Агітці* продемонстровані найдієвіші способи боротьби влади з політичними опонентами – залякування, шантаж, підкуп, арешт, замах, убивство, а у випадку з Естравадосом – ще й посмертна десакралізація лідера, перетворення його на ікону «поп-культури».

Наївний і дурний культ, виявляється не таким наївним. Минуло лише тринадцять років, а Пабло Естравадос – політик, діяч, ідеолог – не існує. Залишився творець слів «Хтось має почати» (яким, до речі, можна надавати, якого завгодно значення), герой (про якого точно не відомо, що саме він зробив героїчного), власник обличчя, розміщеного на футболках. Річ, гаджет, труп⁴⁹.

Єдина загадка: хто за ним стояв? Москва, Пекін, Гавана? Для відступників, яких поглинула політика, думка, що хтось може залишитися «чистим», нестерпна.

У конструюванні літературної біографії «homo politikus» О. Досвітній і А. Боярська прагнуть до гендерного балансу, тому поруч із Лео й Неро в романі *Хто* з'являється Лія й Аннет, а в *Агітці* поруч з Кшиштофом Паліводою, Пабло Естравадосом, Рольфом Сперлінгом, Мішеlem Бернаром, Девідом Сінклером, Раймондом Кривіцьким, професором Віннером – Марта Догерті, Моніка Вебер, Кончіта Естравадос, Ганна, Хейді, Вероніка, Крістіна, низка епізодичних героїнь. Жінка, яка раніше сприймалася винятково як сексуальний об'єкт, гарна лялька, домогосподарка з обмеженою життєвою програмою, перетворюється на повноправного гравця на політичній шахівниці. Вона бореться нарівні з чоловіками, а іноді перевершує їх, як Лія в романі О. Досвітнього *Хто*. Героїня проходить різьбучу світоглядну еволюцію: на початку твору це наївна, вродлива шістнадцятирічна дівчина, яка мріє про кохання. Знайомство з Неро запалює в її душі іскру політичної свідомості: «Він багато мені розповідав про людей, про розвиток людства, про боротьбу. Я мало втямила, що він говорив, але це мене захопило. Це щось велике, не таке, як у всіх інших, що навкруги»⁵⁰. Почуття власної інакшості, винятковості, посилене молодечим максималізмом і прагненням змі-

⁴⁸ Ibidem, s. 88.

⁴⁹ Ibidem, s. 112.

⁵⁰ О. Досвітній, *Твори: у 5 томах...*, с. 24.

нити світ, перетворюють Лію на «полум'яну революціонерку». Характеристика П. Федченка: «Запальна і прямодушна, енергійна і безкомпромісна партійка, що здатна жертвувати всім – навіть своїм інтимним почуттям і природним жіночим призначенням»⁵¹, – значно спрощує цей образ. Лія не може завагітніти («На щастя чи на горе, я не можу плодити дітей. Принаймні, до цього часу так виходило»⁵²), тож їй не доводиться «жертвувати природним призначенням». Її шлюб з Лео виріс не з пристрасті, а з розрахунку, тож Лії не доводилося жертвувати інтимним почуттям. Її справжньою пристрастю була політика. Найпоказовіше це продемонстровано у формі самоаналізу в листі до Неро:

Можливо, ми однакові з вами істоти, що наша кров безустанку шумує. [...] Я тану в боротьбі, я захоплена нею, як п'яниця віскі, я живу нею, як наркоман гашишом чи опіюмом. Я не маю більшої насолоди, як ця боротьба, що в ній або загину, або доб'юся перших щаблів нашої перемоги⁵³.

Якщо Лія у романі О. Досвітнього обмежується мирними методами політичної боротьби за права робітників, то Моніка Вебер (її літературна посестра з роману А. Боярської *Агітка*) переходить на вищий рівень. Кульмінацією її політичної кар'єри був замах на суддю Вищого суду, який підтримував тортури проти політичних в'язнів. Героїнь споріднює гостре відчуття соціальної несправедливості, прагнення боротися за права ображених і принижених: Лію до революційної діяльності пробудила сцена з обмазаними смолою анархістами, Моніку обурила ідея видаляти політичним в'язням частину мозку, аби «заспокоїти» їх. Однак у їхньому психологічному портреті є виразна відмінність: для Лії революційна діяльність – «наркотик», для Моніки – форма психологічної компенсації. За спостереженням М. Сверкош, «те, що привело Моніку до RAF, було пов'язане з її готовністю протистояти власній вразливості»⁵⁴. Постійна безкомпромісна боротьба з власною слабкістю – життєве кредо не лише цієї героїні, а й усієї другої генерації RAF: «Люди, яких вона там зустріла, були схожі на неї. Невдахи, які ненавидять власну слабкість. Розумники. Інтелігенти. Хто би ще переймався катуваннями в'язнів?»⁵⁵. Німецька журналістка Ульріке Майнхоф (одна з епізодичних героїнь *Агітки*) писала: «Протест виникає тоді, коли я кажу, що довше цього не витримаю. Опір – коли я покінчу з тим, чого не можу витримати. Протест – коли я більше з цим не згодна. Опір – коли я не дозволю іншим з тим примиритися»⁵⁶. Лія презентує протест, Моніка – опір, пов'язаний із

⁵¹ П. Федченко, *Олесь Досвітній...*, с. 24.

⁵² О. Досвітній, *Твори: у 5 томах...*, с. 162.

⁵³ Ibidem, с. 161-162.

⁵⁴ М. Świerkosz, *Ciała podatne na zranienie. Judith Butler, samozniszczenie i radykalne akty oporu*, „Etyka” 2018, № 57, s. 81.

⁵⁵ А. Bojarska, *Агітка...*, с. 49.

⁵⁶ М. Świerkosz, *Ciała podatne na zranienie...*, с. 79.

радикальною незгодою суб'єкта залишатися в ситуації гноблення. У листі до Кшиштофа вона запитує: «Чому саме я присвятила своє життя? І ти теж, по-своєму: адже для тебе це теж найважливіше. Політиці. Але, заради Бога, що це? Дехто твердить, що це форма любові. Не люблю цей термін, надто сентиментальний. Аж нудить. Зрештою це пристрасть, а не любов»⁵⁷. Смертельна пристрасть.

Одна з найцікавіших героїнь *Агітки* – терористка, активістка ІРА Марта Догерті. Її літературна біографія ілюструє проблему вибору між політикою й жіночим призначенням (родиною, материнством). Для Пабло Естравадоса проблема роздвоєння між суспільним і приватним не існувала, він зробив однозначний вибір на користь революції й залишив родину напризволяще. Марта (теж «легенда революції») – менш догматична. Саме їй належить найжорсткіша, найскандальніша, а водночас – найпроникливіша оцінка революційних рухів:

Уся ваша лівиця складається з твердолобих, наповнених формулами... і шпигунів. Я сама була твердолобою! Та моя теза, що в Ірландії точиться класова боротьба, а не релігійна... Як можна було повірити в цю дебільну формулу! Але я не хотіла бути шпигункою. І коли мене почали діставати пропозиціями... Я вирвалася, назавжди. [...] Опозиція! Танець маріонеток, керованих десятком ляльководів!⁵⁸.

Однак смерть Боббі Сендса у в'язниці Мейс після 66 днів голодування змусила її переглянути своє рішення й повернутися до політичного «болота», не зважаючи на всі ризики й небезпеки. «Не можна вважати невинним нікого, кого вони не вбили»⁵⁹, – цю тезу героїня підтвердила власною смертю. Прагнення залишитися «чистою» переважило інстинкт самозбереження. Ще одна присутня відмінність Марти від інших представників «*homo politikus*»: вона бореться не тільки «проти» (світового імперіалізму, капіталізму, інших ізмів), а й «за» – вільну, об'єднану Ірландію (звісно – соціалістичну).

Політика як «пінг-понг шпигунів»

Образи шпигунів, добровільних чи вимушених провокаторів, кар'єристів, для яких політика – ефективне знаряддя в боротьбі за владу, посади, суспільне становище, присутні в обох аналізованих творах. У романі О. Досвітнього шпигуном став товариш Неро – німець Ганс. Як і для Кшиштофа Паліводи, політика стала для нього пасткою, а шпигунство – вимушеним кроком. Слабкий чоловік не спроможний опиратися шантажу й залякуванню. Моральний аспект політичної діяльності в романі *Хто* презентований крізь призму рефлексій Неро, який помічає в середовищі американських і західноєвропейських революціонерів

⁵⁷ А. Wojarska, *Agitka...*, s. 186.

⁵⁸ Ibidem, s. 162.

⁵⁹ Ibidem, s. 244.

відразливий, небезпечний тип «хлестакових від соціалізму». Цей тип у романі неперсоналізований, його прикмети прозирають у постатях багатьох епізодичних персонажів. Значно ґрунтовніше й цікавіше цю проблематику і цей типаж обсервує А. Боярська. В *Агітці* «шпигами мимоволі», сексотами, агентами різних спецслужб стали Кшиштоф, Кончіта, Ганна. Поруч із ними у творі діють свідомі шпиги – персонажі-двійники Мішель Бернар і Рольф Сперлінг. Формальна різниця (співпраця з офіційною владою чи з Кремлем) не може приховати їх психологічну близькість.

Найконтroversійніша постать в *Агітці* – «рятівник світу», «цар нової лівиці» Мішель (Мікі) Бернар. Син текстильного барона, онук англійського лорда прийшов у політику, зачарований особистістю Естрададоса: «Схибнувся на його пункті, як і багато інших. Почепив його фотографію над ліжком. Та його харизма. Та мужність. Той виклик смерті. І безкорисливість. І чистота. Ніхто не стане заперечувати: усе життя він був як кришталь»⁶⁰. Але мода минає, з кумирів починає лазити позолота. Прикметно, що на співпрацю зі спецслужбами Мішель Бернар пішов добровільно, свідомо, адже зрозумів можливі наслідки революційної діяльності Естрададоса: «Ось чого він хотів! Забрати свободу, безпеку, демократію, справедливість»⁶¹. Письменниця дуже докладно й проникливо змальовує внутрішній світ цього роздвоєного, наскрізь фальшивого чоловіка: за позірною «чистотою» прихована внутрішня гнилизна; за іміджем «вірного учня» Естрададоса, «його месника» криється холоднокровний вбивця («Так, я його вбив. Убив. І видав їм тих шотландців, і ... і Лавентюра. І я пишаюся цим, розумієш? [...] Я врятував світ!!! Розумієш! Я! ВРЯТУВАВ СВІТ!»⁶²). Пафосні фрази про обов'язок боронити демократію, потребу самозречення заради ідеї – зручний камуфляж для кар'єриста, якому вдалося стати не тільки лідером «Нової лівиці», а й радником президента Франції. Засобами маскуванню стали для Мішеля Бернара не тільки революційні лозунги, а й речі – дорогий кашеміровий светр із навмисне вирізаними дірками і вкритий іржею Ситроен (на противагу до захованого в гаражі приміського маєтку золотого Мерседеса). Подвійну сутність політика найкраще виявляють репліки-характеристики: «Віра Засулич в чоловічому тілі, лисий комісар з мільйонами»⁶³, «Старий добрий Мішель! Цар Нової лівиці завдяки одній бомбі, яка не вибухнула!»⁶⁴. Мішель Бернар має феноменальну здатність до мімікрії й маніпуляцій, це дає йому виняткові переваги в боротьбі за владу.

Його романний «двійник» Рольф Сперлінг також починав як революційний фанатик, адвокат терористів. Дуже показова сцена зустрічі Сперлінга з Мартою Догерті, його звинувачення в зраді, палкі фрази на захист ув'язнених, показова

⁶⁰ Ibidem, s. 124.

⁶¹ Ibidem, s. 125.

⁶² Ibidem, s. 125.

⁶³ Ibidem, s. 42.

⁶⁴ Ibidem, s. 40.

зневага до родинного затишку, материнства. У якій момент настав злам? Що до цього привело? Зневага підзахисних, принизливе прізвисько «сентиментальна волова дупа»⁶⁵? Можливо, були й інші причини того, що адоратор терористів став провокатором, «віддав назавжди свою душу владі кремлівського замку, владі, яка привела в рух світ маріонеток»⁶⁶. Рольф Сперлінг поєдує два типи «лівака», окреслені Мартою Догерті, – це «твердолобий» «шпигун», який мислить формулами з «Правди» (боротьба з НАТО й Америкою, марші миру, гонка озброєнь у Європі). Як фрагмент абсурдистської драми розгортається діалог Кшиштофа Паліводи й Рольфа Сперлінга про революційні (для агента Кремля – контрреволюційні) події в Польщі. «Звичайні труднощі початкового періоду будівництва соціалізму»⁶⁷, «реакційна брехня», «фотомонтаж», «контрреволюційна шопка під орудою священників»⁶⁸ – штампи радянської пропаганди проти свідчень людини, яка спізнала всі «принади» соціалістичного ладу. Як кульмінація абсурду звучить фраза Рольфа Сперлінга (сина фабриканта, який вважає себе «громадянином світу», хоч насправді є сентиментальним німецьким бюргером, «справжнього» революціонера з марксистською брошуркою в кишені, який має мільйони й гнівно картає робітників за брак класової свідомості): «Я настільки антиамериканський, що... до прикладу, ніколи не купую бананів United Fruit Company! Завжди вибираю інші!»⁶⁹. Сперлінг – ідеальний агент: не задає питань, слухняно виконує накази, не вміє любити, не має жалості (через його донос загинула Ганна). За висновком А. Боярської, «мало хто є вбивцею свідомим, відданим, фанатичним, вбивцею-ідеалістом, як Сперлінг чи Мішель Бернар»⁷⁰. Для обох персонажів ультрареволюційні гасла – тільки камуфляж, зручний інструмент маніпулювання громадською думкою. У боротьбі за владу вони здатні на будь-які провокації й злочини. На думку С. Бальбуса, центральна позиція *Agitki* – етика versus політика: «Чи може існувати якась гуманістична політика (“В ім’я добра людськості”)?», яка би існувала без етичного лейтмотиву; що відбувається з політикою, яка підмінює етику стратегією, і що відбувається з ідеологією, яка стає чистим політичним інструментом. Боярська показує: політика в сучасному світі пожирає етику й пожирає «ідейність»⁷¹. Уседозволеність, егоїзм, бруталність «царів нової лівиці» перетворюють революційний рух на брудну гру, «пінг-понг шпигунів».

⁶⁵ Ibidem, s. 177.

⁶⁶ Ibidem, s. 248.

⁶⁷ Ibidem, s. 215.

⁶⁸ Ibidem, s. 158.

⁶⁹ Ibidem, s. 216.

⁷⁰ Ibidem, s. 245.

⁷¹ S. Balbus, *Wstęp...*, s. 7.

Висновки та перспективи досліджень

Образна система політичних романів *Хто* О. Досвітнього й *Агітка* А. Боярської традиційна для цього жанрового гатунку. Її осердя становлять вигадані персонажі (Неро, Лія, Лео – у романі українського письменника, Кшиштоф Палівода, Моніка Вебер, Кончіта Естравадос, Мішель Бернар, Рольф Сперлінг – у творі польської авторки), що репрезентують різні відгалуження «нової лівиці». Водночас, аби вписати твори в політичний контекст епохи, письменники конструюють образи «персонажів із ключем». О. Досвітній їх «маскує», однак компетентний читач легко розпізнає прототипів (Нієв – В. Ленін, Режос – Ж. Жорес, Нехтлеб – К. Лібкнехт, Куценький – К. Каутський, Струський – Л. Троцький, Чавський – А. Луначарський та ін.) А. Боярська використовує два варіанти презентації реальних політичних діячів: 1) прямі згадки про провідників RAF А. Баадера, Г. Енслін, У. Майнхоф, Я.-К. Распе, Г. Поля, І. Шуберт, із якими Моніка Вебер контактувала у в'язниці «Штамхайм»; 2) тактику кодування (прототипом Пабло Естравадоса міг бути латиноамериканський революціонер Ернесто Че Гевара).

Представники літературного типу «*homo politikus*» примкнули до революційного руху під впливом юнацького ідеалістичного бажання змінити світ на краще, під тиском докорів сумління або романтичного зачарування харизмою його провідників. Їхня подальша біографія розгортається як реалізація казкової матриці «трьох шляхів»: 1) розчарування й відхід від активної політичної діяльності (Девід Сінклер в *Агітці*); 2) політична боротьба, намагання зберегти вірність революційним ідеалам (Неро, Лія, Лео в романі *Хто*, Пабло Естравадос, Моніка Вебер, Марта Догерті – в *Агітці*); 3) свідомо (Мішель Бернар, Рольф Сперлінг в *Агітці*) чи вимушено (Ганс в романі *Хто*, Кшиштоф Палівода, Кончіта Естравадос, Ганна – в *Агітці*) співпраця зі спецслужбами, роль маріонеток у руках великих політичних гравців. О. Досвітній у середині 1920-х років започаткував художню обсервацію психіки «*homo politicus*» – учасника «лівого руху», А. Боярська на початку 1980-х її розвинула й поглибила. Центральними фігурами її роману є «простак»-ідеаліст Кшиштоф Палівода й «легенда революції» Пабло Естравадос. Політика стає для них пасткою, нівечить їхні долі. Письменниця продемонструвала переродження «нової лівиці» в Західній Європі, перетворення її на театр маріонеток, «пінг-понг шпигунів». Перспективи подальших досліджень: експлікація інтертекстуального поля роману А. Боярської *Агітка*, з'ясування ролі пригодництва в структурі політичного роману.

References

- Balbus S., *Wstęp*, [w:] A. Bojarska, *Agitka*, Gdańsk 2000, [w:] <http://biblioteka.kijowski.pl/bojarska%20anna/agitka.pdf>.
 Bojarska A., *Agitka*, Warszawa 1987.
 Bukowska A., *Drogi i manowce powieści politycznej 1957-1967*, „Miesięcznik Literacki” 1968, № 7.
 Dosvitniy O., *Tvory: u 5 tomakh*, t. 1, Kharkiv 1930.

- Fedchenko P., *Oles' Dosvitniy*, [v:] O. Dosvitniy, *Tvory: u 2 tomakh*, t. 1, Kyiv 1991.
- Howe I., *Politics and the Novel*, New York 1957.
- Karwat M., *O statusie pojęcia „polityczności”*, „*Studia Politologiczne*” 2015, № 37.
- Kostyuk H., *Zhyttyevyy shlyakh O. Dosvitn'oho*, «*Ukrayins'ki visti*» 25.09.1966.
- Nowacki A., *Aktywny romantyzm. Estetyka literacka WAPLITE w świetle dokumentów programowych*, „*Studia Ukrainica Posnaniensia*” 2017, vol. V.
- Stepanova H., *Roman Olesya Dosvitn'oho «Amerykantsi»: zhanrovyy syntez literaturnykh i pozaliteraturnykh praktyk*, «*Volyn' filolohichna: tekst i kontekst*» 2010, t. 10 № 2, [v:] <https://volyntext.vnu.edu.ua/index.php/volyntext/article/view/316>.
- Świerkosz M., *Arachne i Atena. Literatura, polityka i kobiecey klasycyzm*, Kraków 2017.
- Świerkosz M., *Ciała podatne na zranienie. Judith Butler, samozniszczenie i radykalne akty oporu*, „*Etyka*” 2018, № 57.
- Vas'kiv M., «*Val'dshnepu*» *Mykoły Khvyl'ovoho yak frahment zavershenoho romanu. Problemy interpretatsiyi i intertekstual'noho prochyttannya*, «*Slovo i Chas*» 2009, № 5.
- Ziomek J., *Powieść polityczna – powieść o polityce*, „*Pamiętnik Literacki*” 1964, № 55/4.

ПРО АВТОРА

Людмила Скорина (Lyudmyla Skoryna) – доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри української літератури та компаративістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy).
Основні публікації: книги: *Література і літературознавство українського зарубіжжя: курс лекцій*, Черкаси 2002; 2-ге, доповн. вид. 2005; *Аналіз художнього твору*, Тернопіль 2013; *Українська драма 30-х рр. як модель масової культури та історія драматургії у постатях*, Черкаси 2007 (у співавторстві з Т. Свєрбіловою); *Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма української драматургії першої третини ХХ століття*, Черкаси 2009 (у співавторстві з Т. Свєрбіловою, Н. Малютіною); *Мистецтво складати пазли: статті, рецензії, есе*, Черкаси 2012; *«Гомін і відгомін»: дискурс інтертекстуальності в українській літературі 1920-х років*, Черкаси 2019.

ORCID: 0000-0002-7023-9063

Email: Skoryna@ukr.net

Katarzyna Syska
Kraków, Uniwersytet Jagielloński

DRAMAT *UMIERA CHÓR ASI WOŁOSZYNY:* O NIEMOŻLIWOŚCI I KONIECZNOŚCI DIALOGU INTELEGENCJI Z NARODEM

Asya Voloshina's *The Chorus Perishes*: On the Impossibility and Necessity of Dialogue Between the Intelligentsia and the People

ABSTRACT: Asya Voloshina's drama *The Chorus Perishes* (*Гибнем хор*) was prompted by her disillusionment with the ineffectiveness of the mass anti-regime protests in Russia in 2011-2012. Although the play is set during the First World War, this article seeks to interpret the play as a commentary on Russian society in 2014. The author sees one of the main reasons for political stagnation in the disconnection of the intelligentsia from the less educated majority of the nation. This rupture prevents the transformation of the metropolitan protests into a broad social movement. In her drama, Voloshina constructs a complex array of voices, formed by characters' speech (Doctor Mikhail and a Chorus composed of the documentary testimonies of soldiers) and intertextual references, to consider the causes and consequences of this fatal lack of dialogue between the intellectual elite and 'ordinary people'.

KEYWORDS: Asya Voloshina, contemporary Russian drama, tragic guilt, verbatim, intertextuality

Asia Wołoszyna (Esther Bol)¹ należy do grona uznanych i niezwykle ciekawych współczesnych dramatopisarek. Jej sztuki, niemal wszystkie o wydźwięku antytotalitytarnym, do 2022 roku otrzymywały nagrody literackie i teatralne oraz wystawiane były w wielu rosyjskich teatrach, a także za granicą. Po inwazji Rosji na Ukrainę 24 lutego 2022 roku Wołoszyna publicznie potępiła agresję, uczestniczyła w ulicznych manifestacjach, po czym wyjechała za granicę, zrzekając się rosyjskiego obywatelstwa. We wrześniu 2022 roku opublikowała radykalnie antywojenną sztukę *Crime*², w której

¹ Na emigracji Wołoszyna oficjalnie zmieniła imię i nazwisko na Esther Bol. Ponieważ artykuł dotyczy sztuki napisanej przed wyjazdem, posługuję się poprzednimi danymi autorki.

² Sztuce tej, umieszczonej zresztą na tle innych tekstów dramatopisarki, poświęcił obszerny i wnikliwy artykuł Krzysztof Tyczko: „*A co to jest Rosja – teraz już nie wiem*”. *Ewolucja światoodczucia w „Crime” Asi Wołoszyny wobec innych jej sztuk*, „Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze” 2023,

podjęła próbę przekroczenia bariery między tekstem a działaniem, wzywając w finale „Always arm Ukraine”. Autorka dochodzi z dość licznych realizacji³ swoich tekstów przeznaczona na wspieranie ukraińskiej armii.

Utwór *Umiera chór* (*Гибнет хор*), który stanie się przedmiotem dalszego namysłu, powstał w 2014 roku w ramach dramaturgicznego laboratorium „Wojna” przy BDT (Большой драматический театр) w Petersburgu – z myślą o 100-leciu wybuchu I wojny światowej, a po raz pierwszy wystawiony został w 2015 roku⁴ – już w kontekście obchodów 70-lecia zakończenia II wojny światowej. Pamięć o tych wydarzeniach pełni jednak w znacznym stopniu funkcję maski historycznej dla przeżyć autorki („стыд и боль”⁵) wywołanych rosyjską aneksją Krymu w marcu 2014 i rozpoczęciem działań zbrojnych na Donbasie.

W najoczywistszym odczytaniu sztuka stanowi pokojowy manifest, obnażający bezsensowne, masowe okrucieństwo wojny. Akcja toczy się w 1915 roku w pociągu wiozącym rannych z frontu. Bohaterów jest zaledwie troje – petersburski okulista Michaił, prowincjonalna sanitariuszka Sofia oraz Chór – zbiór żołnierskich głosów (a zarazem dręczące lekarza-inteligenta sumienie). Doktor, strauumatyzowany koniecznością ciągłego amputowania żywcem kończyn, zaszywania wnętrzości, nie radzący sobie z poczuciem winy po tym, jak zastrzelił zbyt głośno krzyczącego pacjenta, stopniowo popada w szaleństwo, wskutek uderzenia w pociąg pocisku traci wzrok, a w finale popełnia samobójstwo.

Znaczące wydaje się, że Wołoszyna podejmuje nieczęsty w literaturze rosyjskiej w ogóle, a we współczesnej dramaturgii szczególnie temat „imperialistycznej” I wojny światowej – pierwszej wielkiej katastrofy XX wieku, która, jak twierdzi Jay Winter, na Zachodzie pozostawiła „nieznośne poczucie masowej śmierci (...), chmurę żałoby”⁶, wizję powojennego świata jako „ocaleńców przycupniętych na górze ciał”⁷. W Rosji zaś, przyćmiona przez kolejne krwawe katastrofy, w niewielkim stopniu zaistniała

nr 33, s. 1-39. Można w nim znaleźć pełniejszą biografię Wołoszyny oraz bibliografię dotyczącą opracowań jej twórczości. Tyczko wniósł poważny wkład w popularyzację twórczości Wołoszyny w Polsce, ponieważ opublikował przekłady dwóch jej tekstów na język polski: *Człowiek z ryby* (*Человек из рыбы*), „Teatr” 2018, nr 12, s. 80-82 oraz *Mama* (*Мама*), „Dialog” 2018, nr 3, s. 160-185.

³ Mowa o czytaniach i spektaklach zagranicznych, ponieważ sztuki Wołoszyny zostały zdjęte ze scen rosyjskich teatrów.

⁴ Premiera sztuki odbyła się na scenie teatru Twórcza Przestrzeń „Imażynarium” w Petersburgu w kwietniu 2015 (reż. Jewgienija Boginska), a w ciągu kolejnych lat powstały spektakle w kilku teatrach (m.in. w Kaliningradzie, Samarze, Moskwie). Spośród ważniejszych warto wymienić efektowne przedstawienie moskiewskiego Centrum Dramaturgii i Reżyserii zrealizowane metodą SounDrama (2017, reż. Władimir Pankow) oraz najnowsze – niezależnej grupy teatralnej Fulcro, która wystawiła *Umiera chór* w swojej nowej emigracyjnej siedzibie w Tel-Awiwie (2022, reż. Daria Szamina).

⁵ *Ася Волошина: Драмматургия – это опрокинутый психоанализ*, беседовал Д. Маслаков, [w:] <https://mnogobukv.hse.ru/news/225501993.html> (30.05.2024).

⁶ J. Winter, *Powrót umarłych*, tł. M. Napiórkowski, [w:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, wstęp i red. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warszawa 2022, s. 328.

⁷ Ibidem.

w pamięci zbiorowej, a co za tym idzie – uległa jeszcze słabszemu przepracowaniu niż kolejne historyczne traumy. Jednocześnie, ten uniwersalny obraz konotuje wszystkie późniejsze konflikty zbrojne z udziałem Rosji (didaskalia precyzujące czas akcji ostatniego aktu otwierają nieskończoną perspektywę: „Время потерялось – непонятно, сколько это длится”⁸), zaś krytycy w XXI wieku widzieli w spektaklu bezpośredni komentarz do współczesności. W kwietniu 2015 roku Siergiej Bondarienko pisał:

В пьесе зримо переживается не тогдашнее, а нынешнее крушение иллюзий, ничтожность интеллигентских практик, при помощи которых мы, кажется, хотели что-то изменить в мире. (...) А за окном (...) была просто другая жизнь, равнодушная к нашему коллективному камланию. И возможно, в эту самую минуту за сотни километров от Петербурга окраину какого-нибудь городка со смешным малороссийским названием «обрабатывали» самоходные гаубицы⁹.

W niniejszym artykule zaproponuję lekturę dramatu *Umiera chór* wytyczoną przez dwie perspektywy: tematyczną (relacja inteligencja-lud¹⁰) i formalną – skupioną na funkcji wybranych intertekstualnych odwołań, budujących płaszczyznę metaliterackiej refleksji.

Dramaty obolałego sumienia inteligencji¹¹

W 2018 roku Wołoszyna twierdziła: „Но все же она [sztuka] не о войне. А о вине перед народом. Вине за его невежество. Нашей вине”¹², a w 2023 roku w obszernej rozmowie z Yaną Meerzon za jedną z najdotkliwszych bolączek rosyjskiego społeczeństwa uznała „całkowite zerwanie [inteligencji] ze zwykłymi ludźmi. Tragiczny

⁸ А. Волошина, *Гибнет хор*, [в:] *Гибнет хор: четыре пьесы о России*, Санкт-Петербург 2018, с. 4. Dalej w tekście cytuję według tego wydania, podając numer strony.

⁹ С. Бондаренко, *Заклинание страха*, «Петербургский театральный журнал» 2015, № 2, [в:] <https://ptj.spb.ru/archive/80/na-teatre-voennux-deistvy/zaklinanie-straxa/> (20.05.2024).

¹⁰ Używane w tym kontekście rosyjskie słowo *народ* jest trudno przetłumaczalne na język polski, nie oznacza bowiem narodu jako wspólnoty symbolicznej, lecz słabo wykształconą i mało świadomą większość społeczeństwa. Będę zatem, z pewnym oporem, naprzemiennie używać określeń „lud”, „naród”, „masy”, „prości ludzie”, mając świadomość ich nieprecyzyjności i ograniczeń. O semantycznych granicach rosyjskiego *народ* i polskiego „naród” w kontekście kształtowania się w obu krajach warstwy inteligencji i jej relacji z resztą społeczeństwa Dienes Sdwiżnikow pisze: „Не только в польском *naród*, но и во французском *peuple*, и в немецком *Volk* такой пропасти между образованной и необразованной частью заложено не было. И если во всех перечисленных случаях можно было говорить об «интеллигенции народа», то в нашем между этими двумя понятиями неизменно бочком с извиняющейся улыбкой втискивался союз «и»: интеллигенция и народ”. Д. Сдвижников, *Знайки и их друзья. Сравнительная история русской интеллигенции*, Москва 2021, с. 134-135.

¹¹ Sformułowanie użyte przez Wiktora Woroszylskiego w wykładach o literaturze rosyjskiej: W. Woroszylski, *Wykład I [O inteligencji rosyjskiej]*, „Teksty Drugie” 2019, nr 5, s. 375.

¹² А. Волошина, *Драматургия...*

brak jakiegokolwiek języka, którym można by się z nimi porozumieć”¹³. Wyjaśniła jednocześnie, że ową winę inteligencji wobec „zwykłych ludzi” widzi jako ponadjednostkową, „dziedziczną, rodową”, nieświadomioną, a fatalną w skutkach, a więc tragiczną.

Relacje inteligencji (rozumianej jako ogół ludzi wyedukowanych i zdolnych do krytycznego myślenia) i ludu stanowiły jedno z istotniejszych rosyjskich zagadnień filozoficzno-społecznych od pierwszej połowy XIX wieku aż do rewolucji 1917 roku, sytuując się na przecięciu wątków fundamentalnego sporu o tożsamość Rosji i perspektywy jej cywilizacyjnego rozwoju, toczonego przez słowianofilów i okcydentalistów oraz ich kontynuatorów (m. in. zwolenników prawosławnej tradycji i propagatorów idei rewolucyjno-socjalistycznych). Mimo radykalnych różnic stanowisk w bez mała stuletniej debacie dotyczącej stosunków wykształconej elity i mas ludowych, wspólny mianownik, a zarazem punkt wyjścia dalszych podziałów światopoglądowych, stanowiła teza o rzeczywistym wyobcowaniu społecznym inteligencji, któremu zresztą władze carskie sprzyjały, przeczuwając rewolucyjny potencjał w zbliżeniu tych klas¹⁴. Owo „odszczerpięstwo” utrudniało realizację podjętej przez rosyjską inteligencję misji „pośrednika między dwoma typami kultur oraz (...) pomiędzy tymi elementami własnej kultury, które w wyniku kulturowej konfrontacji wymagają ponownego zdefiniowania ról społecznych i wzajemnych zależności”¹⁵, a także mediacji między władzą a ludem. Stawiało także wykształconą elitę przed dylematem wyboru strategii zmniejszenia przepaści klasowej, który Małgorzata Abassy podsumowała następująco: „podnieść lud do towarzystwa czy zintegrować towarzystwo z ludem poprzez powrót do tradycyjnych zasad”¹⁶. Przy tym inteligentkie wyobrażenia o „narodzie” cechowała daleko posunięta ambiwalencja, skłonność bądź do jego idealizacji (słowianofilskie koncepty prawdy prostego ludu czy narodu-bogonośca), bądź przeciwnie – demonizacji (por. okcydentalistyczne wizje destrukcyjnego, ciemnego chłopskiego żywiołu), a postawy wahały się między uniżonością a pogardą.

Ujmowanie tych stosunków w kategoriach winy obecne było już w dekabrystowskiej refleksji społecznej¹⁷, a mocno wybrzmiało w latach siedemdziesiątych XIX wieku w kręgach narodnickich, między innymi w artykułach Nikołaja Michajłowskiego czy *Listach historycznych* (*Исторические письма*) Pawła Ławrowa, którzy w od-

¹³ A. Voloshina, *On the rightlessness for compassion or how to redeem an unredeemable guilt*, interview by Y. Meerzon, [w:] https://www.critical-stages.org/26/on-the-rightlessness-for-compassion-or-how-to-redeem-an-unredeemable-guilt/?fbclid=IwAR1ne0YxsGSxkB4HCWpY1QFJH378ztB_OHKSdZMOt1RbuUaQHkX45AY9AKQ (21.05.2024). Tu i dalej, jeśli nie podano inaczej, tłumaczenie z języka angielskiego moje – K.S.

¹⁴ Na ten temat zob. szerzej: M. Smoleń, *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2010, s. 59-61.

¹⁵ M. Abassy, *Inteligencja a kultura. O problemach samoidentyfikacji dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej*, Kraków 2008, s. 17.

¹⁶ Ibidem, s. 95.

¹⁷ Ibidem, s. 50-54.

kupieniu długu zaciągniętego u wyzyskiwanych mas widzieli moralną powinność warstw uprzywilejowanych. Jak pisze Andrzej Walicki, poglądy Ławrowa:

znakomicie wyrażały stan duchowy wykształconej, dręczonej poczuciem winy socjalnej i pragnącej poświęcić się dla dobra ludu – przede wszystkim młodzieży szlacheckiej – tzw. kajającej się szlachty, która poczęła wówczas odgrywać coraz większą rolę w ruchu demokratycznym¹⁸.

Kompleks winy wobec „prostego ludu”, który aktualizuje w swoich wypowiedziach Wołoszyna, towarzyszył zatem rosyjskiej warstwie wykształconej od jej początków, w literaturze zaś obecny jest co najmniej od *Podróży z Petersburga do Moskwy (Путешествие из Петербурга в Москву)* Aleksandra Radiszczewa¹⁹. Lidia Liburska przyczynę pogłębiania się owego kompleksu w pierwszych dekadach wieku XX widzi w fakcie, iż „występujące w wieku XIX elementy wzajemnego oddziaływania czy próby dyfuzji kultury «miejskiej» i «wiejskiej» nie zdołały przewyciężyć dzielącej ich przepaści”²⁰.

Mimo radykalnej przebudowy struktury społecznej wskutek rewolucji bolszewickiej, a następnie transformacji ekonomiczno-politycznej po upadku ZSRR, problem „oderwania inteligencji od narodu” pozostaje aktualny – i zaświadcza o tym nie tylko twórczość Wołoszyna. Falę zainteresowania relacjami formacji społecznej, dziś częściej określającej się jako „klasa twórcza” („креативный класс”), z tzw. masami można zaobserwować po 2012 roku, kiedy zaczęto krytycznej refleksji poddawać antyreżimowe protesty lat 2011-2012, które dość masowo ogarnęły duże miasta. Udział w ruchu protestacyjnym i jego skuteczne zdławienie przez władzę oraz odczuwalne ograniczenie swobód obywatelskich stały się doświadczeniem formacyjnym ówczesnych dwudziesto- i trzydziestolatków²¹. Jako jedną z istotnych przyczyn niepowodzenia antykremlowskiego zrywu badacze wymieniaли słabe zakorzenienie inteligencji w społeczeństwie, a co za tym idzie – niemożność uzyskania szerszego poparcia dla demokratycznych zmian. Porównując podobne u źródeł losy inteligencji francuskiej i rosyjskiej, Aleksandr Wierszynin stwierdza, że o ile pod koniec XIX wieku ta pierwsza przeobraziła się w klasę realnie reprezentującą znaczną część społeczeństwa, w Rosji „«функцией народной жизни» она [inteligencja – K.S.] не являлась из-за культурной пропасти, отделявшей ее от масс, а в ряды политической элиты ее

¹⁸ A. Walicki, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 364.

¹⁹ Zob.: В. Кантор, *Откуда и куда ехал путешественник? («Путешествие из Петербурга в Москву») А.Н. Радищева*, «Вопросы литературы» 2006, № 4, s. 83-138.

²⁰ L. Liburska, *Kultura i inteligencja rosyjska. O pisarstwie Lidii Czukowskiej*, Kraków 2003, s. 36.

²¹ W dramatach napisanych przed 2020 rokiem Wołoszyna, pod wpływem doświadczenia antyreżimowego zrywu lat 2011-2012, eksponuje problem wolności i strategii funkcjonowania w warunkach politycznej niewoli (na ten temat zob.: K. Tyczko, *Wolność i tragizm*, „Teatr” 2018, nr 12, s. 39-42), (nie)skuteczności protestu (tragikomedialna *Antygona. Redukcja – Антигона. Редукция*), inteligencjonalnej bezsilności i eskapizmu (m.in. *Człowiek z ryby*).

не допустили»²². Według Marka Lipowieckiego, taka postawa „podwójnego oporu” – jednocześnie wobec opresyjnego systemu i „zacofanych mas” – charakteryzowała również późnosowiecką inteligencję techniczną i wyznawany przez nią elitarny liberalizm: „одновременно антитоталитарный и антидемократичный, который противостоял власти, но и под «народом» понимал лишь «свой круг», а вовсе не «широкие массы»»²³, co utrudniało budowanie społecznej solidarności. Towarzyszyło temu ukształtowane w warunkach długotrwałej politycznej opresji pojmowanie kultury (nauki, sztuki, ale i nauk humanistycznych) nie jako części rzeczywistości polityczno-społecznej, lecz równoległej wobec niej sfery osobistej wolności i rozwoju. Schematy te zaważyły również na charakterze zrywu 2011-2012. Był on niezwykle wyrazisty estetycznie i intelektualnie (zyskując później nawet określenie „kreatywnego protestu”²⁴), co czyniło go swoistym dziełem sztuki, skierowanym do dość ograniczonego kręgu odbiorców i obniżało subwersywny potencjał. Ponadto, jak nie bez ironii twierdzi Ilja Kalinin, wykluczająca strategia samoidentyfikacji ruchu opierała się na podkreślaniu różnic kulturowych:

Так либерально-демократическая традиция культурного противостояния государству (повторяющаяся также и на уровне неизбежного – хотя и остро переживаемого – культурного разрыва с народными массами) получила неолиберально-креативный *upgrade*, уже вполне откровенно и без всяких интеллигентских переживаний выстраивающий жесткую культурную границу между *smart and sexy, mobile and active* агентами новой нематериальной экономики и „пассивным” большинством, „предпочитающим” (...) работать в машинном цеху (...) [и] смотреть по вечерам телевизор, вместо того, чтобы быть продвинутыми *prosumers* эпохи Web 2.0²⁵.

Badacz sugeruje, że podkreślanie w autoprezentacji ruchu kwestii artystyczno-lifestylowych nie tylko uniemożliwiło zyskanie szerszego poparcia współobywateli, lecz również podpowiedziało władzy skuteczną retorykę pogłębiania społecznych podziałów poprzez konfrontowanie „prawdziwego narodu rosyjskiego” ze „zgniłą inteligencją”²⁶.

²² А. Вершинин, *Отчужденная интеллигенция: российская проблема и французский урок*, «Неприкосновенный запас» 2015, № 4, [в:] https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/102_nz_4_2015/article/11570/?sphrase_id=610477 (20.05.2024).

²³ М. Липовецкий, *Траектории ИТР-дискурса. Разрозненные заметки*, «Неприкосновенный запас» 2010, № 6, с. 216.

²⁴ Zob. np. J.G. Mathers, *Even the toys are demanding free elections: humour and the politics of creative protest in Russia*, [in:] *Cultural Forms of Protest in Russia*, ed. B. Beumers, A. Etkind, O. Gurova, S. Turoma, Routledge, London – New York 2018, p. 105-119.

²⁵ И. Калинин, *О том, как некультурное государство обыграло культурную оппозицию на ее же поле, или Почему «две России» меньше, чем «единая Россия»*, «Неприкосновенный запас» 2017, № 6, [в:] https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovennyi_zapas/116/article/19490/ (19.05.2024).

²⁶ Zob. *ibidem*. Do podobnych wniosków doszła M. Abassy, przeanalizowawszy społeczny aspekt protestów 2011-2012: „inteligencja poniosła klęskę i nie zdołała zapewnić rosyjskiemu społeczeństwu

Bohater umiera – chór jest od początku martwy²⁷

W sztuce *Umiera chór* wielostronne przedrewolucyjne konceptualizacje relacji inteligencja – lud stanowią ogólne tło ideowe konfliktu. W poszczególnych replikach można wprawdzie rozpoznać konkretne stanowiska, te jednak wzajemnie się podważają, ujawniając złożoność problemu.

Bohaterowie tworzą specyficzny układ. Protagonistą jest stołeczny chirurg Michaił, przed wojną wyrafinowany i dobrze sytuowany inteligent z żoną „z kręgów artystycznych”, a w czasie akcji – złamany psychicznie cyniczny alkoholik. Jego antagonistą²⁸ – Chór o statusie na poły dokumentalnym, ponieważ jego repliki to świadectwa żołnierzy I wojny światowej zgromadzone przez pielęgniarkę frontową i pisarkę Sofię Fiedorczenko w książce *Naród na wojnie* (*Народ на войне*, 1917)²⁹. Chór to „персонафицированный образ народа”³⁰: złożony z fragmentarycznych opowieści niepiśmiennych żołnierzy, anonimowy, ale chwilami przybierający konkretną postać „rudego chłopca”, którego Michaił w desperacji zastrzelił na stole operacyjnym. Jego status ontologiczny jest niejasny – z jednej strony istnieje tylko w świadomości doktora jako jego projekcja (Sofia go nie słyszy), z drugiej zaś z biegiem akcji zyskuje pewną samodzielność i w krytycznym momencie potrafi bezpośrednio zadziałać. Natomiast sanitariuszka-ochotniczka Sofia, która jako piśmienna dziewczyna z prowincji zajmuje między nimi pozycję pośrednią, w finale staje się swoistym kulturowym mediatorem zbliżającym Chór i Michaiła.

Pierwsza część dramatu składa się wyłącznie z naprzemiennych kwestii doktora i Chóru, które nie układają się jednak w pełnowartościowy dialog, lecz tworzą dość niezależne, choć komentujące się nawzajem monologi. Didaskalia charakteryzują te relacje następująco: „Михаил нарочито игнорирует Хор, делает вид, что говорит с залом, но, на самом деле, ведёт диалог именно с Хором и только Хором жив” (s. 5). Pragnąc dialogu z Chórem, eksplicytnie doktor wciąż deklaruje jego niemożność

przejścia od rzeczywistości totalitarnej do takiego systemu wartości i ich instytucjonalnych reprezentacji, w których na pierwszym miejscu stawia się wolność”. M. Abassy, *Status i funkcje rosyjskiej inteligencji w społeczeństwie posttotalitarnym*, „Politeja” 2022, nr 1, s. 75.

²⁷ Sformułowanie Wołoszyny z jej korespondencji z Yaną Meerzon, której fragmenty badaczka opublikowała w swoim artykule: „*The Chorus Perishes*” – on *Esther Bol’s Theatre of Catastrophe*, „Studii și cercetări științifice. Seria Filologie” 2023, nr 50, s. 39, stanowiącym analizę trzech dramatów Wołoszyny w kontekście filozofii i estetyki powojennego teatru katastrofy.

²⁸ Równie uprawnione – w zależności od obranej optyki badawczej – jest uznanie za protagonistę Chóru, jak robi to Yana Meerzon. Zob. *ibidem*.

²⁹ С. Федорченко, *Народ на войне*, Москва 1990, [в:] http://www.belousenko.com/books/memoirs/fedorchenko_narod_na_vojne.htm (20.05.2024). A. Trifonow we wstępie poprzedzającym to wydanie pisze o wielkim zainteresowaniu książką Fiedorczenko wśród takich pisarzy jak Błok czy Bułhakow, a także o skandalu wokół jej dokumentalności, bowiem dekadę po pierwszym wydaniu autorka przyznała, że na froncie nie prowadziła zapisków – dopiero po powrocie w przybliżeniu odtwarzała zapamiętane żołnierskie opowieści.

³⁰ Т. Джурова, *Комната Волошиной*, «Современная драматургия» 2021, № 1, [в:] https://theatre-library.ru/sovremennaya_dramaturgiya/2021-1/9014 (20.05.2024).

(„Да с кем тут поговоришь? С этим что ли? «Я тогой, он сегой, этот как его». Темень!” – s. 5; „С этим не поговоришь. Этот голос слушать-то, признаться, довольно гнусно” – s. 6; „Что я сумасшедший? О чём мне с ним говорить. У него, знаете, какие истории? (...) Это что разговор что ли?” – s. 18) oraz brak zaufania: „Да врешь ты все” (s. 17). Demonstracyjnie ignorując chętny do rozmowy Chór, okulista szuka sojusznika to w czytelniku/widzu (takim jak on „kulturalnym” człowieku)³¹, to w Sofii. Na różne sposoby podkreśla też dystans między sobą a prostackim Chórem („я не мясник, я ювелир” – s. 9., „я еще человек!” – s. 14), posuwa się wręcz do klasowej segregacji pacjentów, twierdząc, że student-kaleka powinien dalej żyć („Философу без ног можно. Так даже пикантнее” – s. 6), a zwykły żołnierz bez kończyn staje się bezużyteczny: „Мясо. Лишний рот (...). (Он и с руками и с ногами-то, скажем прямо, не венец творения)” – s. 8. Przypadki kulturowego rasizmu potwierdza też Chór:

Так вот: слышу, один господин-офицер другому говорит: тот, говорит, не человек, который Пушкина да еще там каких-то не читывал... Ты подумай, чего такое загнул, а?.. Да их же, почитай, никто и не читывал!³² (s. 8)

Tak wyraźnie zaznaczanej w replikach obcości Michaiła i Chóru przeczy jednak warstwa zdarzeń, które zacierają klasowe różnice. W finale chirurg-okulista na skutek wybuchu traci wzrok i popełnia samobójstwo, powtarzając w ten sposób los żołnierza z prologu Chóru – раннего, który oślepl i pragnie śmierci. Podważający wiarygodność inteligenta kontrast między słowem a działaniem kulminację osiąga w scenie, kiedy doktor najpierw ostrzega Sofię przed żołnierską masą, przytaczając wcześniejszą relację Chóru o brutalnych gwałtach Kozaków na dzieciach:

МИХАИЛ. Да не отшатывайтесь вы так! Я не претендую. (...) А они, знаете, как? Вот один мне рассказывал... Говорит видел, как девочку лет семи. Вчетвером. Говорит, он пытался оттащить, да где там... А может, и врёт. Может, и сам он среди них был. (s. 15)

³¹ Łarisa Tiutieliowa – autorka jednej z pierwszych filologicznych analiz sztuki Wołoszyny – słusznie zauważa, że nie da się przypisać autorskiego punktu widzenia żadnej z postaci: „(...) ни один из субъектов – ни хор, ни герой – не становится формой прямого авторского высказывания; Они оба ищут возможности быть услышанными: и авторские реплики персонажа, и реальные фразы участников Первой мировой войны обращены к зрителю”. Zob. Л. Тютелова, *Роль хора в пьесе Аси Волошиной „Гибнет хор”*, «Филология и культура» 2021, № 3, с. 151.

³² Wołoszyna wykorzystała tylko fragment źródła. U Fiedorczenko pogarda klasowa jest wyraźnie obustronna: „Да никто их, почитай, не читывал, а неужли мы не люди?.. Вот он и читал, а ничего в ём путного нету... Хилый телом, и душа хилая. Боится, на себя и на людей злобится... Не человек, а сопля, вот т. и Пушкин!.. А промеж нас чистые богатыри есть... Забыть его не могу, избидел так...”, С. Федорченко, *Народ...*

– zapewnia o własnych uczciwych intencjach („я еще все-таки человек. Честь имею” – s. 14), by po chwili rzucić się na sanitariuszkę, od której odciąga go właśnie Chór, czynem odpowiadając na powątpiewanie doktora o zdolności prostego człowieka do moralnego zachowania. Co ciekawe, w scenie tej dochodzi do istotnej zmiany układu – Michał po raz pierwszy (o czym informują didaskalia) zwraca się do Chóru, zabiegając o wysłuchanie i uznanie własnej niewinności, pozycjonuje zatem zbiorowe ciało narodu jako gwaranta swojego człowieczeństwa i ujawnia rzeczywistą współzależność. Chór odpowiada jednak milczeniem, a porozumienie z nim w końcu staje się ostatnim przedśmiertnym pragnieniem doktora.

Zanurzenie w języku, kontekstach historycznych i literackich było rozpoznawalną cechą strategii pisarskiej Wołoszyny okresu 2014-2022. *Umiera chór* jest utworem, w którym narosła na akcji sieć intertekstualnych odwołań niemal się usamodzielnia, buduje dramatyczny konflikt. Na ów „chór” intertekstów składają się³³: wspomniane już dokumentalne relacje żołnierzy z książki Fiedorczenko (repliki Chóru) oraz teksty kultury: odczyt noblowski Josifa Brodskiego z 1987 roku i rosyjska poezja modernistyczna reprezentowana tu przez symbolistyczny wiersz Konstantina Balmonta *Orchidea* (*Орхидея*, 1906) oraz awangardowy *Jeśli zamienię ludzkość w zegar* (*Если я обращу человечество в часы*, 1922) Wielimira Chlebnikowa.

Aforystyczna uwaga Josifa Brodskiego z mowy noblowskiej („В настоящей трагедии гибнет не герой – гибнет хор”³⁴) pojawia się trzykrotnie, w dodatku z różną atrybucją. Po pierwsze, stanowi tytuł dramatu, a więc pochodzi od autorki i narzuca pewną ramę interpretacyjną. W samym zaś tekście zostaje wprowadzona w mowie zależnej – Michał dwa razy przytacza słowa zmarłego od ran studenta filozofii – jedyne go godnego rozmówcy w szpitalu wojskowym: „Давайте. (Зрителям, конечно.) За упокой. За философию. В настоящей, говорит, трагедии гибнет не герой. Гибнет хор. Пусть земля ему будет пухом” (s. 7). I dalej, zwracając się do Sofii:

Тут недавно был философ один – вот с ним бы еще поговорить. Умер, блядь. Он мне знаете что сказал? В настоящей, говорит, трагедии гибнет не герой – гибнет

³³ W dramacie można zauważyć związki z innymi utworami, nie zacytowanymi wprost, lecz aktualizowanymi poprzez aluzje fabularne. Mam tu na myśli *Bieg* (*Бег*) M. Bułhakowa, *Tragedię optymistyczną* (*Оптимистическая трагедия*) Wsiewołoda Wiszniewskiego. W *Biegu* biały generał Chłudow zabija ordynansa Krapilina, a następnie – podobnie jak Michał z Chórem – rozmawia z jego zjawą. *Optymistyczna tragedia* stanowi natomiast ważny kontekst ze względu na rolę chóru, który u Wiszniewskiego również składa się żołnierzy-marynarzy i w finale ginie, ale na jego miejsce natychmiast wstępuje nowy. Prowokuje to pytanie o możliwość realizacji kategorii tragizmu w ramach świadomości kolektywistycznej. Oba te konteksty aktualizuje we wspomnianym artykule Łarisa Tiutelowa (*Роль хора...*), skupiając uwagę na kwestii transformacji obrazu i funkcji chóru. Wizja martwego chóru towarzyszyła Wołoszynie również w kolejnych latach – w 2018 roku razem z reżyserem Wiktorem Ryzakowem przygotowała dla MChAT-u im. Czechowa spektakl na podstawie *Optymistycznej tragedii*, w którym aktorzy grający chór marynarzy od początku występują w trupim makijażu.

³⁴ И. Бродский, *Нобелевская лекция*, [в:] <https://noblit.ru/node/1338> (20.05.2024).

хор. Красиво? Точно! Улавливаете мысль? Не один, а все гибнут. Широко – миллионами. Такой вот прогноз. (s. 13).

Tu, podobnie jak w tekście wyjściowym, zdanie o ginącym chórze dotyczy masowości ofiar historycznych katastrof XX wieku. Wielokrotnie zapośredniczone – przepisane martwemu już filozofowi, a powtórzone z gorzkim uznaniem przez bliskiego szaleństwa doktora, który niebawem sam zginie w pociągu śmierci, zdanie to traci jednak aforystyczną błyskotliwość oryginału i podlega brutalnemu ucieleśnieniu. Kłasyczne wykształcenie studenta każe jednak sięgnąć do inspiracji samego Brodskiego, a mianowicie do *Opowiastek rozmaitych* (III w. n.e.) Klaudiusza Eliana. W tym zbiorze historycznych anegdot Sokrates wychwala przeciętny żywot, który pozwala pozostać z dala od wielkiej historii i uniknąć losu wybitnych bohaterów, którzy w tragediach zazwyczaj giną straszną śmiercią. „Однако никогда не было столь отважного и дерзкого трагического поэта, который вывел бы на сцену обреченный на смерть хор”³⁵. Brodski, rzecz jasna, rewiduje tę myśl, za wyznacznik XX wieku uznając powszechność represji, nie czyniących rozróżnienia na wybitne jednostki (bohater) i masy (chór). Wołoszyna zgadza się z twierdzeniem poety, a jednocześnie – o czym świadczy zwłaszcza tytuł – podejmuje niejako wyzwanie Eliana, a nawet idzie o krok dalej: tworzy dramat, w którym chór jest od początku martwy.

Autorka wstępuje w dialog jeszcze z kilkoma innymi tezami z wykładu Brodskiego. Pierwsza z nich dotyczy niedopuszczalności podziału na „inteligencję i resztę”, politycznego zagrożenia płynącego z intelektualnego i estetycznego zaniedbania mas: „русская трагедия – это именно трагедия общества, литература в котором оказалась прерогативой меньшинства: знаменитой русской интеллигенции”³⁶. Jeśli wziąć pod uwagę przytaczane wyżej wypowiedzi Wołoszyny o karygodnym oderwaniu inteligencji od „narodu”, wypada uznać, że zgadza się ona z diagnozą noblisty. Nieufnie odnosi się jednak do jego metod leczenia, a mianowicie – do przekonania o autonomicznej mocy literatury, bezwiednie rozwijającej w każdym czytelniku odporność na „повторы и ритмические заклинания, свойственные любой форме политической демагогии”³⁷, mocnego przypuszczenia, że „для человека, начитавшегося Диккенса, выстрелить в себе подобного во имя какой бы то ни было идеи затруднительнее,

³⁵ Элиан, *Пестрые рассказы*, пер. С. Поляковой, Москва – Ленинград 1963, с. 19. Сут. za: В. Зельченко, «В настоящей трагедии гибнет хор», [в:] *Древний мир и мы: Классическое наследие в Европе и России*, вып. 5, Санкт-Петербург 2014, с. 323-327. W artykule tym poeta i badacz Wsiewołod Zielczenko dowodzi znajomości Brodskiego z dziełem Eliana i szczegółowo śledzi relacje między źródłem a jego wykorzystaniem przez noblistę (nie do końca zresztą zgodnym z intencją pratekstu, między innymi ze względu na nieprecyzyjny przekład na język rosyjski) nie tylko w słynnym przemówieniu, lecz również w esejach i wierszach innych lat. Przypomina na przykład – właśnie w kontekście Wielkiego Terroru – uwagę noblisty z eseju *Muza żałoby* (*Муза плача*) na temat *Requiem* Achmatowej „Это трагедия, где хор погибает раньше героя” (В. Зельченко, «В настоящей трагедии...», с. 323)

³⁶ И. Бродский, *Нобелевская лекция...*

³⁷ Ibidem.

чем для человека, Диккенса не читавшего”³⁸. W logice Brodskiego działalność estetyczna poprzedza i determinuje wybory moralne w tym sensie, że sprzyja procesowi indywidualizacji, „поощряет в человеке (...) ощущение индивидуальности, уникальности, отдельности – превращая его из общественного животного в личность”³⁹. Indywidualizacja zaś stanowi warunek wolności, a wartość ta w hierarchii Brodskiego stoi wyżej od dobra i prawdy⁴⁰. Obcowanie ze sztuką, przede wszystkim zaś z literaturą (a nie prosta „грамотность”, co poeta specjalnie podkreśla), winno mieć zatem bardzo praktyczne zastosowanie – przemieniać masy („нолиики”) w osoby („рожици”) ceniące jednostkowe istnienie, zdolne do samodzielnych wyborów estetycznych i moralnych, a w efekcie odporne na manipulację. W taki sposób proponował noblista rozumieć maksymę Dostojewskiego o zbawczej mocy piękna.

Z perspektywy roku 2014, dziś już traktowanego jako zapowiedź kolejnej historycznej katastrofy, Wołoszyna zastanawia się nad przyczynami nieskuteczności koncepcji noblisty, będącej przecież kolejnym wariantem projektu emancypacji mas jako warunku modernizacji Rosji. Jest w tej refleksji, ubranej w maskę historyczną, ale otwartej ku współczesności, znaczna doza autokrytycyzmu, pytanie o sensowność własnej pracy twórczej.

O polemice z estetycznym optymizmem Brodskiego jako ważnym przesłaniu sztuki, niedocenionym przez reżyserkę, wspominał w obszernej recenzji spektaklu Jewgienii Boginskiej (2015) Siergiej Bondarienko: „Вот это-то опрометчивое чувство податливости мира слову и подвергает ревизии драматург Волошина”⁴¹.

Rewizji owej służą między innymi intertekstualne odwołania do rosyjskiej poezji modernistycznej, związane w dramacie z kulturalną żoną pisarza, miłośniczką „modernych” wierszy. Chlebnikowa cytuje sam Michaił, wspominając małżonkę, a jednocześnie sprawdzając erudycję Sofii:

А не знаете ли вы каких-нибудь новых стихов? (...) «Если я превращу человечество в часы и покажу, как стрелка столетия движется, неужели из нашей времен полосы не вылетит война, как ненужная ижица». В таком роде. Так не знаете? Эх, вы. Я как чувствовал, что все-таки мало от вас проку. (s. 12).

Pacyfistyczny, przepelniony awangardową wiarą w utopijny projekt przemiany rzeczywistości za sprawą nauki i sztuki wiersz nieoczekiwanie współbrzmi (pomimo wielu szczegółowych różnic) z noblowską wizją Brodskiego. Jednak okoliczności i następująca bezpośrednio po poetyckim cytacie brutalna kwestia Chóru („Что я детей

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ O zawartym w przemówieniu Brodskiego ukrytym sporze z wykładem noblowskim Aleksandra Sołżenicyna, między innymi wokół takich wartości jak indywidualizm, wspólnotowość, wolność, prawda, dobro, piękno zob. O. Глазунова, «Нобелевская лекция» Иосифа Бродского: монолог или скрытая полемика?, «Нева» 2017, № 12, s. 139-147.

⁴¹ С. Бондаренко, *Заклинание страха...*

порченных здесь перевидел. Одного – так забыть не могу. Почитай, в час один его солдатня кругом осиротила. И матку забили, отца повесили, сестру замучили, надругались” – s. 12) wydatnie osłabia jego wiarygodność, a więc i nadzieję na przeobrażenie zjadaczy chleba w aniołów.

Jeszcze bardziej groteskowo brzmi w pociągu pełnym pokiereszowanych żołnierzy wiersz symbolisty Konstantina Balmonta – stylistycznie wybujały, erotyzujący opis dzikiego kwiatu zawarty w liście od żony okulisty, a odczytywany niewidomemu już adresatowi przez Sofię. Jego rażącą nieprzystawalność do okoliczności dodatkowo podkreślają nie techniczne, lecz wyrażające autorski punkt widzenia didaskalia („Очень чужие ей эти слова. И вообще здесь они чужие” – s. 24). I jeśli w warstwie zdarzeń punktem kulminacyjnym jest nieudana próba zoperowania раннего żołnierza i – tym samym – odkupienia osobistej winy doktora, to konflikt intertekstualny najwyższy poziom napięcia osiąga właśnie w tym zderzeniu artystycznej stolicy reprezentowanej przez wyrafinowany wiersz Balmonta i brutalnej rzeczywistości, o której zaświadczać repliki Chóru i która staje się udziałem dwójki bohaterów. Zderzeniu wytwarzającym tekstualny obraz Rosji, „где как-то уживаются поэтические «гроздь жадных орхидей» и груды ампутированных обрубков, декадентский Петербург и поля Галиции с протухающими во ржи трупами”⁴². I dla Sofii, i dla Michaiła napięcie to okazuje się nie do zniesienia, a finał stanowi próbę jego rozładowania, które znów odbywa się w języku, w słowie. Michaił „z obrzydzeniem” (jak czytamy w didaskaliach) komentuje wykwinność stylu swojej żony, dystansując się w ten sposób do swojej klasy, i marzy o prostym liście, jakie żołnierze dostawali od swoich kobiet. Sofia zaś, z trudem dobrnąwszy do wersów: „Среди пьянящих испарений / Я рвал любовный цвет грехов”, odkłada list i, wchodząc niejako w rolę medium, kulturowego pośrednika między światami elity i ludu, „отважно, сквозь стыд, обретя какой-то бабий голос” (s. 25), kontynuuje już w stylu wiejskiej kobiety:

Родненький мой, Богу за тебя молюсь каждый день, ночами не сплю, все мерещится твоя горячая ласка... Закрою глаза, и вижу, как обнимаю тебя, и прижимаюсь к тебе всем своим жарким телом, так что и тремя кобылами тяни – не оторвешь... (s. 25).

Pozycję mediatora podkreśla podwójnie przeżywany przez Sofię wstyd – zarówno z powodu niestosowności tekstu wysokiej kultury („МИХАИЛ. Мне кажется, я вижу, как ты краснеешь” – s. 25), jak i bezpośredniego języka Chóru („отважно, сквозь стыд” – s. 25). Swoisty pojedynek dyskursów zwycięża jednak słowo niewykształconego ludu, które wypiera modernistyczny wiersz, zostaje uznane przez inteligenta („МИХАИЛ. Спасибо (...). «Кобылами». Такие слова смешные, хорошие...” – s. 25) i zamyka dramat. Po nim następuje już tylko podana w odautorskich didaskaliach informacja o samobójstwie okulisty.

⁴² Ibidem.

Scena ta zdaje się polemicznym rozwinięciem dość kategorycznej uwagi Brodskiego, który inteligencki dylemat: zniżyć się do poziomu mas czy podnieść lud do własnego poziomu – rozstrzygał (w duchu okcydentalizmu) na korzyść drugiego stanowiska: „Только если мы решили, что «сапиенсу» пора остановиться в своем развитии, литературе следует говорить на языке народа. В противном случае народу следует говорить на языке литературы”⁴³. W dramacie Wołoszyny zaś relacje między językiem tłumu i językiem literatury ulegają komplikacji.

Semantycznie otwarty finał skłania nielicznych jak dotąd badaczy tego utworu do dość wyrazistych interpretacji. Jeśli uznamy ten fragment przemówienia noblisty za autorytatywny pratekst, wówczas przejęcie przez Michaiła i Sofię żołnierskiej mowy wypada uznać za klęskę, „zatrzymanie się w rozwoju” (przed którym Brodski przestrzegał), utratę tożsamości. Tym tropem poszedł Krzysztof Tyczo, proponując następujące odczytanie:

Michaił rozkoszuje się prostymi, a wręcz ordynarnymi słowami. Protagonista ulega więc Chórowi, swoistej średniowiecznej masie – według dramatopisarki ma to być symbolem upadku rosyjskiej inteligencji, cieszącej się wraz z najprostszymi warstwami ludności w 2014 roku, że ich kraj odebrał innemu krajowi część ziem (...)⁴⁴.

Łarisa Tiutieliowa wprost przeciwnie – akcentuje nie upadek, a ostateczne zwycięstwo myślącej jednostki, „стремящейся к самосохранению даже тогда, когда это невозможно”, podsumowując: „что важно, у Волошиной человек разделяет судьбу хора, но не становится хором, сохраняя свое лицо”⁴⁵.

Wołoszyna, konstruując dramát wokół wyraźnej dychotomii: jednostka/inteligent – masy, prowokuje sprzeczne odczytania. Dodajmy, że tekst uprawnia również do bardziej „chłopomańskiej” interpretacji na korzyść Chóru i dostrzeżenia w finale namiastki kojącego pojednania elity z ludem, realizacji narodnickiego marzenia, które Nikołaj Michajłowski formułował następująco: „О, если бы я мог расплыться в этой серой, грубой массе народа, утонуть бесповоротно, но сохранить тот светоч истины и идеала, какой мне удалось добыть за счёт этого народа”⁴⁶.

Można jednak potraktować te trzy propozycje lektury jako skrajne punkty otwartego pola namysłu i negocjacji sensów, w którym wyjściowa dychotomia jest wciąż podważana, choć nie unieważniana. Inaczej zbędne byłoby komplikowanie stosunków Michaiła z Chórem – od jawnego antagonizmu przy ukrytym pragnieniu porozumienia, przez uwewnętrznienie głosu Chóru (który w IV i V części istnieje już niemal wyłącznie jako przytoczenie w kwestiach doktora), aż do chwilowego utożsamienia się z nim tuż przed rozwiązującą akcją katastrofą.

⁴³ И. Бродский, *Нобелевская лекция...*

⁴⁴ К. Тучко, „*A co to jest Rosja...*”, s. 23.

⁴⁵ Л. Тютелова, *Роль хора...*, с. 151.

⁴⁶ Н. Михайловский, *Записки профана*, [в:] С. Жаба, *Русские мыслители о России и человечестве*, Париж 1954, с. 166.

Samo sięgnięcie przez autorkę po surowe, nieopracowane artystycznie żołnierskie relacje bezrefleksyjnej przemocy, ale i niepoddającego się refleksji doświadczenia okrucieństwa stanowią próbę przebicia się przez warstwę literackości do rzeczywistości przy użyciu dokumentu⁴⁷. Ów zabieg, charakterystyczny dla nowej rosyjskiej dramaturgii spod znaku techniki *verbatim*, można rozumieć jako etyczny gest ustąpienia miejsca „innemu” spoza kultury, który jednocześnie u Wołoszyny staje się sumieniem, ukrytą prawdą o samym lekarzu-inteligencie. Dlatego też dokumentalne kwestie Chóru nie są stylistycznie i treściowo jednorodne – znajdziemy w nich i prymitywne okrucieństwo (np. „Собачонка по-за кустом скулит. (...) Я притаился, да как хвачу ее прикладом, да еще, да еще. И пошел дальше – s. 9; Видел, как казаки девчонку лет семи чисто как стерву разодрали” – s. 14), i przejmujący liryzm czy wzniosłość („Пшеница что ни колос – то Богу слава. Словно трубы архангельские. А по пшенице солдатики убитые лежат, и наши, и ихние” – s. 17; „Человечья речь притаилась. Чья дума выдумала пушки да еропланы – не ведаю. Одно ведаю: большой покос смертушке уготовали” – s. 19). Co ciekawe, list żony do żołnierza, który cytuje z pamięci doktor, a Sofia w transie, „babim głosem” podejmuje, nie pochodzi z tomu Fiedorczenko, a więc nie ma statusu dokumentu – to autorska stylizacja, dyskursywne wyjście poza własny horyzont kulturowy, uznanie społecznego „innego” w jego słowie.

W tym kontekście owo „ulegnięcie Chórowi”, przedśmierne roztopienie się w nim trudno jednoznacznie traktować jako upadek protagonisty. Wołoszyna wyraźnie rozróżnia indywidualną zbrodnię lekarza (zastrzelenie pacjenta), którą ten w trakcie akcji uznaje, i całkowicie wypieraną klasową odpowiedzialność za „ignorancję i zacofanie żołnierzy”⁴⁸. Fiasko inteligenta polegałoby zatem na trwaniu w wyparciu, na niezdolności do wypracowania języka, który mógłby stać się podstawą efektywnego dialogu i budowania wspólnoty – niezbędnego warunku postępu i dobrostanu (lub zwykłego przetrwania) zarówno intelektualnej elity, jak i „prostych ludzi”. Właśnie owo „wyparcie” można interpretować jako wariant hamartii – tragicznej winy, która polega wszak na fałszywym rozpoznaniu przez bohatera własnej sytuacji i sprawia, że „nieświadom istotnego sensu okoliczności, w których się znalazł, popełnia [on] czyny prowadzące do katastrofy”⁴⁹.

W swojej sztuce Wołoszyna aktualizuje „pamięć gatunku” tragedii (M. Bachtin) na poziomie formalnym (wprowadzenie chóru, jedność czasu i miejsca, rozpoznawalne elementy struktury), intertekstualnym (nawiązanie do Edypa przez motyw utraty wzroku) oraz filozoficznym – jako określoną modalność istnienia i postrzegania świata⁵⁰ (typ bohatera rozdartego między koniecznościami i skazanego na zgubę). Michaił, w sytuacji bezsensownego okrucieństwa wojny przeżywający rozdwojenie między

⁴⁷ W dramacie odwołania do tomu *Naród na wojnie* nie ograniczają się do bezpośrednich cytatów. Wołoszyna kopiuje strukturę kompozycyjną tej publikacji, nazywając kolejne akty „częściami” – z numerami i krótkimi tytułami. Ponadto imię sanitariuszki Sofii w sposób oczywisty odsyła do samej Sofii Fiedorczenko.

⁴⁸ A. Voloshina, *On the rightlessness...*

⁴⁹ *Hamartia*, [w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 2000, s. 191.

⁵⁰ Zob. В. Тютя, *Трагическое*, [в:] *Поэтика. Словарь актуальных терминов и понятий*, ред. Н. Тамарченко, Москва 2008, с. 271.

własną tożsamością klasowo-kulturową a „obcym” plebejskim Chórem, nie znajduje sposobu na rozwiązywanie tragicznych sprzeczności. Po chwilowym rozpoznaniu – scenę utożsamienia się inteligentów z żołnierskim listem można wszak odczytać jako swoisty anagnoryzm, a więc dostrzeżenie ukrytego pokrewieństwa z Chórem – następuje samobójcza śmierć doktora. W klasycznej tragedii cierpienie i śmierć (lub całkowita klęska) bohatera są nieuchronne i wysoce celowe, bowiem „вместе с героем умирает та закономерность мироустройства, которую он воплощает; или он утверждает новый онтологический принцип ценой собственной жизни”⁵¹. Podobnie tragizm i cierpienie rosyjskiej inteligencji rozumiał Dmitrij Miereżkowski – jako sakralną ofiarę, która przyczyni się do udoskonalenia porządku świata. W 1905 roku poeta porównywał inteligencję do pszenicy miazdzonej między żarnami samodzierżawia i „ciemnego żywiołu ludowego”. Lecz „даст Бог, перемелется, мука будет, мука для того хлеба, которым, наконец, утолится великий голод народный”⁵².

W sztuce Wołoszyny trudno doszukać się tego rodzaju misjonizmu. Zarówno samobójstwo Michaiła w pełnym rannych żołnierzy pociągu, jak i masowa zagłada Chóru pozbawione są jasno określonego sensu i katartycznej mocy. Jak zauważa Yana Meerzon: „Ci, którzy doświadczyli tej katastrofy, nie dostąpią ani katharsis, ani odkupienia – wojna da im tylko śmierć i zapomnienie”⁵³.

Autorka uśmierca swojego protagonistę, podejmując w ten sposób dyskusję ze sformułowaniem Brodskiego. Zastąpienie przeciwstawienia spójnikiem łącznym – u niej ginie i bohater, i chór – znów każe myśleć o sprzężeniu i ostatecznej współzależności losów inteligencji i mas.

References

- Abassy M., *Inteligencja a kultura. O problemach samoidentyfikacji dziewiętnastowiecznej inteligencji rosyjskiej*, Kraków 2008.
- Abassy M., *Status i funkcje rosyjskiej inteligencji w społeczeństwie posttotalitarnym*, „Politeja” 2022, nr 1.
- Bondarenko S., *Zaklinaniye strakha*, „Peterburgskiy teatral'nyy zhurnal” 2015, № 2, [v:] <https://ptj.spb.ru/archive/80/na-teatre-voennux-deistvy/zaklinanie-straxa/>.
- Brodskij I., *Nobelevskaya leksiya*, [v:] <https://noblit.ru/node/1338>.
- Dzhurova T., *Komnata Voloshinoy*, «Sovremennaya dramaturgiya» 2021, № 1, [v:] https://theatre-library.ru/sovremennaya_dramaturgiya/2021-1/9014.
- Elian, *Pestryye rasskazy*, per. S. Polyakovoy, Moskva – Leningrad 1963.
- Fedorchenko S., *Narod na voyne*, Moskva 1990, [v:] http://www.belousenko.com/books/memoirs/fedorchenko_narod_na_vojne.htm.
- Glazunova O., «Nobelevskaya leksiya» *Iosifa Brodskogo: monolog ili skrytaya polemika?*, «Neva» 2017, № 12.

⁵¹ M. Кадубина, *Трагедия*, [в:] *Поэтика. Словарь актуальных терминов и понятий*, ред. Н. Тармарченко, Москва 2008, с. 269.

⁵² Д. Мережковский, *Грядущий хам*, [в:] http://az.lib.ru/m/merezhkovskij_d_s/text_0080.shtml (20.05.2024).

⁵³ Y. Meerzon, „*The Chorus Perishes*”..., p. 37.

- Kalinin I., *O tom, kak nekul'turnoye gosudarstvo obygralo kul'turnuyu oppozitsiyu na eye zhe pole, ili Pochemu «dve Rossii» men'she, chem «edinaya Rossiya»*, «Neprikosnovenny zapas» 2017, № 6, [v:] https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovenny_zapas/116/article/19490/.
- Kantor V., *Otkuda i kuda ekhal puteshestvennik?* („Puteshestviye iz Peterburga v Moskvu” A.N. Radishcheva), «Voprosy literatury» 2006, № 4.
- Liburska L., *Kultura i inteligencja rosyjska. O pisarstwie Lidii Czukowskiej*, Kraków 2003.
- Lipovetskiy M., *Trayektorii ITR-diskursa. Razroznennyye zametki*, «Neprikosnovenny zapas» 2010, № 6.
- Mathers J., *Even the toys are demanding free elections: humour and the politics of creative protest in Russia*, [in:] *Cultural Forms of Protest in Russia*, ed. B. Beumers, A. Etkind, O. Gurova, S. Turoma, London – New York 2018.
- Meerzon Y., „*The Chorus Perishes*” – on Esther Bol’s *Theatre of Catastrophe*, „*Studii și cercetări științifice. Seria Filologie*” 2023, nr 50.
- Merezhkovskiy D., *Gryadushchiy kham*, [v:] http://az.lib.ru/m/merezhkovskij_d_s/text_0080.shtml (20.05.2024).
- Mikhaylovskiy N., *Zapiski profana* [fragmenty], [v:] S. Zhaba, *Russkiye mysliteli o Rossii i chelovechestve*, Parizh 1954.
- Poetika. Slovar' aktual'nykh terminov i ponyatiy*, red. N. Tamarchenko, kollektiv avtorov, Moskva 2008.
- Sdvizhnikov D., *Znayki i ikh druž'ya. Sravnitel'naya istoriya russkoy intelligentsii*, Moskva 2021.
- Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 2000.
- Smoleń M., *Rosyjska inteligencja liberalna i radykalna w XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2010.
- Tyczko K., „*A co to jest Rosja – teraz już nie wiem*”. *Ewolucja światoodczucia w „Crime” Asi Wołoszyny wobec innych jej sztuk*, „*Rusycystyczne Studia Literaturoznawcze*” 2023, nr 33.
- Tyczko K., *Wolność i tragizm*, „*Teatr*” 2018, nr 12.
- Tyutelova L., *Rol' khora v p'yese Asi Voloshinoy „Gibnet khor”*, «*Filologiya i kul'tura*» 2021, № 3.
- Voloshina A., *Gibnet khor: chetyre p'yesy o Rossii*, Sankt-Peterburg 2018.
- Voloshina A., *Dramaturgiya – eto oprokinuty psykhoanaliz*, besedoval D. Maslakov, [v:] <https://mnogobukv.hse.ru/news/225501993.html>.
- Voloshina A., *On the rightlessness for compassion or how to redeem an unredeemable guilt*, interview by Y. Meerzon, „*Critical Stages/Scènes critiques*” 2022, nr 26, [v:] <https://www.critical-stages.org/26/on-the-rightlessness-for-compassion-or-how-to-redeem-an-unredeemable-guilt/>.
- Vershinin A., *Otchuzhdennaya intelligentsiya: rossiyskaya problema i frantsuzskiy urok*, «Neprikosnovenny zapas» 2015, № 4, [v:] https://www.nlobooks.ru/magazines/neprikosnovenny_zapas/102_nz_4_2015/article/11570/?sphrase_id=610477.
- Walicki A., *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005.
- Winter J., *Powrót umarłych*, przeł. M. Napiórkowski, [w:] *Antropologia pamięci. Zagadnienia i wybór tekstów*, red. P. Majewski, M. Napiórkowski, Warszawa 2018.
- Woroszyński W., *Wykład I [O inteligencji rosyjskiej]*, „*Teksty Drugie*” 2019, nr 5.
- Zel'chenko V., «*V nastoyashchey tragedii gibnet khor*», [v:] *Drevniy mir i my: Klassicheskoye naslediyе v Evrope i Rossii*, vyp. 5, Sankt-Peterburg 2014.

NOTA O AUTORCE

Katarzyna Syska – doktor, adiunkt w Instytucie Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ.
Publikacje: monografia: *O neosentymentalnych tendencjach w najnowszej literaturze rosyjskiej*, Scriptum, Kraków 2015. **Najważniejsze artykuły:** *Неосентиментальность: идилическая, элегическая, комическая*, [w:] *Тю/ипология дискурсов: к 75-летию Валерия Игоревича Тюны: сборник научных статей*, ред. Ю. Доманский, В. Малкина, РГГУ, Москва 2020, s. 322-328; *Skazani na Zwycięstwo: powieść Aleksandra Prochanowa „Człowiek gwiazdy”*, „Świat i Słowo” 2020, nr 2, s. 137-153; *Стратегии обращения к теме пьянства в выбранных текстах новейшей русской драматургии: уход от социальности*, „Зборник Матице Српске за Славистику” 2023, № 103, s. 259-270; *O mitologii miasta w dramacie Jurija Kławdijewa „Obłok przypominający delfina”*, [w:] *Tożsamość (w) przestrzeni: studia dedykowane Profesorowi Wasilijowi Szczukinowi*, Kraków: Księgarnia Akademicka 2022, s. 269-279; *„Иллюзии” Ивана Вырыпаева: поэтика созерцания*, «Новое Литературное Обозрение» 2023, № 182 (4), s. 296-304.

ORCID: 0000-0002-5447-4987

Email: katarzyna.syska@uj.edu.pl

JEZYKOZNAWSTWO. PRZEKŁADOZNAWSTWO

Ганна Мартинова (*Hanna Martynova*),

Тетяна Щербина (*Tetyana Shcherbyna*)

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ДІАЛЕКТНИЙ СЛОВНИК ЯК КУЛЬТУРНИЙ ТЕКСТ

Dialect Dictionary as a Cultural Text

ABSTRACT: The article focuses on the new methodology grounds of early 21st century Slavic dialect lexicography that allows for the employment of illustrating texts to clarify each registered unit in the cultural context and to represent the ultimate linguistic picture of the dialect speakers' world. The entries of the modern *Dictionary of Upper-mid Dnieper patois* are viewed, their register being arranged by the authors of the paper in connection with complete dialect texts. A fragment from this lexicography work is presented, to accumulate ethnic cultural information concerning the authors of the texts who are regarded as a linguistic cultural community dynamically fixed in the 20th century patois. A group of lexical units connected with the pre-marriage cycle, derived from the early Slavic roots of *svo-*, *sve-*, as well as short illustrating texts to accompany them, represent an ultimate semiotic system combining mutually related non-verbal and verbal constituencies, actualizing some retained archaic rituals and their variations in the patois, mythology of the dialect speakers and traditional symbols of the nation. The text-focused approach to creating a dialect dictionary led to a complete explication of ritual lexical units, their syntagmatic and paradigmatic relations, in which each registered unit comprises an integrate topical and structural component accompanied by a certain parable, the dictionary proper appearing to be the ultimate cultural text.

KEYWORDS: old (traditional) dialect dictionary, modern (new) dialect dictionary, text-focused approach, ritual text, cultural text

За останнє десятиліття в слов'янській діалектній лексикографії змінилися підходи до представлення реєстрових одиниць. Якщо в словниках другої половини ХХ – початку ХХІ ст. важливим був сам факт фіксації й оприлюднення діалектного слова (переважало зіставлення діалектне : літературно нормативне), то засадничим принципом укладання сучасних словників стало прагнення по-

дати його в культурному контексті в спеціально записаних чи дібраних текстах. Утвердженню цього підходу сприяли фіксація мовлення в говірках на звукозаписувальні пристрої та публікування діалектних текстотек, що вможливило представлення цілісної мовної картини світу діалектоносіїв через ілюстрування реєстрових слів різних тематичних груп мікротекстами, у яких висвітлено не тільки семантику лексем, граматичні показники та стилістичні функції, але й етнокультурні, етнопсихологічні та етносоціальні характеристики. У зв'язку з цим для впорядкування лексикографічних праць сьогодення надзвичайно актуальним є текстоцентричний підхід.

Необхідність методологічних змін щодо лексикографічного представлення діалектної лексики виникла на початку ХХІ ст. насамперед через неповноту знань про мовців як носіїв регіональної матеріальної та духовної культури¹ й активну динаміку їхнього суспільно-економічного й культурного життя впродовж останніх п'ятдесяти років, що спричинює втрату етнокультурної інформації. У зв'язку з різними методологічним підґрунтям лексикографічних праць в останнє десятиліття виникло розмежування діалектних словників на давні й сучасні², чи традиційні й нові³. У більшості давніх словників лексеми з культурним значенням часто засвідчені в процесі інших досліджень, зокрема характеристики діалектів, їх тільки зафіксовано, а основну семантику зазвичай подано без ґрунтового пояснення та ілюстрування текстами⁴.

Відзначимо, що в лексикографічних працях початку ХХІ ст. нерідко порушено принцип диференційованості словникового складу за ознакою діалектне : літературно нормативне, оскільки представлена й лексика на позначення понять матеріальної та духовної культури народу. Павло Гриценко в передмові до однієї з перших лексикографічних праць нового тисячоліття зазначає:

Сьогодні *Словник буковинських говірок* є найновішим джерелом знань про лексику й семантику цих говірок, водночас – і про своєрідну локальну культуру

¹ Донедавна інформацію про матеріальну й духовну культуру народу представляли переважно в лексикографічних працях етнолінгвістичного характеру, напр.: *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1-2, Lublin 1996-2020; *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т.*, под общей ред. Н.И. Толстого, Москва 2012; *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. J. Bartmiński, t. 1-5, Lublin 2015-2019.

² Н.В. Хобзей, *Текст і словник: площини перетину*, [в:] *Діалекти в синхронії т. діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*, відп. ред. П.Ю. Гриценко, Київ 2015, с. 433; J. Sierociuk, *Językowo-kulturowa wsłólnota wsi słowiańskiej – założenia projektu badawczego*, „Gwary Dziś” 2017, vol. 9, s. 71.

³ J. Kaś, *Dlaczego ilustrowany leksykon gwary i kultury..., a nie słownik gwary*, [в:] *Діалекти в синхронії т. діахронії: трансформація діалектного континууму і проблеми лінгвоєкології*, відп. ред. П.Ю. Гриценко, Київ 2017, с. 144.

⁴ Н. Хобзей, *Культурне явище крізь призму українського діалектного словника*, [в:] *Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі*, відп. ред. П.Ю. Гриценко, Київ 2008, с. 198-200.

буковинців. Це якісно нова спроба репрезентації великого за обсягом цінного мовного та етнокультурного матеріалу⁵.

Щоправда, у цій праці використано тільки невеликі цитати-речення: **Колачини**, -н, мн., обр. Гуляння у весільних батьків. Заст. *Батько й матка чіриз дві ниділи роб'я колáчини* (Юрківці Заст.)⁶; **Маланкуванє, маланкуваня**, -я, с., Дія за знач. Маланкувати. Заг. *Тамтòго рòку в нас бóло фáйне маланкувáня* (Топорівці Нов.)⁷, тому значна частина етнокультурної інформації залишилася поза увагою її упорядників, і лише звернення до діалектних текстів як глибинного витвору народного мовомислення, найбільш цінного джерела за «акумулятивним у них багатим культурним досвідом соціуму у відповідних параметрах хронотопу»⁸ забезпечує ширший контекст діалектного слова. На думку Наталі Хобзей, саме таке методологічне підґрунтя уможливило впорядкування сучасних лексикографічних праць для представлення «світів» діалектоносіїв, бо, хоч і частково, але показало «те, що залишається поза викладеними значеннями та «скупими» цитатами, які традиційно наведено в діалектних словниках»⁹. У праці *Гуцульські світи. Лексикон* подано не тільки цитати-речення, а й мінітексти, які дають змогу побачити «змережані між собою реальний та уявний світи», відобразити «світ давній, який із *первовіку* стояв в обороні традицій, та світ сучасний»¹⁰.

У збірнику наукових праць *Ślowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo* оприявлено здобутки слов'янської діалектної лексикографії, зацентовано увагу на традиційному та новому підходах до укладання діалектних словників, окреслено перспективи щодо представлення діалектних лексем у широкому культурному контексті та в електронних базах даних¹¹. Наголошуючи на потребі нових підходів у діалектній лексикографії, Йозеф Консь вирізняє «традиційний» і «новий» діалектні словники, «традиційне» і «нове» методологічне і практичне розв'язання проблем словникарства¹². Головною засадничою вадою традиційних словників дослідник вважає неповноту відображення в них тих «цивілізаційно-мовних» змін у говірках, що відбулися в повоєнні десятиліття. У зв'язку з цим основне завдання діалектної лексикографії він вбачає в представленні говірконосіїв як культурно-

⁵ П.Ю. Гриценко, *Відкриваючи словник...*, [в:] *Словник буковинських говірок*, за заг. ред. Н.В. Гуйванюк, Чернівці 2005, с. 3-4.

⁶ *Словник буковинських говірок*, за заг. ред. Н.В. Гуйванюк, Чернівці 2005, с. 217

⁷ Там само, с. 275.

⁸ П.Ю. Гриценко, *Інформаційний простір діалектного тексту*, [в:] *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*, відп. ред. П.Ю. Гриценко, Київ 2015, с. 116.

⁹ Н. Хобзей, *Слова з гуцульських світів*, [в:] Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович, Г. Дидик-Меуш, *Гуцульські світи. Лексикон*, Львів 2013, с. 8-9.

¹⁰ Там само, с. 7.

¹¹ *Ślowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo*, Warszawa – Łomża 2016.

¹² J. Kaś, *Dłaczego ilustrowany leksykon gwary i kultury...*, с. 144.

-мовної спільноти¹³, що значною мірою реалізовано у 8-томній праці Й. Конся *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej* через ілюстрування текстами й світлинами¹⁴. Марина Волошинова, Катерина Глуховцева, Валентина Леснова акцентують увагу на важливості використання в діалектному словникові розлогих текстів для різних типів і способів тлумачення реєстрових одиниць та визначають значення й функції текстових екземпліфікацій¹⁵. Єжи Сиротюк наголошує на необхідності урізноманітнення джерельного підґрунтя сучасного діалектного словника через отримання інформації від багатьох респондентів, на багаторазовості записів та документуванні лексем у ширшому контексті використання, що забезпечує основу точнішого семантичного ілюстрування різних одиниць мови й уможливорює відстеження еволюції діалектних процесів¹⁶.

Зміни в методології українського діалектного словникарства за останнє десятиліття засвідчено в повторних виданнях традиційних словників, де до окремих реєстрових лексем, раніше ілюстрованих короткими реченнями, додано мінітексти, напр.: **Вербниця** [вѣрбниц'а] -і, ж. реліг. Вербна неділя, що припадає за тиждень до Великодня. Г-16, К-20; [вѣрбница] -и, ж. *На Вѣрбницю в церкви с'в'ат'ат вербу́.* С-17¹⁷; **ПЕРЕПЕЛІЦА** [перепел'іца] -и, ж., обряд. Залишені стебла жита під час дожинок. *Дожинал'і – перепел'іцу робіл'і.* Д-33; [п'ер'еп'ел'іц'а]. *Онó вже кругóm то́йі п'ер'еп'ел'іцу́ вірвут стѣрн'у, таку́йу стѣжечку до до́ро́г'і, коб русалка пр'іход'іла.* К-16¹⁸; **Водохрещення** 'свято Водохреща, яким завершується цикл зимових свят' (У багатьох говірках). *Цей год на Водохреш'чен'і їа не була / побод'ялас'а гл'ади |думайу / с'лиз'ко / а воно там далеч'ен'ко йти*¹⁹; **Вечѣрька**, обряд. 'обрядова каша, уживана напередодні Різдва або на Щедрий вечір' (У багатьох говірках). *На Рожде"ство |нос'ут' ве'ч'ер'ку / |варе"ну пше"ниц'у з |медом |ран'ше но'сили / а те|пер рис з |медом |нос'ут' // |поки не" сте"мн'іло / |носит' д'ітво'ра кр'осному |бат'ков'і і |мате"р'і / то|д'і су'с'ідам / то|д'і ўсім на вулиц'і / а веч'ером / коли стем'ніе / |молод'іж нар'а|жайец':а і |носе ве'ч'ер'ку ўсім п'ід'рад // да'йут' за ве'ч'ер'ку г'рош'і / кан-*

¹³ Там само, с. 144-145.

¹⁴ J. Kaś, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1-8, Bukowina Tatrzańska – Kraków – Nowy Sącz 2015-2019.

¹⁵ М.О. Волошинова, К.Д. Глуховцева, В.В. Леснова, *Значення т. функції текстових екземпліфікацій у діалектному словникові*, „*Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*” 2023, t. 58, article No. 2875.

¹⁶ J. Sierociuk, *Eksploacja terenowa a ostateczny obraz słownika gwarowego*, [в:] *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій. Źródła do badań dialektologicznych*, за ред. Т. Ястремської, Д.К. Рембішевської, Львів – Варшава 2023, с. 196-211.

¹⁷ Г.Л. Аркушин, *Словник західнополіських говірок. А-Я*, вид. 2-ге перероб., випр. і доп., Луцьк 2016, с. 48.

¹⁸ Там само, с. 391.

¹⁹ *Словник українських східнолужанських говірок*, укл. М.О. Волошинова, К.Д. Глуховцева, В.В. Леснова, Т.П. Терновська, В.Д. Ужченко, за заг. ред. К.Д. Глуховцевої, В.В. Леснової, вид 2-ге зі змін. й допов., Київ 2021, с. 64.

фет / пр'ани^еки (НижБ); *Ме^нланку¹ват' хо¹дили / ве¹ч'ер'ку но¹сили / о¹но ¹н'ічого було і да¹ват' / о¹то ш ¹носимо по дво¹р'і а о¹но хто да¹с'т' шо / а хто йа¹кес' л'а¹наси^ека / ми і рад'і були²⁰*. Як бачимо, у словникових статтях цих лексикографічних праць засвідчено обрядові лексеми, їхні варіанти в говірках, характеристики щодо словозміни, основне значення, мінімальні контексти з говірок і локалізацію. У невеликих цитатах-реченнях з'ясовано тільки загальну семантику, що не розкриває регіонального національно-культурного змісту лексем, не виявляє ні специфічного народного світобачення, ні особливостей сприйняття дійсності, ні звичаїв та вірувань, пов'язаних із календарним святом, тоді як у міні-текстах представлено ширшу характеристику обрядодій, їхніх учасників, предметів, часового й локативного планів, також подано соціальні оцінки.

До словників нового типу належить *Мовний портрет села Тюдів*, упорядкований Марією Голянич. Це лексикон однієї говірки, причому рідної для дослідниці, де зі словникових статей струменить любов до діалектного слова, висловлювання, і до всього, що складає поняття «рідний край». Словник вражає тематичним розмаїттям мікротекстів, де представлено типові і спорадичні риси гуцульської говірки, за якими дослідник може створити цілісну картину і про структурні особливості говірки села Тюдів, і загалом про матеріальну культуру і духовний світ її носіїв: **ЖІВНИЙ ЧЕТВЕРЬ** – Страсний Четвер; у цей день уранці в Тюдові діти ходять «на боханьці»: *Діти ч'ікайут / коли ўже буде Жівний Ч'ітвєр' / бо знайут / шо трєба ўстати дос'в'іта / аби пити на бѳхан'ц'і / ц:е трохи приўпало бўло / а тепєрки даўн'ішне видродилосе / ни знайу / йек по ўниших сєлах / а ў нас ц:е ш'інўйут / ус'і р'іхтўйуц:е / нимá тако́го / шо дитина приїшла / а йїй нич'ѳ ни дали*. Див. **БОХАНЬЦІ**²¹. Упорядниця відсилає читача до цього реєстрового слова, щоб розширити інформацію, представлену в попередній словниковій статті: **БОХАНЬЦІ**, -ів – обрядодія, яку виконують вранці в Живний Четвер, обдаровуючи дітей: *Д'іти ў Т'ўдєв'і хѳд'ут на бѳхан'ц'і здаўна / витколи себе памн'ітайу / каўт / шо сегѳроку нав'іт' до шкѳли ни йшли / ўс'і бохон'ч'ір'увáли*. Така словникова стаття спонукає читача ознайомитися з наступним реєстровим словом **БОХОН'Ч'ІР'УВАТИ** – іти (ходити) «на боханьці»: *Бохон'ч'ір'ўйут мал'і д'іти / а ўже так'і / йак нáша Ол'а / ни хѳд'ут / тогѳт і ўна йшла / а тепєр вѳт'ігласє / ниў д'їўки / таі кудá?*²², де з'ясовано не тільки семантику обрядового терміна, але й уточнено агентивний план: обрядодію можуть виконувати тільки *мал'і д'іти*. Як бачимо, такий «діалектний словник, де ілюстраціями слугують спеціально дібрані тексти, має змогу перетворитися в гіпертекст, який від одного реєстрового слова «веде» читача до іншого. Це словник, що не вириває реалії чи поняття з культурного контексту, а демонструє їх у межах цілісної картини світу, кодами до

²⁰ Там само, с. 53.

²¹ М. Голянич, *Мовний портрет села Тюдів. Словник у двох томах*, т. 1 А-М, Івано-Франківськ 2018, с. 462.

²² Там само, с. 87-88.

якої стають слова»²³. Кожна словникова стаття є мінітекстом, а разом вони утворюють культурний текст, тобто національно зорієнтоване діалектне висловлення, що містить невербальні й вербальні складники та мовні етносимволи²⁴.

Джерелом для дослідження став перший діалектний словник, укладений авторками статті на ґрунті збірників діалектних текстів із середньонаддніпряньського говору південно-східного наріччя української мови²⁵. Специфіку *Словника середньонаддніпряньських говірок*²⁶ становить укладання його реєстру за зв'язними діалектними текстами, записаними від великої кількості респондентів у 257 населених пунктах Середньої Наддніпрянщини упродовж трьох останніх десятиліть. У словнику представлено лексику, зафіксовану в етнічній свідомості мовців найстаршого покоління (народжені наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., переважно в 20-х – 30-х рр.), що репрезентує особливості життя і побуту середньонаддніпрянців, систему свят календарної й сімейної обрядовості, специфіку їхнього емоційно-психічного ладу, вірувань і традиційної моралі впродовж століття²⁷. Це стало можливим завдяки текстоцентричному підходу до укладання праці, адже ґрунтом для широкого ілюстрування реєстрових лексем мікротекстами стали матеріали, упорядковані в збірниках діалектних текстів із додатками фонозаписів на CD²⁸. У словникових статтях, крім представлення власне лінгвістичних характеристик – лексичного значення, граматичних показників і стилістичної функції одиниць, закумульовано етнокультурну, етнопсихологічну й етносоціальну інформацію про творців діалектних текстів як культурно-мовної спільноти. Її доповнює локалізація матеріалу за діалектною диференціацією говору, на що уповноважує його зіставність і лінгвогеографічна репрезентація, заявлена в монографіях²⁹.

²³ Н.В. Хобзей, *Текст і словник: площини перетину*, [в:] *Діалекти в синхронії т. діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*, відп. ред. П.Ю. Гриценко, Київ 2015, с. 433.

²⁴ Є. Сикало, *Культурний текст*, [в:] *Сучасний словник літературознавчих термінів*, <https://ukrlit.net/info/mdictionary/148.html> (06.08.2024); Г.К. Барилова, К.Д. Глуховцева, *Українська етнолінгвістика*, Луганськ 2010, с. 16.

²⁵ Г. Мартинова, Т. Щербина, *Діалектний текст як джерело регіональних словників*, „Gwary Dziś”, 2022, vol. 15, с. 47-58.

²⁶ *Словник середньонаддніпряньських говірок*, упор. Г. Мартинова, Т. Щербина, за ред. П.Ю. Гриценка, Черкаси 2020.

²⁷ Г. Мартинова, *Діалектний словник як репрезентант явищ матеріальної т. духовної культури народу*, „Gwary Dziś” 2018, vol. 10, с. 127-133.

²⁸ *Говірки Південної Київщини: збірник діалектних текстів*, упор. Г.І. Мартинова, З.М. Денисенко, Т.В. Щербина, відп. ред. Г.І. Мартинова, Черкаси 2008; *Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів*, упор. Г.І. Мартинова, відп. ред. Т.В. Щербина, Черкаси 2012; *Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів*, упор. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран, відп. ред. Г.І. Мартинова, Черкаси 2013.

²⁹ Г. Мартинова, *Середньонаддніпряньський діалект. Фонологія і фонетика*, Черкаси 2003, с. 250-319; Т.В. Щербина, *Ареалогія середньонаддніпряньсько-степового порубіжжя*, Черкаси 2009, с. 13-104.

Мета статті – представити фрагмент словника середньонаддніпрянських говірок як культурний текст, у якому сконцентровано цілісну семіотичну систему взаємопов’язаних невербальних і вербальних складників передвесільної обрядовості українців, міфологічних уявлень і традиційної національної символіки.

Для реалізації мети дослідження розглянемо реєстрові слова **сватать, сватання, свати, сват, сваталник, сваха, свашка, свайба**, що є ключовими поняттями весілля середньонаддніпрянців, а мінітексти до кожної наступної лексеми репрезентують окремі культурні фрагменти і формують обрядовий текст, компоненти якого вказують на подальший шлях до пізнання цілісного обряду. За Валентиною Конобродською, «різнопланові одиниці обрядового тексту репрезентують план змісту – тобто міфологічні уявлення, що формують обрядовий текст як семіотичну систему»³⁰. Обрядовий текст вважають культурним текстом, адже він «репрезентує обрядову мову як сукупність вербальних і невербальних засобів, обрядову морфологію й синтаксис – сукупність форм і значень обрядових символів»³¹.

Однією з центральних у передвесільному циклі середньонаддніпрянців є лексема **сватать** *сватат’*, -ю, -ють, недок., перех., обряд., ‘засилати до дівчини старостів’: *почина значит’ х’л’опиц’ сватат’ // присил’айе старост’ів / старост’и доби’вайуц’ :а в д’вер’і і кажут’ / од:ас’те* (дівчину) // *чи с’у’ди по’пал’и чи ни с’у’ди // та с’у’ди // од:ас’те чи хай’иче п’і’дрос’те // а с’хати’отв’і’чайе бат’ко чи мати / од:а’мо / хай’і’де // ну при’ход’ат’ / вже ц’і’попирив’йазуїут’ іїх цим рушник’ами // зам’і’н’айут’ пал’а’ниц’у // ц’у пал’а’ниц’у кл’а’де мол’ода / мол’одий і с’і’дайут’ за стол’и / догово’р’айуц’ :а / кол’и свайба* (Бгд) ЦЛСГ; *ми прийшли’ос’о’вашу’д’івку сватат’ / ви продайте’тилиц’у / свати’приход’ат’ і кажут’ / а’п’рава / шо ви продайте’тилиц’у / то вже ті свати’знаїут’ / шо це во’ни прийшли’ті свати’їїх’у доч’ку сватат’* (Бз) ЦПСГ; СГ³². Семантику реєстрового слова **сватать**, похідного від псл. *svatъ*, яке виводять зі **svojat* (<**svo-*, **sve*), представлено в мінітекстах, де засвідчені невербальні компоненти культурного явища, зокрема акціональний (*почина сватат’*, *присил’айе старост’ів*, *старост’и доби’вайуц’ :а*, *прийшли сватат’*, *продайте’тилиц’у*, *отв’і’чайе бат’ко чи мати*, *попирив’йазуїут’ іїх*, *зам’і’н’айут’ пал’а’ниц’у*, *с’і’дайут’ за стол’и*, *догово’р’айуц’ :а*); агентивний (*х’л’опиц’*, *д’івка*, *тилиц’а*, *доч’ка*, *старост’и*, *свати*, *мол’ода*, *мол’одий*); предметний (*рушник’и*, *пал’а’ниц’а*); локативний (*в д’вер’і*, *с’хати*, *за стол’и*) та групи слів, що їх репрезентують, серед яких обрядові номінації (*сватат’*, *старост’и*, *свати*, *мол’одий*, *мол’ода*, *свайба*); ужиті з обрядовим значенням (*х’л’опиц’*, *д’івка*, *доч’ка*, *тилиц’а*, *бат’ко*, *мати*, *пал’а’ниц’а*, *рушник’и*) та

³⁰ В. Конобродська, *Курсова і дипломна робота з етнолінгвістики*, Житомир 2003, с. 34.

³¹ Г.К. Барилова, К.Д. Глуховцева, *Українська етнолінгвістика*, Луганськ 2010, с. 16.

³² *Словник середньонаддніпрянських говірок*, упор. Г. Мартинова, Т. Щербина, за ред. П.Ю. Гриценка, Черкаси 2020, с. 373.

лексеми загального вжитку. У мінітекстах представлено сталі обрядові формули (чи с'у'ди по'пал'и чи ни с'у'ди, од:ас'те чи хай шче п'ідрос'те, про'дайте тил'лиц'у, продай'те), повтори, що засвідчують архаїчні ритуали «продавання дівчини за викуп», а пізніше «укладання шлюбу за згодою»³³. У другому міні-тексті представлено залишки давнього сценарію сватання, коли купці з далеких країв приїжджають за дорогим товаром, яким є телиця, що символізує дівчину на виданні. Водночас здебільшого в текстах із середньонаддніпрянських говірок на позначення дівчини, яку сватають, фігурують інші слова з обрядовим значенням *куниця, красна дівчиця*: ну / при'ходить' / парубок до / д'івки / пил'тайе"ц':а бат'к'ів / чи од:а'йут' / д'івку / зам'іж // догово'рилис' / шо од:а'йут' / в'ін іде то'д'і до'дому / би'ре / д'ад'ка чи там б'рата с'таршого / чи два / д'ад'ки чи су'с'ід'ів // чи / з'ат'а сво'го із б'ратом / і при'ход'ат' до моло'дойі / в:ече"р'і // прии'шли до / хати / моло'да сто'їт' ком'ін'ц'а колу'пайе / догово'рилис'а / там в'ін при'казу'ють / шо / б'ігла / кун'иц'а / к'расна д'і'виц'а / за'б'ігла / в:аше под'в'ір'яа / а це ми до вас прии'шли / в:аше под'в'ір'яа / по с'л'іду / ну / воб'ишим догово'рилис' / об'м'ін'ала моло'да хл'іб / бо во'ни при'ход'ат' з х'л'ібом обов'яз'ково // об'м'ін'ала моло'да хл'іб / позав'язувала їх рушн'иками / сват'ів / а моло'дому / хустку пов'язала³⁴, де розкрито й семантику етнофразем *ком'ін'ц'а колу'пайе*, що символізує відлучення від домашнього вогнища³⁵ та *об'м'ін'ала хл'іб, позав'язувала рушн'иками, хустку пов'язала*, які сигналізують про успішність сватання та згоду на одруження. У цьому обрядовому тексті представлено ще один компонент передвесільного циклу – запити, коли хлопець спершу приходив розвідати в батьків дівчини, чи віддадуть вони її за нього, після чого засилав сватів, а також укладнено на міжговірковому рівні репертуар ритуальних дій (*при'ходить' / парубок, пил'тайе"ц':а бат'к'ів, чи од:а'йут' / д'івку, догово'рилис', іде до'дому, би'ре / д'ад'ка чи там б'рата с'таршого / чи два / д'ад'ки чи су'с'ід'ів // чи / з'ат'а сво'го із б'ратом, при'ход'ат' до моло'дойі, моло'да сто'їт' ком'ін'ц'а колу'пайе, при'казу'ють', б'ігла кун'иц'а, за'б'ігла / в:аше под'в'ір'яа, догово'рилис'а, при'ход'ат' з х'л'ібом, об'м'ін'ала хл'іб, позав'язувала рушн'иками, хустку пов'язала*), їх виконавців (*парубок, д'івка, кун'иц'а, к'расна д'і'виц'а, д'ад'ко, брат с'тарший, два / д'ад'ки чи су'с'іди, з'ат' із б'ратом, сват'и*), предметів (*хл'іб, хустку*), обрядового часу (*в:ече"р'і*). Також під час сватання відбуваються зміни в номінації одиниць агентивного плану: якщо на початку можливих наречених називають загальноновживаними словами, використаними з обрядовим значенням *хл'опиц', парубок* і *д'івка, доч'ка, кун'иц'а, тил'лиц'а, к'расна д'і'виц'а*, то після згоди батьків та дівчини, їх уже іменують обрядовими номінаціями *мол'одий* і *мол'ода*. Ймовірно, стирання цього розмежування засвідчують мінітексти із середньонаддніпрянських говірок, де так могли називати майбутніх наречених і на сватанні: **молодий** *моло'дий, -ого, -і, субст., ч., обряд.*

³³ М.Б. Лановик, З.Б. Лановик, *Українська усна народна творчість*, Київ 2005, с. 196.

³⁴ *Говірки Південної Київщини...*, с. 190.

³⁵ М.Б. Лановик, З.Б. Лановик, *Українська усна народна творчість...*, с. 198.

‘наречений у весільному обряді’: *молодий ішов до молодої із старостами / ніталі чи согласна вона вийти заміж за його* (Мар) ЛПСГ; СГ³⁶.

У розлогіх ілюстраціях до словникових статей представлено ритуальні предмети *рушники, хустка, паляниця, хліб*, що є символами української національної культури. У мінітекстах засвідчено ритуальне перев’язування рушниками, яке, як допускають дослідники, очевидно, є «відгомонам давнього звичаю зв’язувати гостей-чужинців, поки представники роду дівчини не з’ясують, чи все, що вони говорили, є правдою, щоб вирішити, чи можна туди віддавати родичку»³⁷. *Рушник* ‘довгастий шматок тканини з вишиваним або тканим орнаментом, використовуваний в народних обрядах’ споконвіку є ознакою багатства української родини, уособлює родовідну пам’ять, символізує життєву дорогу, адже він «супроводжував українця все життя»³⁸, а у весільному обряді – це символ «щасливого родинного життя»³⁹. Про згоду на одруження свідчило й пов’язування хлопцеві на руку *хустки* ‘традиційне квадратне платове вбрання для голови’, яка символізує прихильність, любов, вірність, прощання, скорботу⁴⁰. Лексеми *паляниця, хліб, хлібина* ‘круглий дріжджовий виріб із пшеничного борошна’ в етносвідомості українців є традиційною ознакою достатку і багатства⁴¹. Підґрунтям такої символіки, на думку Віталія Жайворонка, є те, що, «хліб споконвіку був у великій пошані і ставлення до нього побожне, культове, бо це Божий дар»; хліб випікають у формі сонця і називають святим; він сам освячує, стверджує і благословляє нове подружжя⁴².

Тісні семантичні і словотвірні зв’язки лексем *сватать, сватання* і *сват* спонукають ознайомитися зі словниковими статтями до них. Обрядова номінація *сватання* похідна від дієслова *сватать* і є міжговірковим синонімом до нього: **сватання** с’ватан’а, -я, -я, с., обряд., ‘весільний обряд, коли дівчина та її батьки дають згоду на шлюб’: *приходить і сватан’а / чи ні ідиши / чи ні ідиши / ну у’же ж договорино / шо ні ідиши / по’сид’ілі / по’радил’ис* (Хц) ЛПСГ; СГ; **сватаня** с’ватан’а, ‘те’: *та то’д’і ж у’же договор’ац’а та с’і’дайут’ го’р’ілку п’йут’ / у’же запи’лі с’ватан’а* (Стсл) ЦПСГ; *це с’ватан’а // догово’р’айуц’а на кол’і там / о / с’ватан’а // це при’ходить’ / наче хриш’чений / із там /д’ад’ком чи з ким зас’ватуват’* (Тш) ПдСГ; ЗСГ⁴³. У другому мінітексті агентивний план сватання доповнює лексема *хриш’чений*, що, уже маючи обрядову семантику, пов’язану з родильними звичаями: **хрищений** хриш’чений, -ого, -і, ч., субст., обряд., ‘названий батько, чоловік, що бере участь у обряді хрещення дитини,

³⁶ *Словник середньонадніпрянських говірок...*, с. 248.

³⁷ М.Б. Лановик, З.Б. Лановик, *Українська усна народна творчість...*, с. 198-199.

³⁸ В. Жайворонко, *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*, Київ 2006, с. 516.

³⁹ В. Жайворонко, *Українська етнолінгвістика. Нариси*, Київ 2007, с. 157.

⁴⁰ В. Жайворонко, *Знаки української етнокультури...*, с. 626-627.

⁴¹ Там само, с. 431.

⁴² Там само, с. 618.

⁴³ *Словник середньонадніпрянських говірок...*, с. 373.

беручи на себе обов'язок піклуватись про неї в разі втрати батьків': *так до-гово|р'а|йуц'а / хриш|чений ку|пуйе ми|н'і ри|мен'у на |чоботи / йа па|су йо|му |л'іте|чко ко|рову* (Ос) ЦПСГ; СГ⁴⁴, набуває ще одного обрядового значенням 'староста під час сватання'. Про успішне завершення обряду свідчить обрядова етнофразема *зати|л'и с|ватан'а*, що має в середньонаддніпрянських говірках ще й інші варіанти: *пов'язуват' рушни|ками, да|ват' |хустку і хл'і|бину*⁴⁵, *пов'язу-ват' рушни|ком, пов'язат' |хустку, обм'і|н'ат' хл'і|б*⁴⁶, *в'язати рушни|ки, за-ти|ват' мого|рич*⁴⁷, *пе|ре|в'язат' пл'а|точком, пе|ре|в'язат' рушни|ками, об-м'і|н'ат' хл'і|б*⁴⁸, *пирив'язуват' |хусткою*⁴⁹ тощо. Для прикладу: **МІНЯТИСЬ ХЛІБОМ** ◊ м'і|н'атис' хл'і|бом, обряд. 'давати згоду на шлюб під час сватання': *йак|шо |д'івчина со|ласна / то во|ни м'і|н'ал'ис' хл'і|бом* (Мар) ЛПСГ, див. по-зав'язувать рушниками⁵⁰. Оскільки традиційний обряд сватання нині значною мірою трансформований (уже не подають рушників і не перев'язують ними, не пов'язують руку молодого хусткою), то змінився й репертуар одиниць, які сигналізують про успішне сватання: здебільшого це обмінювання хлібом та запивання могоричу: *мого|рич пит'*⁵¹, *зати|ват' мого|рич*⁵², *хл'і|б зам'і|н'ат'*⁵³, *м'і|н'ат' хл'і|б*⁵⁴, *м'і|н'атис' хл'і|бом*⁵⁵, *моло|ду зати|ват'*⁵⁶, *розм'і|н'ат' хл'і|б, зам'і|н'ат' хл'і|б*⁵⁷ тощо. Дослідники відзначають, що зазвичай цей обрядовий хліб розрізає або розламає сама дівчина чи хтось із її дозволу, що символізує згоду вийти заміж, або надкушують обоє молодят, а потім пригощають усіх присутніх⁵⁸. Могорич в етносвідомості українців є знаком успішного завершення будь-якої справи, «це давній символ єднання»⁵⁹.

Слово *сват* (<*svojat) зафіксовано в текстах із середньонаддніпрянських го-вірок із двома омонімічними значеннями: **свати**¹ свати, -ів, одн. сват, 'старости під час сватання': *при|ходит' моло|дий до моло|дойі з дво|ма ж сва|тами // тут моло|да да|є моло|дому |хустку і хл'і|бину / а сва|тів пов'язує сво|йіми рушни|ками / сво|йіми / і ту |хустку моло|дий по|винен гл'а|д'ит' аж |доки вже*

⁴⁴ Там само, с. 441.

⁴⁵ *Говірки Південної Київщини...*, с. 285.

⁴⁶ Там само, с. 307.

⁴⁷ Там само, с. 326.

⁴⁸ *Говірки Західної Полтавщини...*, с. 46.

⁴⁹ *Говірки Черкащини...*, с. 186.

⁵⁰ *Словник середньонаддніпрянських говірок...*, с. 245.

⁵¹ *Говірки Західної Полтавщини...*, с. 34.

⁵² Там само, с. 71.

⁵³ Там само, с. 192.

⁵⁴ Там само, с. 237.

⁵⁵ Там само, с. 251.

⁵⁶ *Говірки Черкащини...*, с. 365.

⁵⁷ Там само, с. 377.

⁵⁸ В.Д. Ужченко, *Східноукраїнська фразеологія*, Луганськ 2003, с. 227-230.

⁵⁹ В. Жайворонок, *Знаки української етнокультури. Словник-довідник*, Київ 2006, с. 373.

в с'вал'бу (Чр) ППСГ; **свати**² сва'ти, -ів, одн. сват, сваха 1. спор., 'батьки подружжя': та'к і хо'роші і л'уди / дай їм Бог здо'ровія і їйх'ому по'томству / дуже ха'роші і доро'гі і л'уди / труд'аги // ми ти'шаймос' / шо в нас **сва'ти** та'к і до'бр'і л'уди (Нш) ППСГ; **понар'ажайуц'**: а разн'і йак цї'гани ми у'же ка'жимо і то'д і во'ни ход'ат' / ц'ілий ден' / ц'ілу ни'д'іл'у од **сва'т'ів** до **сва'т'ів** / хай 'буде і д'вац':ат' к'і'ломитр'ів / во'ни йдут' / н'ішки / о'то с'н'і'вайут' / 'бубон / гар'мошка нац'у'зкуйе там шо ни'буд' (Ір) ЛПСГ; СГ⁶⁰. Обидва реєстрові слова є власне обрядовими номінаціями, що розширюють репертуар агентивного плану весільної драми: сватами називають не тільки батьків хлопця та дівчини після сватання, але й запрошених осіб, зазвичай це дядько та хрещений, із якими хлопець іде на сватання. Лексема *сват* функціонує в говірках поряд із **староста** с'тароста, -и, -и, ч., обряд., 'особа, що сватає жениха нареченої або наречену женихові': то ка'жут' / принисла **старост'ів** ни'чиста // д'івчата зам'іж ідут' // а це 'буде о'це / у суботу / та'кий п'разник / шо ка'же / св'а'тайа Покр'івон'ка / покрий ми'н'і го'ловку / с'акоїу / такоїу ган'ч іркоїу / аби ни бут' ми'н'і д'івкоїу (Кнж) ЗСГ⁶¹. Міжговірковим синонімом до слів *староста*, *свати*¹ є реєстрове слово **сваталник** с'ваталник, -а, -и, ч., обряд., 'обрядова особа на сватанні': а то ран'ше бу'л'о / ка'жут' / о'це **с'ваталник** п'рийде / ка'же / чи од:ас'те зам'іж за мене / а во'ни ка'жут' / чи од:а'мо чи н'і / то сто'їт' во'на кол'о печ'і та ком'ін кол'у'на / мол'ода (Стел) ЦПСГ; СГ⁶². Лексема *сваталник* є віддієслівним іменником від реєстрової одиниці *сватать*.

Як і лексема *сват*, від праслов'янських коренів *svo-*, *sve-* походить реєстрове слово **сваха** с'ваха, -и, -и, ж., спор., засвідчене в середньонаддніпрянських говірках з трьома значеннями: 1. 'мати одного з подружжя': дак у с'вата гри'би ж сушини / дак во'ни ж на ст'іл настав'л'ал'и / намазал'и ол'їйїу і та'ки ж до'бри / і ми з с'вахойу бу'л'и вдвох / і вийїл'и та'р'їл'очку з хл'їбом / і бол'ш ми н'і'чого і ни їїл'и / (Пм) ЛПСГ; СГ; 2. 'жінка, яка, добре знаючи весільні обряди, порядкує на весіллі': те'пер на пе'ред'н'ого 'воза с'ї'даїут' мол'одий з мол'одойу / з бо'йарами / с'в'ї'тилками / с'вашками та **с'вахами** мол'одойі / з пода'рунками д'л'а бат'к'ів і родич'ів мол'одого (Свд) ЦПСГ; СГ; 3. 'жінка, яка займається сватанням, улаштуванням шлюбів': ye та'к і ж'інки / шо з'вод'ат' хл'опц'а з д'івчинойу / о'собин:о йак шос' у їйх ни пол'учайиц':а / то ка'жут' бу'л'а за с'ваху (Пщ) ЦПСГ; СГ⁶³. Потребує пояснення ужитий у міні-тексті словотвірний варіант лексеми *сваха*, що формує наступну словникову статтю: **свашка** с'вашка, -и, сваш'ки, ж., спор., 'родичка одного з подружжя, що добре знає весільні обряди й порядкує на весіллі': то'д і п'рий'ж:аїе мол'одий / заби'раїе мол'оду // їйдут' пов'ін'ч'айуц':а і вп'ят' приве'зе в'ін'її до'дому // а сам їїде до'дому / бе'ре при'ч'ет' / от // це шоб бу'л'и дв'і с'вашки

⁶⁰ Словник середньонаддніпрянських говірок..., с. 373.

⁶¹ Там само, с. 398.

⁶² Там само, с. 373.

⁶³ Там само, с. 373.

/ два с¹тарости / св¹ітїлка і мол¹о¹дій / і бо¹йарин // це с¹аме м¹енше с¹ім душ шоб бу¹л¹о / шоб бу¹л¹о нї¹парно / бо на¹зад // шоб бу¹л¹о / бо йак мол¹о¹да / то ш¹ч¹ італ¹ос¹а вже в пар¹і (Бгдх) ЦЛСГ; СГ⁶⁴.

Ужите в кількох мінітекстах слово с¹вайба спонукає читача звернутися до словникової статті цієї лексеми та її фонетичних варіантів с¹ват¹ба, с¹вад¹ба, с¹вал¹ба: **свайба** с¹вайба, -и, -и, ж., обряд., ‘весілля’: гу¹л¹али // йак у се¹л¹і? / ба¹гато бу¹л¹о гостей же ж / і музика бу¹л¹а / і гост¹і бу¹л¹и / і вс¹о / шо то с¹вайба бу¹ла / ба¹гато / д¹ів¹чат бу¹ло ба¹гато на с¹вайбу (Жр) ПдСГ; с¹ватан¹а / а по¹том с¹вайба // у¹же жен¹ац¹а / с¹вайба бу¹де // кажут¹ / шо п¹ішли бат¹ко й мати на ог¹л¹адини // це ше до с¹ватан¹а // то бу¹ло / бо йа з¹найу / шо до м¹ене ни при¹ходили на ог¹л¹адини // йо¹го (батьки) до нейі (Кнж) ЗСГ; **сватьба** с¹ват¹ба, ‘тс’: с¹ват¹ба? / с¹ват¹ба бу¹л¹а хароша // хо¹дил¹и / йак у с¹л¹і / нар¹ажал¹ис¹а так / йак і т¹пер оце¹го ж / в ін¹ки й л¹енти / й усе / бу¹л¹о в м¹ене д¹ружок ба¹гато / ма¹бут¹ / с¹ім¹нац¹ат¹ д¹ружок зо м¹нойу / да / с¹ім¹нац¹ат¹ д¹ружок / хо¹дил¹и ми по с¹л¹у / і соби¹рал¹и ми всих / у¹сих родич¹ів на с¹ват¹бу приг¹лашали (Лбн) ПдСГ; **свадьба** с¹вад¹ба, ‘тс’: хо¹дил¹и / хо¹дил¹и / і по с¹вад¹бах хо¹дил¹и гу¹л¹али / і ж так у г¹ород¹і то с¹вад¹ба / а в с¹л¹і з¹найиш / йак с¹вад¹ба / йак с¹вад¹ба / то вс¹і йдут¹ // ну музика г¹рає / і танц¹у¹ват¹ д¹ів¹чата хо¹дили / так йак гу¹л¹айут¹ / вс¹о ото / бу¹ло / і х¹лопц¹і бу¹л¹и / і гу¹л¹али / і сп¹івали / і все ро¹бил¹и моло¹д¹і (Лбн) ПдСГ; **свальба** с¹вал¹ба, ‘тс’: ба¹гато л¹у¹дей с¹ходиц¹а / ну ра¹н¹іше на свал¹би ни так / йак т¹іл¹ки ко¹го з¹вали / а хо¹дили у¹с¹і / і та¹к і танц¹і бу¹ли і хо¹дили на т¹і танц¹і (Врб) ЦПСГ; ку¹жухи т¹іки в п¹разник над¹івал¹и / до ц¹еркви / ку¹ди там / на с¹вал¹бу / у д¹ружки / то¹д¹і ж д¹ружки // то¹д¹і ж та¹ка мода бу¹ла / це ізв¹іни за вира¹жен¹іє / у д¹ружки йде / у бу¹йари / це об¹і¹зат¹іл¹но шоб д¹ружка з бо¹йарином пириночу¹вала (Сбл) ЗСГ⁶⁵. Реєстровий варіант с¹вайба найбільш поширений у середньонаддніпрянському ареалі, проте в його південній та західній зонах фіксуємо первісний варіант *svat̑ba, твірним для якого є псл. svat̑ь «сватання». Пор. др. сватьба, болг. svātba, ч. svatba, слн. svātba, п. swadźba, swaćba, м. свадьба, схв. svādba⁶⁶. Варіативність лексеми сват¹ба в середньонаддніпрянських говірках зумовлена типовою для української мови асиміляцією за дзвінкістю перед наступним дзвінким приголосним с¹ват¹ба → с¹вад¹ба та субституцією м’якого [т’] палатальними [й], [л’], оскільки ці приголосні мають у досліджуваних говірках середньоязикову артикуляцію.

У мінітекстах, що ілюструють проаналізовані лексеми з коренями *svo-, *sve, ужито ще й обрядові номінації ог¹л¹адини, бо¹йари, д¹ружки, с¹в¹ітїлки, при¹ч¹ет, що спонукає читача до подальшого пізнання обрядового тексту середньонаддніпрянського весілля як цілості.

⁶⁴ Там само, с. 373.

⁶⁵ Там само, с. 372.

⁶⁶ *Етимологічний словник української мови: в 7 томах*, т. 5: Р-Т, уклад. О.С. Мельничук (гол. ред.), В.Т. Коломієць, Т.Б. Лукінова, Г.П. Півторак т. ін., Київ 2006, с. 186.

Таким чином, розглянуті фрагменти сучасного діалектного словника, укладеного на ґрунті обрядових текстів, записаних у говірках від багатьох інформантів кількох поколінь, постають перед читачем як культурний текст, де закумульовано етнокультурну інформацію та засвідчено її динаміку. Група лексем передвельного циклу, похідних від праслов'янських коренів *svo-*, *sve-*, та мінітексти-ілюстрації до них репрезентують цілісну семіотичну систему, що об'єднує взаємопов'язані невербальні й вербальні складники, засвідчує залишки архаїчних ритуалів і їх модифікацій у говірках, міфологічні уявлення діалектоносіїв та традиційну національну символіку. Текстосцентричний підхід до укладання діалектного словника уможливив репрезентацію обрядових лексем та їхніх синтагматичних і парадигматичних зв'язків, де кожна номінація є необхідним тематичним і структурним компонентом із певною сюжетною настановою, а сам словник постає як цілісний культурний текст.

References

- Arkushyn H.L., *Slovník zakhidnopolis'kykh hovirok. A-Ya*, vyd. 2-he pererob., vypr. i dop., Luts'k 2016.
- Barylova H.K., Hlukhovtseva K.D., *Ukrayins'ka etnolinhvistyka*, Luhans'k 2010.
- Etymolohichnyy slovník ukrayins'koyi movy: v 7 tomakh*, t. 5: R–T, uklad. O.S. Mel'nychuk (hol. red.), V.T. Kolomiyets', T.B. Lukinova, H.P. Pivtorak ta in., Kyiv 2006.
- Holyanych M., *Movnyy portret sela Tyudiv. Slovník u 2-kh t*, t. 1: A–M, Ivano-Frankivs'k 2018.
- Hovirky Pivdennoyi Kyivshchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*, upor. H.I. Martynova, Z.M. Denysenko, T.V. Shcherbyna, vidp. red. H.I. Martynova, Cherkasy 2008.
- Hovirky Zakhidnoyi Poltavshchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*, upor. H.I. Martynova, vidp. red. T.V. Shcherbyna, Cherkasy 2012.
- Hovirky Cherkashchyny: zbirnyk dialektnykh tekstiv*, upor. H.I. Martynova, T.V. Shcherbyna, A.A. Taran, vidp. red. H.I. Martynova, Cherkasy 2013.
- Hrytsenko P.Yu., *Vidkryvayuchy slovník...*, [v:] *Slovník bukovyns'kykh hovirok*, za zah. red. N.V. Huyvanyuk, Chernivtsi 2005.
- Hrytsenko P.Yu., *Informatsiynyy prostir dialektnoho tekstu*, [v:] *Dialekty v synkhroniyi ta diakhroniyi: tekst yak dzhерelo linhvistychnykh studiy*, vidp. red. P.Yu. Hrytsenko, Kyiv 2015.
- Khobzey N., *Kul'turne yavlyshche kriz' pryzmu ukrayins'koho dialektnoho slovníka*, [v:] *Dialektna mova: suchasnyy stan i dynamika v chasi*, vidp. red. P.Yu. Hrytsenko, Kyiv 2008.
- Khobzey N., *Slova z hutsul's'kykh svitiv*, [v:] N. Khobzey, T. Yastrems'ka, O. Simovych, H. Dydyk-Meush, *Hutsul's'ki svity. Leksykon*, L'viv 2013.
- Khobzey N.V., *Tekst i slovník: ploschchyny peretynu*, [v:] *Dialekty v synkhroniyi ta diakhroniyi: tekst yak dzhерelo linhvistychnykh studiy*, vidp. red. P.Yu. Hrytsenko, Kyiv 2015.
- Kaś J., *Dlaczego ilustrowany leksykon gwary i kultury...*, a nie słownik gwary, [v:] *Dialekty v synkhroniyi ta diakhroniyi: transformatsiya dialektnoho kontynuumu i problemy linhvokolohiyi*, vidp. red. P.Yu. Hrytsenko, Kyiv 2017.
- Kaś J., *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. 1-8, Bukowina Tatrzanska – Kraków – Nowy Sącz 2015-2019.

- Konobrods'ka V., *Kурсова i dyplomna robota z etnolinhvistyky*, Zhytomyr 2003.
- Lanovyk M.B., Lanovyk Z.B., *Ukrayins'ka usna narodna tvorichist'*, Kyiv 2005.
- Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, red. J. Bartmiński, t. 1-5, Lublin 2015-2019.
- Martynova H., *Dialektnyy slovnyk yak reprezentant yavnyshch material'noyi ta dukhovnoyi kul'tury narodu*, „Gwary Dziś” 2018, vol. 10.
- Martynova H., *Seredn'onaddnipryans'kyi dialekt. Fonolohiya i fonetyka*, Cherkasy 2003.
- Martynova H., Shcherbyna T., *Dialektnyy tekst yak dzherelo rehional'nykh slovnykiv*, „Gwary Dziś” 2022, vol. 15.
- Sierociuk J., *Eksploracja terenowa a ostateczny obraz słownika gwarowego*, [v:] *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій. Źródła do badań dialektologicznych*, за ред. Т. Ястремської, Д.К. Рембішевської, Львів – Варшава 2023.
- Sierociuk J., *Językowo-kulturowa wsólnota wsi słowiańskiej – założenia projektu badawczego*, [v:] „Gwary Dziś” 2017, vol. 9.
- Sykalo Ye., *Kul'turnyy tekst*, [v:] *Suchasnyy slovnyk literaturoznavchykh terminiv*, <https://ukrlit.net/info/mdictionary/148.html>.
- Slavyanskiye drevnosti: etnolingvisticheskiy slovar': v 5 t.*, pod obshchey red. N.I. Tolstogo, Moskva 2012.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1-2, Lublin 1996-2020.
- Slovnyk seredn'onaddnipryans'kykh hovirok*, upor. H. Martynova, T. Shcherbyna, za red. P.Yu. Hrytsenka, Cherkasy 2020.
- Slovnyk ukrayins'kykh skhidnoslobozhans'kykh hovirok*, ukl. M.O. Voloshynova, K.D. Hlukhovtseva, V.V., Lyesnova, T.P., Ternovs'ka, V.D. Uzhchenko, vyd 2-he zi zmin. y dopov, Kyiv 2021.
- Słowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo*, Warszawa – Łomża 2016.
- Shcherbyna T.V., *Arealohiya seredn'onaddnipryans'ko-stepovoho porubizhzhya*, Cherkasy 2009.
- Voloshynova M.O., Hlukhovtseva K.D., Lyesnova V.V., *Znachennya ta funktsiyi tekstovyykh ekzemplikatsiy u dialektnomu slovnykovi*, „Studia z filologii polskiej i słowiańskiej” 2023, t. 58, article No 2875.
- Uzhchenko V.D., *Skhidnoukrayins'ka frazeolohiya*, Luhans'k 2003.
- Zhayvoronok V., *Ukrayins'ka etnolinhvistyka. Narysy*, Kyiv 2007.
- Zhayvoronok V., *Znaky ukrayins'koyi etnokul'tury. Slovnyk-dovidnyk*, Kyiv 2006.

ПРО АВТОРІВ

Ганна Мартинова – доктор філологічних наук, професор, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy), професор кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики. **Основні публікації:** **книга:** *Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика*, Черкаси 2003. **Статті:** *Фонологічний опис діалекту: до проблеми типології говірок*, «Lingua Montenegrina» 2019, god. XII/2, br. 24, с. 77-90, [електронна версія:] <http://linguamontenegrina.me/index.php/lm/article/view/702/713>; *Мішані та мішано-перехідні говірки середньонадніпрянсько-степового порубіжжя*, «Lingua Montenegrina» 2020, god. XIII/1, br. 25, с. 139-149, [електронна версія:] <http://linguamontenegrina.me/index.php/lm/article/view/766>; *Прийменникова система середньонадніпрянських говірок*, «Українська мова» 2022, № 1 (81), с. 86-102; *Середньонадніпрянсько-закарпатські міжзональні паралелі*, «Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія» 2023, вип. 2 (50), с. 297-305.

ORCID: 0000-0002-8033-075X

Email: ganmart@meta.ua

Тетяна Щербина – кандидат філологічних наук, доцент, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy), доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики. **Основні публікації:** **книга:** *Ареалогія середньонадніпрянсько-степового порубіжжя*, Черкаси 2009. **Статті:** *Мішані та мішано-перехідні говірки середньонадніпрянсько-степового порубіжжя*, «Lingua Montenegrina» 2020, god. XIII/1, br. 25, с. 139-149, [електронна версія:] <http://linguamontenegrina.me/index.php/lm/article/view/766>; *Прийменникова система середньонадніпрянських говірок*, «Українська мова» 2022, № 1 (81), с. 86-102; *Функційно-семантичне поле якості в діалектних текстах*, «Мовознавчий вісник» 2022, вип. 33, с. 6-23; *Вербалізація поняття простір у середньонадніпрянських говірках*, [w:] *Ad fontes. Джерела діалектологічних студій. Źródła do badań dialektologicznych*, за ред. Т. Ястремської, Д. К. Рембішевської, Львів – Варшава 2023, с. 64-89.

ORCID: 0000-0003-0008-5983

Email: Tanya_Bevz@i.ua

Наталія Матвеева (Natalya Matveyeva)
Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Іванна Цар (Ivanna Tsar)
Інститут української мови НАН України

ЗМІНИ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Changes within Ukrainians' Language Consciousness Resulting From the Russian-Ukrainian War

ABSTRACT: The article is devoted to outlining the main trends in the language consciousness of Ukrainians within the context of the full-scale Russian-Ukrainian war. The purpose of the research is to find out the main reasons for changes in the language consciousness of Ukrainians after the beginning of the war on the basis of the language biographies of Ukrainians. The research material was language biographies of Ukrainians of various ages, including temporarily internally displaced people, as well as representatives of national minorities (Crimean Tatars), recorded in the form of detailed interviews (30 dictaphone recordings). The results confirm changes in the language consciousness of Ukrainians. The main reasons that have led to such changes are the influence of the war and the new language environment. We can draw the conclusion that the war had a positive effect on the usage of the state language and has raised the level of language awareness amongst Ukrainians

KEYWORDS: language consciousness, language identity, national identity, language behavior, language biography

Вступ

Український народ упродовж останніх років зіштовхнувся з серйозними суспільно-політичними викликами, які суттєво вплинули на національну ідентичність українців та мовну ситуацію цілої країни. У період повномасштабної російсько-української війни чимало громадян були змушені змінити умови свого життя. У цьому контексті важливими видаються модифікації мовної свідомості українців, а також зміна їхнього ставлення до російської мови.

Зокрема, багато людей, які використовували російську мову в повсякденні чи взаємодіяли з нею в різних сферах, переглянули своє ставлення до цієї мови. За словами Уповноваженого із захисту державної мови Тараса Кременя, повномасштабна війна вплинула на масову свідомість громадян України та сприяла утвердженню української мови як державної¹. Це підтверджують і результати соціологічних опитувань. Наприклад, згідно з підсумками дослідження, проведеного компанією Gradus Research на замовлення «Суспільного» в жовтні 2022 р., від початку повномасштабного вторгнення Росії 57% українців почали більше спілкуватися або повністю перейшли на українську мову². Помітними також є зміни в трактуванні українцями своєї рідної мови. Порівняймо, у 2012 р. 57% громадян називали своєю рідною мовою українську, у 2022 р. рідною українську вважали вже 76% людей³. Отже, сьогодні спостерігаємо нову потужну тенденцію до активного використання державної мови в різних сферах суспільного життя, і її необхідно дослідити.

Теоретичне підґрунтя дослідження

До початку повномасштабного вторгнення мовна ситуація в Україні була значною мірою вивчена. Комплексне дослідження з цієї проблеми представлено в колективній монографії групи соціолінгвістики Інституту української мови НАН України, де детально проаналізовано мовну ситуацію в Україні до 2020 р.⁴. Автори монографії констатували, що мовна ситуація в Україні змінювалася на користь української мови й до початку повномасштабної війни, але «в мирних умовах (і навіть в умовах гібридної війни, що тривала з 2014 р.) ці зміни були б поступовими»⁵, проте зараз ситуація змінюється доволі різко. Крім цієї ґрунтовної праці, мовному питанню присвячено публікації багатьох українських соціолінгвістів, як-от: Лариси Масенко⁶, Світлани Соколової⁷,

¹ *Війна і мова: як російське вторгнення змінило ставлення українців до чинників ідентичності – експертне обговорення*, «Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» 3.06.2022, [в:] <https://dif.org.ua/article/viyna-i-mova-yak-rosiyske-vtorgnennya-zmynilo-stavlennya-ukraintsiv-do-chinnikiv-identichnosti-ekspertne-obgovorennya> (17.09.2023).

² Я. Осадча, *57 % громадян стали більше спілкуватися або перейшли на українську – опитування*, «Українська правда» 20.10.2022, [в:] <https://life.pravda.com.ua/society/2022/10/20/250940/> (1.10.2023).

³ *Що стосується загальнонаціонального опитування: мовне питання в Україні*, «Соціологічна група Рейтинг» 19.03.2022, [в:] https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (13.11.2023).

⁴ *Територіальні т. соціокультурні умови функціонування української мови в Україні*, відп. ред. С. Соколова, Київ 2023.

⁵ Там само, с. 726.

⁶ Л. Масенко, *Конфлікт мов т. ідентичностей у пострадянській Україні*, Київ 2020.

⁷ С. Соколова, *Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну*, «Українська мова» 2023, № 1, с. 3-19.

Оксани Данилевської⁸, Олени Рудої⁹, Людмили Підкуймухи і Надії Кісс¹⁰, Ольги Шевчук-Клюжевої¹¹. Однак після початку російсько-української війни становище української та російської мов в Україні, очевидно, трансформується, а тому вивчення таких змін є актуальним завданням.

Мова – це не лише засіб формування національної ідентичності людей, але й потужний чинник, що сприяє розвитку та зміцненню українського суспільства. У зв'язку з цим важливим є поняття **ідентичності**¹². Ідентичність – результат самовизначення людини чи групи в соціальному сенсі, створення «образу – Я» та «образу – Ми», тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками¹³. Звідси випливає, що національна ідентичність – це сукупність зв'язків, які об'єднують людей в націю, формуючи відчуття належності до конкретної нації. Серед основних компонентів національної ідентичності виділяємо спільну мову, культуру, історію, традиції та цінності. Нерозривно пов'язаною з національною ідентичністю є мовна ідентичність, оскільки вона виникає як наслідок ідентифікації з певною мовною спільнотою¹⁴. Мовна ідентичність реалізується в ставленні до мови, емоційному зв'язку з нею, а також у почутті належності до конкретного мовного кола. Національна та мовна ідентичності часто переплітаються й разом сприяють формуванню єдності всередині національної громади. В умовах російсько-української війни проблема ідентичності постає особливо гостро. С. Соколова, аналізуючи матеріали анкетування переселенців (дослідження здійснене у травні 2022 р.), констатує бажання осіб, які постраждали від російської агресії, ідентифікувати себе з українською нацією та готовність змінювати свою мовну ідентичність¹⁵.

Ключовим питанням нашого дослідження є поняття **мовної свідомості**. Згідно з визначенням Пилипа Селігея, мовна свідомість – «форма свідомості, яка обіймає погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності. Інакше кажучи, мовна свідомість – це небайдуже, шанобливе став-

⁸ О. Данилевська, *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*, Київ 2019.

⁹ О. Руда, *Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців*, „Slavia Meridionalis” 2021, № 21.

¹⁰ Л. Підкуймуха, Н. Кісс, *Battle of narratives: Political memes during the 2019 Ukrainian presidential election*, “Cognitive Studies | Études cognitives” 2020, vol. 20.

¹¹ О. Шевчук-Клюжева, *The sociolinguistic aspect of Ukrainian Russian child bilingualism on the basis of a survey of Ukrainian families*, “Cognitive Studies | Études cognitives” 2020, vol. 20.

¹² Тут і далі виділення наші: (Н. М., І. Ц.)

¹³ Л. Нагорна, *Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі*, «Політичний менеджмент» 2003, № 2, с. 16.

¹⁴ О. Ровенчак, *Етнічні й мовні ідентичності т. практики українських мігрантів до Польщі т. Греції*, «Соціальна психологія» 2011, № 6 (50), с. 97-106.

¹⁵ С. Соколова, *Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну*, «Українська мова» 2023, № 1, с. 8.

лення до мови»¹⁶. Тетяна Коць наголошує на зміні суспільної мовної свідомости в переломні моменти історії народу: «У часи активізації національно-визвольних рухів – і в умовах бездержавності, і в умовах державотворення (початок – кінець ХХ ст.) – формується етноцентрична суспільна мовна свідомість, найважливішою ознакою якої є усвідомлення рідної мови як символу національної ідентичності»¹⁷. Поділяємо й думку дослідниці про те, що саме на основі національної свідомости в період державотворення формується суспільна мовна свідомість¹⁸.

Проаналізувавши дослідження мовної свідомости в працях західноєвропейських лінгвістів, Лідія Гнатюк зауважила, що це поняття часто досліджують у зв'язку з багатомовністю та вивченням мовної політики й мовних конфліктів¹⁹. Такий підхід є, безумовно, актуальним і для соціолінгвістичних досліджень мовної свідомости за сучасної мовної ситуації в Україні, адже під впливом російсько-української війни змінюється важливий складник мовної свідомости українців – їхнє ставлення до української та російської мов. Як зазначає Оксана Михальчук, проблема ставлення до мов в одномовному і багатомовному суспільстві має різні параметри: в одномовному основним параметром індивідуальної мовної оцінки є самооцінка мовної компетенції, мовної діяльності як мовної норми, а в багатомовному для мовця стає важливим «вибір мови як символу мовної чи етнічної спільноти, оцінка престижу та потужності мови, аналіз власних мовних пріоритетів і вибір мовного коду»²⁰. Вербальне вираження мовної свідомости реалізується в мовній поведінці, визначеній комунікативною ситуацією з її лінгвальним наповненням та репрезентативністю екстралінгвальних параметрів мовця²¹. Таким чином, ми трактуємо мовну поведінку як складник мовної свідомости.

Сучасні соціологічні та соціолінгвістичні дослідження здебільшого кількісні та констатують, що під впливом війни значна кількість українців переходить на українську мову і / чи намагається відмовитися від усього російського²². Проте вони не завжди можуть пояснити, як саме змінюється мовна свідомість українців, які її складники зазнають найсуттєвіших змін, наскільки тривалими можуть бути такі зміни, а якщо вона не змінюється, то чому. Отже, постає

¹⁶ П. Селігей, *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*, Київ 2012, с. 13.

¹⁷ Т. Коць, *Мовна свідомість у синхронії т. діахронії*, «Мовознавство» 2017, № 1, с. 52.

¹⁸ Т. Коць, *Поняття «Мовна свідомість» у сучасній лінгвістичній терміносистемі*, «Термінологічний вісник» 2023, № 7, с. 136.

¹⁹ Л. Гнатюк, *Мовна свідомість як об'єкт досліджень у західноєвропейській лінгвістиці (огляд німецькомовних праць)*, «Українське мовознавство» 2012, № 42, с. 78-81.

²⁰ О. Михальчук, *Ставлення до мови в координатах мовної поведінки: український контекст*, „Studia Ucrainica Varsoviensia” 2015, t. 3, s. 135.

²¹ Т. Коць, *Поняття «Мовна свідомість» у сучасній лінгвістичній терміносистемі*, «Термінологічний вісник» 2023, № 7, с. 135.

²² Я. Осадча, *57 % громадян стали більше спілкуватися або перейшли на українську – опитування...*

необхідність глибше проаналізувати сучасні процеси зміни мовної свідомості українців з використанням якісних методів соціолінгвістичних досліджень. У цій статті ми розглядатимемо мовну свідомість українців у контексті мовної та національної ідентичностей, тобто як усвідомлення важливості того, що мова є засобом ідентифікації зі своєю нацією.

Мета дослідження – схарактеризувати основні мотиви змін мовної свідомості українців під час російсько-української війни.

Методи та матеріал дослідження

Матеріалом нашого дослідження стали мовні біографії українців різного віку (наймолодшому – 17 років, найстаршому – 70 років), зокрема тимчасово внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО), а також представників національних меншин (кримських татар), записані у формі деталізованих інтерв'ю тривалістю понад 1 годину кожне (усього 30 диктофонних записів загальною тривалістю близько 40 годин, з них 6 мовних біографій кримських татар)²³.

Мовні біографії є важливим інструментом соціолінгвістичних досліджень, особливо для аналізу багатомовності²⁴. Вони передбачають опис усього мовного життя людини з урахуванням мовної ситуації в країні і особливою увагою до моментів, пов'язаних із вивченням мови, зміною мовної поведінки тощо. З текстів опрацьованих мовних біографій можемо зрозуміти, що стало поштовхом до зміни мовної поведінки українців, як відбувалися процеси зміни мовного коду, як оточення сприймало їхній перехід на іншу мову спілкування та багато інших аспектів. Хоча метод мовної біографії не є кількісним і, послуговуючись ним, не можемо робити загальних висновків, підкріплених статистичними даними, утім він допомагає заглибитися в історію мовного життя окремої особистості й, відповідно, краще зрозуміти психологічні мотиви зміни її мовної свідомості та мовної поведінки. Детально представлено цей метод у праці Надії Кісс та Галини Шумицької²⁵. Дослідниці продемонстрували, як його можна застосувати на практиці, схарактеризувавши за допомогою мовних біографій мовну ситуацію на Закарпатті. Крім методу мовної біографії, для збирання матеріалу дослідження використано *метод включеного спостереження*, а для опрацювання – *описовий метод*.

Аналіз 30 мовних інтерв'ю ВПО дав змогу визначити основні причини зміни мовної поведінки респондентів, пов'язаної з трансформацією їхньої мовної сві-

²³ Дослідження здійснене завдяки участі авторів у нерезидентській програмі Французького інституту досліджень з гуманітарних т. соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS-MEAE).

²⁴ R. Franceschini, *Language biographies*, “Sociolinguistica” 2022, № 36 (1-2); A. Pavlenko, *Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics*, “Applied Linguistics” 2007, № 28/2.

²⁵ Н. Кісс, Г. Шумицька, *Соціолінгвістичний метод мовної біографії т. практика його застосування на Закарпатті*, [в:] *Соціальне у мові т. мова в соціумі: колективна монографія*, наук. ред. т. упоряд. Н. Ясакова, Київ 2023.

домости (Табл. 1). Звичайно, ці причини інколи можуть поєднуватися (для кожного інформанта обрано провідний чинник/чинники), утім зміни мовної поведінки опитаних відображають складні соціокультурні й психоемоційні процеси, що впливають на свідомість ВПО.

Табл. 1. Основні причини зміни мовної поведінки респондентів

Причина	Кількість інформантів
Перехід на українську мову як вияв спротиву Росії	15
Перехід на українську мову внаслідок перебування в новому мовному середовищі	5
Перехід на українську мову як вияв спротиву Росії та внаслідок перебування в новому мовному середовищі	5
Перехід на українську мову як спосіб уникнення конфліктів	4
Підлаштування під мову співрозмовника	1

Вплив війни на мовну свідомість українців

Ще з 2014 р. стало помітним пробудження національної і мовної свідомости українців, проте тоді це не було настільки масово, як зараз. Повномасштабний збройний конфлікт (2022 р.) й загроза національній безпеці спонукали багатьох російськомовних українців відчутти необхідність зберігати та підтримувати українську мову як символ національної ідентичности.

Наприклад, одна респондентка – Л. (ж., 1962, Маріуполь, українка, рос., зараз – укр.)²⁶ – зазначає, що лише в 2014 р. «пригадала, що українка». Жінка ділиться спогадами про те, як вона та її сім'я перейшли на українську мову спілкування:

Мої двоє синів і невістки зараз розмовляють українською. В чотирнадцятому році я якось сину сказала: «Більш до мене окупантською не звертайся, я відповідати не буду». Він трошки завис, то було телефоном, і потім сказав: «Тоді я буду повільно»... І я пишаюсь тим, що ми виростили всі в Маріуполі, всі російськомовні до певного часу, за якийсь час, хто скоріше, хто пізніше, але всі опанували українську. Я дуже задоволена²⁷.

²⁶ Тут і далі в дужках зазначено інформацію про опитаних в такому порядку: стать, рік народження, місце постійного проживання на початку повномасштабної війни, національність, рідна мова. Зауважимо, що ці параметри інформанти визначали самостійно. Опція «національність» прийшла ще з радянських часів, коли її записували в паспорті і обирати можна було лише тоді, коли батьки мали різні національності. У демократичних країнах є поняття «етнічне походження», яке людина визначає самостійно. Зараз в нас національність зближується з етнічним походженням.

²⁷ У прикладах збережено мову і вимову інформантів.

Зміни мовного коду, які фіксуємо в сім'ї переселенців з Маріуполя, доводять той факт, що чимало людей після початку збройного конфлікту з Росією стали свідомо використовувати державну мову та виявляли більшу зацікавленість українською культурою і літературою. Війна стимулювала прагнення українців до мовної самовизначеності. Зауважте, Л. наголошує, що основною причиною зміни її мовної свідомості й мовної поведінки стали «підступні дії Росії стосовно України». Ба більше, жінка в контексті воєнних подій навіть змінила своє усвідомлення рідної мови: «Я вважаю, що рідна мова в мене українська. Певний час, певний час, більше 50 років я спілкувалася чужою, нав'язаною обставинами мені мовою». Мовна біографія Л. ілюструє, що каталізатором зміни мовної поведінки і мовної самоідентифікації українців на сучасному етапі є війна Росії проти України, зокрема емоції, спричинені впливом війни.

Схожої думки дотримується також Є. (ж., 1979, Алчевськ, росіянка, рос.), яка стверджує, що війна стала поштовхом до усвідомлення своєї нової національної та мовної ідентичностей: «22 рік, лютий. Це взагалі відвернуло від російської мови, від усього російського, від фільмів, їхніх пісень. Це була відправна точка». Видно, що саме напад Росії пробудив у етнічної росіянки почуття патріотизму до України. З огляду на воєнні події чимало російськомовних громадян України справді усвідомили важливість державної мови та почали користуватися нею у своїх комунікативних практиках. Окрім того, вони почали розуміти руйнівний вплив широкого побутування російської мови в українському суспільстві на розвиток національної культури. Наприклад, І. (ч., 2006, Київ, українець, укр.) сказав, що перейшов на українську відразу, як почалася війна, і зауважив: «Я зрозумів, що російська мова калічить свідомість українського народу і заважає йому розвивати свою культуру та мистецтво в правильному напрямку».

Дехто навіть повторно змінив свою мовну поведінку – повернувся до спілкування українською, від якого раніше відмовився через почуття сорому чи намагання влитися в російськомовне середовище. А. (ч., 1999, Новомиргород, українець, укр.) так описує момент, коли повернувся до спілкування українською мовою:

Третій день повномасштабного вторгнення, це було 27-ме число, 28-го числа потім я вже пішов у військкомат і якраз було спілкуватися з військовими, тому тим паче хотів з ними українською спілкуватися, от. В побуті тоді ще спілкувався російською з деякими друзями. Але через деякий час після спілкування з військовими українською, після спілкування з друзями, які радикально налаштовані стосовно мовного питання, я, власне, почав потихеньку переймати їх погляди.

Тобто зараз маємо можливість спостерігати формування мовної свідомості тих українців, у яких її раніше фактично не було. Беручи до уваги думку П. Селігея про 4 рівні мовної свідомості – нульовий, початковий, середній і високий²⁸ –

²⁸ П. Селігей, *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання*, Київ 2012, с. 25-45.

можемо простежити еволюцію мовної свідомості раніше російськомовних українців, яка виявляється у глибошому усвідомленні своєї мовної ідентичності, що була втрачена під впливом прямої чи прихованої русифікації.

Слід наголосити також і на тому, що інколи перехід на українську мову стає способом дистанціюватися від Росії в контексті воєнних подій. Так, В. (ч., 1957, Маріуполь, росіянин, рос.), що переїхав з Маріуполя разом із сином, підкреслює, що для вираження своєї проукраїнської позиції вони з сином, виїхавши з окупованого міста, перейшли на державну мову: «Коли виїхали в Запоріжжя вже, ще в автобус, коли вже сіли на українські автобуси, то вже перейшли з ним на українську... Це було в нас, як такий рубікон, що це українська. Все, ми переходимо на українську мову повністю». Розуміємо, що така зміна мовної поведінки не обов'язково означає цілковиту відмову від російської мови, а скоріше може бути спробою виразити свою ідентичність, підкреслити незалежність від Росії. Імовірно, така спроба може бути ситуативною: дати співрозмовникові зрозуміти, що перед ним «свої», або ж викликана нещодавнім стресом і психологічною відразою до всього російського.

Повномасштабна російсько-українська війна вплинула на мовну свідомість і багатьох представників національних меншин. Скажімо, аналіз мовних біографій кримських татар засвідчив не тільки певний внутрішній спротив російській мові та позитивне ставлення представників цієї національності до української мови в контексті сучасних подій, а й більшу увагу до їхньої рідної мови – кримськотатарської. А. (ж., 1993, Євпаторія, кримська татарка, кримськотат.) так коментує зміни у своїй свідомості: «З часом, після повтору агресії, для мене просто було простіше зрозуміти українців, які відстоюють своє право на мову, тому що я знаю, що російська зробила з моєю мовою». Дівчина зараз живе в Києві і навіть сама організувала невеликий розмовний клуб кримськотатарської мови серед своїх знайомих, а в повсякденні перейшла на українську, хоч раніше, «поки українцям по голові не дали», розмовляла російською:

Я не все життя говорила українською мовою. Рідна в мене кримськотатарська. Я зараз говорю українською, тому... Ну в українській мові нема шансу на вимирання, в кримськотатарській є... Я прекрасно усвідомлюю, що через 50 років, якщо я ще буду жива, мені нема кому буде слова сказати кримськотатарською... Це доволі реалістичний сценарій.

Перехід на українську у випадку А. зумовлений не лише намаганням відмежуватися від усього російського, а й розумінням наявності спільного ворога, намаганням підтримати державну мову, оскільки респондентка розуміє, що її рідна мова так само перебуває під загрозою.

Вплив нового мовного середовища на зміни мовної свідомості та мовної поведінки українців

Чимало українців після початку повномасштабного вторгнення Росії були змушені переїхати до безпечніших міст і сіл на Заході України. Очевидно, що вони опинилися в іншому мовному середовищі – переважно українськомовному, а тому багато з них відчули потребу змінити свою мовну поведінку. Зокрема, Ж. (ж., 1953, Харків, українка, укр.), яка переїхала до Тернополя, так описує свої перші враження від українськомовного міста:

Я з перших кроків не могла повірити, що я в такому середовищі, як це файне місто Тернопіль. І направо, і наліво – скрізь українська мова. Рідне слово звучить і від старших, і від дітей, і від школярів, і від молоді... Ну це такий бальзам був на мою душу, я вам не могу передати.

Однією з причин зміни мовної поведінки російськомовних українців у новому оточенні стало бажання адаптуватися до нового соціокультурного середовища й утвердитися в українській спільноті. Зміна мовної поведінки в цьому випадку може виявлятися у вивченні української мови, спілкуванні з носіями мови та активній участі в культурних подіях і заходах, що сприяє збереженню та підтримці української мови й ідентичности. Наприклад, М. (ж., 1957, Рубіжне, українка, рос.), яка з початку воєнних дій переїхала до Тернополя, розповідає:

Тут всі розмовляють українською мовою. Як можна розмовляти іншою мовою, як тут Україна, і українською мовою треба... От тут я відчула, що це мова нашої держави. Що державність теж визначається мовою... Ну я приїхала в осередок української мови. Я приїхала в ту частину України, яка була завжди, розмовляла українською мовою... Я намагаюсь, як сказати, сюди вписатися.

Слід зазначити й те, що часто ВПО змінили не лише мовну поведінку, але також і вдосконалили свою мовну свідомість, адже в українськомовному середовищі вони також поступово почали розділяти проукраїнські погляди. Зокрема, М. аргументує зміну свого бачення мовних конфліктів:

Я була незадоволена до війни, коли оці, як ви кажете, оці закони всі випускали про язык. Я вважала так, що ніякого конфлікту языкового, це я так вважала раніше, немає. Яка частина хоче розмовляти, вона народилась з цим языком, хай розмовляє російською. Та частина України, яка народилась з українською мовою, хай розмовляє українською... Ось, і я вважала, що ці всі закони, що російськомовних притісняють, і так далі... Це все видумки. Ніхто нікого не притісняв. Це все робилося завдяки політиці Росії.

Матеріал проаналізованих мовних біографій свідчить, що лише зараз люди почали розуміти, що такі закони були спрямовані не на утискання російської культури чи мови, а на заохочення використання української мови в контексті державного будівництва та національного самовизначення. Нам видається, що усвідомлення цього факту стало ознакою зростання мовної свідомості серед населення.

Варто звернути увагу на те, що перебування в українськомовному середовищі вплинуло навіть на тих інформантів, хто з початком повномасштабного вторгнення перейшов на українську мову, адже вони побачили, що спілкування українською мовою може бути не лише свідомим, мотивованим війною вибором, а повсякденною реальністю. Скажімо, респондент І. (ч., 2006, Київ, українець, укр.) у лютому 2022 року був змушений тимчасово виїхати на Захід України. Переїхавши до Рогатина (Івано-Франківська обл.), він ходив до місцевої школи і спілкувався з однолітками. На запитання, чи вплинуло перебування в Рогатині на його мовну свідомість, І. відповів: «Не вплинуло, але воно довело, що спілкуватися українською будь-де та з будь-ким – це не просто можливо, а й необхідно».

Крім того, мовні біографії показують, що багато людей змінили свою мовну поведінку в українськомовному середовищі через почуття патріотизму та прихильності до України в умовах воєнного конфлікту. Вони вважають використання української мови засобом вираження своєї підтримки та покладають на неї символічне значення в контексті національної єдності та боротьби за незалежність. Такої думки дотримується, наприклад, Ж.:

Оце ж лише після війни, як розпочалася ця жорстока кривава агресія, і я, дякуючи Богу, потрапила **в справжню Україну**. Оце тепер я все переосмислила і зрозуміла, що я була, як і інші, зрадниця. Зрадила свою рідну мову, хоча вона мені близька, доступна і зрозуміла.

Ж. аргументує свою російськомовність тим, що вона все життя прожила в російськомовному оточенні й навіть не знала, що є «справжня Україна, що є українська Україна... Я думала, що всі зросійщені. Ну в Тернополі моя душа розквітла, я так насолоджуюся, я так люблю звертатися до людей... Так тепер я не хочу звідси повертатися додому, бо там сусідка рашка». З огляду на всі події жінка тепер розцінює своє спілкування російською мовою раніше як зраду. Цей приклад, з одного боку, добре ілюструє, наскільки стереотипні уявлення про мовне середовище впливають на мовну поведінку особи. З іншого боку, він підтверджує важливість подорожей в ті регіони України, де більшість спілкується українською мовою. Як бачимо, перебування (навіть коротке) в українськомовному середовищі може суттєво змінити мовну свідомість людини. Ба більше, дослідження, проведені раніше, доводять, що навіть переїзд із переважно російськомовного в білінгвальне середовище впливає на мовну поведінку людей.

Скажімо, російськомовні переселенці з Донецької, Луганської областей та Криму, перебуваючи в Києві, де побутують і українська, і російська мови, починали більше використовувати українську й навіть думати нею²⁹.

Зміни мовної поведінки як спосіб уникнення мовних конфліктів

Перехід на українську мову може відбуватися також через намагання уникнути мовних конфліктів. У ситуаціях, коли існує напруженість або конфлікт між мовними групами, люди можуть вирішити змінити свою мовну поведінку, щоб знизити можливість зіткнення чи протистояння. Так, зокрема, уважає В. (ж., 1977, Миколаївщина, українка, рос.):

Я б розмовляла російською. Ну і за счот людей, я не знаю чому. Ну вони щось агресивно настроєні от просто протів русских. Ну протів русских само собою, а проті того, що ми російськомовні... І просто не хочеться, як то кажуть, ну на конфлікти всякі, бо ж дуже багато людей, які починають агресивно реагувати на це все, і починають тобі там: «от, ви панєєжалі такіє... Якби не ви, нічого б такого не було.

З огляду на це розуміємо, що дехто розмовляє українською мовою лише поза межами дому, оскільки вживання спільної мови дозволяє уникнути напруження, яке може виникнути під час спілкування мовою, що є джерелом конфлікту. Хоча зрозуміло: незважаючи на те, що такі ВПО й певною мірою змінили свою мовну поведінку та почали використовувати державну мову, проте не вдосконалили свою мовну свідомість. Проілюструвати таке припущення можемо на прикладі різних міркувань В. упродовж інтерв'ю, а саме:

Я не хочу, як то кажуть, нікого обіжати, ну русский язык як то ближче, то тому що мені проще на ньому разгаварівать»; «Ну я так не щитаю, що якщо російською мовою спілкується, значить агресор»; «Ну приїжджали тоже і на море, і ніхто нікого не упрікав. Правильно? Що ви приїжджаєте і кажете там, українською мовою розмовляєте?... Кожен розмовляв, як йому, як то кажуть, було добре.

Ба більше, жінка взагалі вважає, що спочатку державну мову має використовувати керівна верхівка, а вже потім цей приклад буде поширюватися на все населення:

Дело в том, шо скока каналов, скока всяких блогеров, всі розмовляють русским языком, всі. Даже українські канали, дуже багато які розмовляють російською.

²⁹ *Територіальні т. соціокультурні умови функціонування української мови в Україні*, відп. ред. С. Соколова, Київ 2023, с. 547.

Давайте почнемо, може, ну зверху, щоб коли всі перейдуть, а потім ми, як то кажуть. Ну ми так стараємося, а верхушка, слухайте, як розмовляла російською, так і розмовляє. А що ж ви хочете від людей?

Погоджуємося з думкою, що керівники держави і місцеві чиновники відіграють важливу роль у формуванні загального ставлення до мови, і їхня чітка позиція щодо мовної політики допомагає зміцнити статус і престиж мови, показати її важливість. Утім переконані, що якщо індивідуальна мовна свідомість буде перебувати на низькому рівні, це, безперечно, перешкоджатиме процесу вдосконалення масової свідомості.

Низький рівень мовної свідомості деяких українців виявляється також в нерозумінні суті мовних конфліктів. Так, В. (ч., 1996, Сумська область, українець, рос.) переконаний у такому:

У нашій державі такий часовий період, коли влада ціленаправлено робила штучно цей конфлікт. Ну яка різниця, якою мовою розмовляє людина, якщо вона людина, то вона людина... Бо зараз мова, я вважаю, це не перше, на що треба звертати увагу... У нас зараз війна, нам зараз треба об'єднатися і перемогти нашого общого врага, спільного ворога... Ми один одного розуміємо, і Російська Федерація на нас напала не через мову. В принципі, я не знаю причини, з якої вона нас на нас напала, але точно не через мову.

Звісно, є й приклади, коли навіть під впливом війни чи нового мовного середовища, люди взагалі не змінюють своєї мовної свідомості й мовної поведінки, хоча декларативно можуть підтримувати статус української мови як єдиної державної. Вони намагаються (а інколи й не намагаються) всіляко виправдати незнання чи невикористання державної мови, зокрема пояснюючи це своїм природним правом розмовляти тією мовою, якою забажають. Водночас вони вважають себе українцями й навіть можуть засуджувати російську агресію. На їхню думку, мова не є ознакою національності. Проте оскільки постійно збільшується кількість українців, які переходять на українську або починають гостріше реагувати на порушення мовного законодавства, то ті, хто не бажає змінювати свою мовну поведінку, нерідко почувають себе ображеними і частіше стають учасниками мовних конфліктів.

Наприклад А. (ж., 2004, Кіровоградська обл., українка, укр.) (зараз проживає в м. Києві) вважає себе україною, тому що народилася в Україні. «Папа в мене расіянін, мама в мене западенка, і вся мамина лінія тоже западенці, а дедушка в мене татар кримський», – так дівчина описує свою родину. На запитання, яка мова є її рідною, відповідає, що звикла говорити російською, але рідною є все-таки українська. Проте інформантка достеменно не розуміє, що таке рідна мова:

І. А що таке рідна мова?

А. Ну якою я все життя говорю.

І. Ага. Але ж ти не все життя говориш українською? Чому кажеш українська рідна?

А. Не знаю. Бо просто так (сміється). Ну якби я ж живу в Україні і логічно це має бути, що моя рідна мова українська.

Заглибившись в інтерв'ю А., дізнаємося: переконання, що рідною мовою має бути українська, за словами дівчини, «їй вбили в голову з дитинства в школі»: «Я б не сказала, що в мене є якась мова, яка конкретно мені рідна. От у мене такого немає. Я можу в принципі що на українській говорить, що на російській, що на суржикі». Як бачимо, респондентка не може конкретно ідентифікувати себе з якоюсь одною мовою і навіть сама не розуміє, яка мова для неї є рідною. Крім того, її мовна свідомість викривлена стереотипами про масове побутування російської мови в Україні:

Ну загалом, скажем так, якщо брати час до війни, то всі говорили на російській мові, ну велика частина України реально говорила на російській, тому що ну це було популярно, це було модно, і всі вчили російську мову і старались говорити нею, от. Із-за цього і зараз багато людей говорять російською, тому що вони так звикли.

Перехід багатьох людей на українську під впливом повномасштабної війни дратує А.:

Багато людей почали тіпа говорити українською мовою. Тіпа круті там, туди сюди, це шось доказує, хотя на самом то деле це вопше нічого не доказує. Я не считаю, що те, що там люди почнуть розговарівать на українском і тіпа перестануть ракети падать, ну. Од цього нічого не поміняється! То, що Путін дібіл, то російська мова в цьому не віновата.

Дівчина каже, що ставиться до людей, які перейшли на українську з «**прізре-нієм**», говорить, що це «**показуха**», і вважає недоцільним «**себе сковувать в чомусь**», зазначаючи, що в повсякденному житті їй достатньо знати російську мову, а українську мову ні їй, ні в майбутньому її дітям знати не обов'язково. Зауважте, що розмиття мовної ідентичності, фактична відсутність мовної свідомості руйнують і національну ідентичність інформантки: на запитання, чи могла б А. змінити свою національну ідентичність, вона відповіла «так». Зверніть також увагу, що, розмовляючи з українськомовним інтерв'юером, А. таки намагається послуговуватися українською (хоча й недосконалою). Тому припускаємо: якщо буде всуціль українськомовне середовище, і вона, і люди зі схожими поглядами спілкуватимуться українською.

Уважаємо, що низький рівень мовної свідомості багатьох українців може призвести до занепаду у використанні державної мови та загрози втрати

культурних цінностей, пов'язаних із мовою. Адже якщо в російськомовних недостатнє розуміння важливості державної мови і її ролі в культурі та ідентичності, це може гальмувати їхній перехід на українську мову. Крім того, як видно з прикладу інформантки А., відсутність мовної свідомості, нерозуміння цінності державної мови для збереження нації навіть може стати причиною втрати національної ідентичності.

З огляду на це завданням мовної політики є регулювати використання державної мови в країні, забезпечити якісну мовну освіту, контролювати вживання державної мови в медіа та сприяти створенню й поширенню українськомовного контенту. Зміни мовної поведінки російськомовних українців у перспективі, очевидно, призведуть до поступового вдосконалення їхньої мовної свідомості. Цілком погоджуємося з таким міркуванням Л. (ж., 1962, Маріуполь, українка, рос., зараз – укр.): «Ну що ти можеш для Батьківщини зробити? Ну просто почни розмовляти її мовою, поважай її, хоча б це». Безперечно, дотримання такої поради буде сприяти розширенню українського мовного простору.

Висновки

Отже, унаслідок російської збройної агресії українці стали більше усвідомлювати свою національну та мовну ідентичність. Серед основних причин, що зумовили зміни мовної свідомості українців, зокрема російськомовних ВПО, виділяємо вплив війни та нового українськомовного середовища. Удосконалення індивідуальної мовної свідомості виявляється в розумінні важливості використання державної мови, її зв'язку з культурою та історією, а також в особистому бажанні розвивати та підтримувати свою мову.

Зміни мовної свідомості українців втілюються в змінах їхньої мовної поведінки. Проте, як показав аналіз мовних біографій, не завжди трансформується саме свідомість: інколи – лише поведінка (наприклад, суто з прагматичних мотивів). Водночас припускаємо, що зміни мовної поведінки можуть згодом вплинути й на зміну мовної свідомості. На наш погляд, це складний, взаємопов'язаний процес, який потребує подальшого вивчення. Однак, безумовно, війна прискорила українізацію комунікативного простору, українську мову зараз стали усвідомлювати як символ української нації та засіб національної самоідентифікації. З огляду на це можемо передбачити, що українці будуть ще більше підвищувати рівень своєї мовної свідомості, а це в перспективі призведе до ширшого використання державної мови в усіх сферах комунікації.

Виконана наукова розвідка може бути корисною для розуміння психологічних чинників зміни мовної поведінки українців та порівняльного аналізу мовної свідомості інформантів в діахронії. Перспективним для майбутніх досліджень вбачаємо вивчення змін мовної свідомості вимушених переселенців з України за кордоном, а також глибше дослідження мовної поведінки осіб з різною мовною свідомістю (або різних цільових груп).

REFERENCES

- Danylevs'ka O., *Ukrayins'ka mova v ukrayins'kiy shkoli na pochatku XXI stolittya: sotsiolinhvistychni narysy*, Kyiv 2019.
- Franceschini R., *Language biographies*, "Sociolinguistica" 2022, № 36 (1-2).
- Hnatiuk L., *Movna svidomist' yak ob'jekt doslidzhen' u zakhidnoyevropeyskiy linhvistytsi (ohlyad nimets'komovnykh prats')*, «Ukrayins'ke movoznavstvo» 2012, № 42.
- Kiss N., Shumyts'ka H., *Sotsiolinhvistychnyy metod movnoyi biografiyi ta praktyka yoho zastosuvannya na Zakarpatti*, [v:] *Sotsial'ne u movi ta mova v sotsiumi: kolektyvna monohrafiya*, Kyiv 2023.
- Kots' T., *Movna svidomist' u synkhroniyi ta diakhroniyi*, «Movoznavstvo» 2017, № 1.
- Kots' T., *Ponyattya «Movna svidomist'» u suchasniy linhvistychniy terminosystemi*, «Terminolohichnyy visnyk» 2023, № 7.
- Masenko L., *Konflikt mov ta identychnostey u postradyanskiy Ukraini*, Kyiv 2020.
- Mykhal'chuk O., *Stavlennya do movy v koordynatakh movnoyi povedinky: ukrayins'ky kontekst*, „Studia Ucrainica Varsoviensia” 2015, t. 3.
- Nahorna L., *Ponyattya «natsional'na identychnist'» i «natsional'na ideya» v ukrayins'komu terminolohichnomu prostori*, «Politychnyy menedzhment» 2003, № 2.
- Osadcha Ya., *57 % hromadyan staly bil'she spilkuvatysya abo pereyshly na ukrayins'ku – opytuvannya*, «Ukrayins'ka pravda» 20.10.2022 [v:] <https://life.prawda.com.ua/society/2022/10/20/250940/>.
- Pavlenko A., *Autobiographic Narratives as Data in Applied Linguistics*, "Applied Linguistics" 2007, № 28/2.
- Pidkuymukha L., Kiss N., *Battle of narratives: Political memes during the 2019 Ukrainian presidential election*, "Cognitive Studies | Études cognitives" 2020, № 20.
- Rovenchak O., *Etnichni y movni identychnosti ta praktyky ukrayins'kykh migrantiv do Polshchi ta Hretsiyi*, «Sotsial'na psykholohiya» 2011, № 6 (50).
- Ruda O., *Ridna mova vs mova povsyakdennoho spilkuvannya v otsinkakh ukrayintsiv*, „Slavia Meridionalis” 2021, № 21.
- Shoste zahalnonatsional'ne opytuvannia: movne pytannia v Ukraini*, «Sotsiolohichna hrupa Reytynh» 19.03.2022, [v:] https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html.
- Selihey P., *Movna svidomist': struktura, typolohiya, vykhovannya: monohrafiya*, Kyiv 2012. *Terytorial'ni ta sotsiokul'turni umovy funktsionuvannya ukrayins'koyi movy v Ukraini*, vidp. red. S. Sokolova, Kyiv 2023.
- Sokolova S., *Zminy u stavleni ukrayintsiv do mov na tli povnomasshtabnoho vtornnennya Rosiyi v Ukrainu*, «Ukrayins'ka mova» 2023, № 1.
- Shevchuk-Kliuzheva O., *The sociolinguistic aspect of Ukrainian Russian child bilingualism on the basis of a survey of Ukrainian families*, "Cognitive Studies | Études cognitives" 2020.
- Viyina i mova: yak rosiys'ke vtorgnennya zminylo stavlennya ukrayintsiv do chynnykiv identychnosti – ekspertne obhovorennia*, «Fond Demokratychni initsiatyvy imeni Il'ka Kucheriva» 3.06.2022, [v:] <https://dif.org.ua/article/viyina-i-mova-yak-rosiyske-vtorgnennya-zminilo-stavlennya-ukraintsiv-do-chinnikiv-identichnosti-ekspertne-obgovorennia>.

ПРО АВТОРОК

Наталія Матвєєва – доктор філософії, викладач кафедри української мови та славістики, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка.

Основні публікації: книга: *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва*, Київ 2022. **Статті:** *Сучасний комунікативний простір української столиці*, «Українська мова» 2020, вип. 1 (73), с. 141-152; *Ukrainian-Russian Bilingualism and Diglossia in the Communicative Space of Kyiv*, [in:] *Language Politics, Language Situations and Conflicts in Multilingual Societies*, ed. by D. Muller and M. Wingender, Harrassowitz 2021, p. 225-238; *Особливості білінгвальних практик жителів Києва й Тернополя*, «Мова: класичне – модерне – постмодерне» 2022, вип. 8, с. 83-99, [в:] <https://doi.org/10.18523/lcmp2522-9281.2022.8.83-99>; *Війна і ставлення українців до мови*, «Українська мова» 2023, вип. 3 (87), с. 3-18.

ORCID: 0000-0001-6290-9381

E-mail: natalyamatveieva@gmail.com

Іванна Цар – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу стилістики,

культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України. **Основні публікації: статті:** *The language behavior of Kyiv youth in a bilingual environment. Discourse and Practice of Bilingualism. Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan*, Harrassowitz 2020, p. 157-175; *Мовна адаптація молодих переселенців із Донбасу та Криму в білінгвальному середовищі*, «Українська мова» 2020, вип. 1 (73), с. 113-128; *Мовна стійкість, мовна толерантність і мовний конформізм в повсякденному спілкуванні молоді*, «Психолінгвістика» 2016, вип. 19 (2), с. 68-77; *Суржик у сприйнятті російськомовної молоді*, [in:] *Jahrbuch der XI. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht»*. Reihe: *Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik*, Bd. 2020, herausgegeben von Olena Novikova und Ulrich Schweier, München 2021, S. 194-205; *Мовна адаптація етнічних росіян у західноукраїнському ареалі*, «Українська мова» 2023, вип. 2 (86), с. 54-71.

ORCID: 0000-0002-9764-5758

Email: vakavaka7@gmail.com

Олександр Стешов (Oleksandr Styshov)
Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВОРЕННЯ НЕОЛОГІЗМІВ-ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XXI СТОРІЧЧЯ

Features of Neologism-Noun Word Formation in the Ukrainian Language of the 21st Century

ABSTRACT: The article studies the main features of those newly coined noun word formations typical of 21st-century Ukrainian. The research material comprises more than 2,000 new words registered by the author in Internet discourse (websites, blogs, social networks), various electronic and paper media, dictionaries of new vocabulary, some literary texts and partly items attested in colloquial speech within the specified period. The author analyses all possible ways of word formation characteristic of newly coined nouns in modern Ukrainian. The morphological way of forming noun derivatives has proven to be of significant dominance. The paper also analyses the most productive ways of noun-neologism formation, namely: suffixation, prefixation, various types of abbreviation, and univerbation. It has been noted that within recent decades, a significant quantitative increase of the lexical units formed by word formation, stem formation, and telescoping has occurred. Within this period, the prefix-suffix and non-affix morphological subtypes of word formation are registered as being the least productive. Among the non-morphological ways of word formation, lexical-syntactic and lexical-semantic ones (i.e., semantic derivation) are defined as the most productive. It is emphasized that extralinguistic factors are quite important in the processes of semantic neologism derivation, while often being viewed as dominant since, as is known, major changes in language occur in periods characterized by significant social dynamics such as times of revolutions, coups or military, interreligious and international conflicts, etc. The Russian-Ukrainian war having caused the formation of a number of semantic innovations can serve as a valid illustration of this process. The paper also shows that conversion is typical only of substantivised adjectives, mainly of those denoting individual food joints, other buildings and venues. A characteristic feature of the derivational processes for the period under study is a significant activation of mixed word-formation, since both the word building stems borrowed a long time ago and newly borrowed stems, word-forming affixes and affixoids play an increasingly important role here. The paper also advances the notion that nominal innovations serve as important “signs of the present time” due to the primary influence of extralinguistic factors; with these nouns reflecting the linguistic creativity of the Ukrainian people.

KEYWORDS: language, word formation, neologism, noun, factor, productivity, semantics

Постановка проблеми

Незаперечним є факт, що українська мова на початку XXI століття розвивається надзвичайно динамічно. Традиційно найістотніших змін зазнає лексико-семантичний рівень, який постійно поповнюється передусім неологізмами для номінації нових понять, реалій, осіб, явищ, ознак, дій, станів, потреба в яких продиктована самим життям як української, так і всесвітньої спільнот. Адже останні нині вступили в нову добу розвитку – інформаційну. Зібраний нами значний фактичний матеріал і словники неолексем переконливо доводять, що найактивніше джерело, яке сприяє поповненню лексичного складу сучасної української мови в цей період, – словотворення на основі як питомих, так і запозичених ресурсів. Тому цілком слушним є твердження одного з відомих українських лінгвістів про активізацію досліджень динаміки різних підсистем української літературної мови: «Звичайно, основну увагу зосереджено на простеженні змін у словниковому складі та словотвірній структурі української мови кінця XX – початку XXI сторіч, оскільки вони найбільше відреагували на зміни в усіх сферах українського суспільства та вплив світової глобалізації»¹.

У кінці XX – на початку XXI сторіч немало українських науковців досліджували проблематику словотвірної номінації – Ніна Клименко, Олександр Тараненко, Лариса Кислюк, Євгенія Карпіловська, Катерина Городенська, Василь Грещук, Алла Архангельська, Володимир Олексенко, Любов Струганець, Анатолій Нелюба, Жанна Колоїз, Галина Вокальчук, Марина Навальна, Юрій Зацний, Саня Єнікеева, Тетяна Коць, Людмила Довбня, Данута Мазурик, Марія Бойчук, Наталія Стратулат, Алла Таран, Тетяна Панченко, Оксана Кабиш та ін. Серед зарубіжних учених названу тематику також опрацьовували такі вчені, як: Хелена Ядацька, Тереза Смолкова, Кристина Вашакова, Олена Земська, Світлана Алаторцева, Олена Сенько, Цветанка Аврамова, Васілка Радева, Юлія Балтова, Ольга Мартинцова, Дорде Оташевіч, Юрій Фурдік, Барбара Штебіх-Голуб, Інгеборг Онхайзер, Вольфганг Фляйшер та багато ін.

В останні десятиріччя підготовлено ряд вагомих праць, присвячених проблематиці появи нових слів, зокрема й словотворенню неологізмів у різних слов'янських мовах². Але, незважаючи на значні здобутки в названій галузі,

¹ К. Городенська, *Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм?*, «Українська мова» 2013, № 2, с. 3.

² *Slowotwórstwo / Nominacja*, red. nauk. I. Ohnheiser, Opole 2003; *Проблеми на неологіята в славянските езици*, София 2013; T. Smółkowa, *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków 2001; K. Waszakowa, *Derywacja słowotwórcza a semantyczna*, [w:] *Словообразување и лексикологія Балгарска академия на науките*, red. V. Radeva, C. Avramova, J. Bałtova, София 2009, s. 209-219; K. Waszakowa, *Kognitywno-komunikacyjne aspekty slowotwórstwa. Wybrane zagadnienia opisu derywacji w języku polskim*, Warszawa 2017; Г.М. Вокальчук [та ін.], *Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах*, ред. Г.М. Вокальчук, Рівне – Оломоуць 2011; О.О. Тараненко, *Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець XX – XXI ст.)*, Київ 2015; Л.П. Кислюк, *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку*, Київ

ще є ряд нерозв'язаних питань і моментів, оскільки видозміни в структурі сучасних мов, у творенні засобів номінації відбуваються настільки динамічно, що це потребує постійної фіксації їх, уведення до словників, а також ґрунтовних комплексних робіт. Саме тому актуальність таких праць була й залишається беззаперечною.

Мета статті – виявити та проаналізувати основні новітні тенденції, які з'явилися й інтенсивно діють у словотворенні української мови на початку нового тисячоліття на прикладі деривації переважно загальнономовних і почасти оказіональних неологізмів-іменників, а також увести до наукового обігу нові цікаві утворення.

Матеріалом для аналізу в цій статті були понад 2000 нових одиниць, зафіксованих автором в інтернет-дискурсі (сайти, блоги, соціальні мережі), різноманітних електронних й паперових масмедіа, словниках нової лексики³, окремих художніх текстах й частково в розмовному мовленні названого вище періоду.

Виклад основного матеріалу

Засвідчено, що серед усіх частин мови найбільш активно утворюються іменники як важливі засоби номінації. Вони служать називанням різноманітних нових реалій, понять, осіб, явищ. Але, крім номінативної, такі одиниці виконують також стилістичну й когнітивну функцію. Саме остання відображає особливості мислення та креативність представників сучасного українського етносу.

Солідний корпус фактичного матеріалу свідчить про істотне домінування в іменниковій деривації українській мові ХХІ сторіччя морфологічного способу

2017; Цв. Аврамова, *Словообразовательни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на ХХ век*, София 2003; Цв. Аврамова, *Имена на жители (nomina habitatorum) в съвременния чешки и съвременния български език*, София 2013; *Neologizmy v dnešní češtině*, pod ved. Olgy Martincové, Praha 2005; Е.А. Земская, *Словообразование как деятельность*, Москва 2009; Б. Štebih Golub, *Tvorbeni obrasci neologizama u hrvatskome standardnom jeziku. Zbornik radova sa zasjedanje Komisije za tvorbu Slavističkog odbora s temom "Slovoobrazovanje i leksikologija"*, Sofija 2008, s. 264-279; Ђ. Оташевић, *Nove reči i značenja u savremenom standardnom srpskom jeziku*, Beograd 2008; J. Furdík, *Slovenská slovtvorba. (Teória, opis, cvičenia)*, ed. M. Ološtiak, Prešov 2004; В. Јанушева, М. Стојаноска, *Однадвор – дома: новите зборови (неологизмите) во македонскиот стандарден јазик. Македонскиот јазик – извор на научни истражувања (дома и надвор)*, Скопје 2021, с. 97-110.

³ С.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк, Н.Ф. Клименко, В.І. Критська, Т.К. Пуздирева, Ю.В. Романюк, *Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики*, відп. ред. С.А. Карпіловська, Київ 2013; Д. Мазурик, *Нове в українській лексиці: словник-довідник*, Львів 2002; *Нові й актуалізовані слова т. значення: словникові матеріали (2002-2010)*, кер. проекту і відп. ред. О.М. Тищенко, Київ 2010; *Нові слова т. значення: словник*, уклад. Л.В. Туровська, Л.М. Василькова, Київ 2008; *Словотворчість незалежної України. 1991-2011: словник*, уклад. А. Нелюба, Харків 2012; *Словотворчість незалежної України. 2012-2016: словник*, уклад. А. Нелюба, С. Редько, Харків 2017; Л.І. Шевченко, Д.Ю. Сизонов, *Нові слова т. фразеологізми в українських масмедіа: словник*, ч. 1-5, Київ 2022.

словотворення. Серед його підспособів найбільш активним виступає суфіксальний. Характерно, що високопродуктивними в утворенні іменників є передусім ряд традиційних питомих суфіксів: **-ик, -ник, -ач, -ець/-івець, -щин-, -нн(я), -ість, -ств-**. Напр.: *інстаграмник, ковідник* «лікарня для пацієнтів із COVID-19 або сам пацієнт», *СММник/есемемник, замирювач, пильнувач, догравач, тероборонець, укропівець, айтівець, піарицина, мітингівщина, байрактарщина* (від пісні «Байрактар») «однобоке комічне висвітлення теми російсько-української війни в українській масовій культурі», *волонтерування, ковідування, дизайнерування, коаліційність, безлімітність, урбанізованість, господинність, зрадофільство, геймерство, графітництво, грантоїдство* та ін. Помічено, що суфікси негативної оцінки **-уг/-юг-, -н(я)**, які в попередні періоди були малопродуктивними, у нинішню добу поступово набули високої продуктивності, у зв'язку з активною дією екстралінгвальних факторів – суспільно-політичних та інших подій в Україні початку ХХІ сторіччя, зокрема Революцією гідності, ковідною хворобою, війною з Російською Федерацією, корупцією, бюрократією та ін. Переконливими прикладами служать слова: *колорадюга, рашистюга, сепаратюга, хабарюга, бюрократюга, аферюга; беркутня, русня, соросня* (від прізвища американського підприємця Джорджа Сороса), *сепарня* «збірна назва учасників незаконних воєнізованих формувань на Донбасі, підтримуваних Росією» та ін. Як бачимо, серед наведених вище іменників-неологізмів істотно домінують назви осіб, що свідчить про дію антропоцентричної тенденції в сучасному українському словотворенні. У межах названої тенденції нині спостерігаємо «бум» у деривації назв жінок, тобто активну фемінізацію в національному суфіксальному словотворі. Це відбувається за допомогою продуктивних суфіксів **-ин(я), -к(а)-, -иц(я)**. Напр.: *виборчиня, вірусологиня, видавчиня, керманичка, велетка, вишивка* «студентка вищого навчального закладу», *блогерка, словникарка, роботодавиця, військовослужбовиця, очільниця, кермувальниця, чарівливиця* та ін. Досить значна частина одиниць лексичного поля «людина» є переконливим підтвердженням вияву тенденції до автохтонізації, тобто прагнення до повернення національної специфіки й самобутності українській мові. Так, замість нав'язаних українцям у радянську добу російських утворень або схожих із ними, на зразок: *плавчиха, борчиха, саночниця, продавиця, барабанниця* та ін., нині активно продукуються та функціонують у нашій мові питоми слова, утворені за українськими словотвірними моделями: *плавчиня, борчиня, санкарка, продавчиня, барабанниця* та ін.

У досліджуваній період продуктивними є також ряд запозичених суфіксів і суфіксоїдів, зокрема **-ар, -іст/-ист, -изм/-ізм, -изацій-/ізацій-, -ант/янт, -(і)ад-, -гейт, -ман, -маній-, -філ, -фоб, -фобій-**: *мітингар, змагар, хунтар, зеленкар, коаліціоніст, мураліст, вебнарист, культист, вождизм, рашизм, гебізм, совкізм, бульваризація, вертольотизація, масковізація, гламуризація, коаліціант, підписант, ухляянт, домовлянт, глобаліада, гарантіада, дев'яностиада, векселяда, вуглегейт, українагейт, вагнергейт, темникгейт, машиноман, інтернетоман, ігroman, чаєман, серіаломанія, айфonomанія, гаджетоманія, погодоманія, нато-*

філ, зрадофіл, бандерофіл, натофоб, телефоб, ісламофоб, зрадофоб, мобілофобія, інтернетобія, коронафобія, вакцинофобія.

Із-поміж значної кількості питомих префіксів і префіксоїдів, які існують в арсеналі української мови, під час творення іменникових неологізмів у студійовану добу продуктивними є лише частина з них, а саме **над-, недо- роз-, пере-, пра-, напів-, спів-, перед, після-, проти-**. Напр.: *надбагатство, надпруга, наддовгожитель, недоімперія, недокраїна, недоперемога, розвихователь, розучитель, розмафіїзація, переакредитація, передистанціювання, перенедозавантаження, праукраїнець, прасимвол, прарокгурт, **напіврваних**, напівполітик, **напіввимагач**, співдія, співлідер, співлізінг, передрак, переддіабет, передМайдан, післямак, післядипломниця, післябукварик, протизнешкодження, протитанкіст, протиокислювач* та ін.

Нами виявлено, що на зазначеному вище етапі розвитку української мови продуктивними у творення іменників є ряд запозичених префіксів і префіксоїдів: **анти-, супер-, квазі-, екс-, нео-, пост-, псевдо-, мега-, міні-, гіпер-, пара-, ультра-, де-** та ін. Напр.: *антикорупційник, антивідбір, антиприклад, суперповідач, суперпісня, супервипромінювач, квазіреспубліка, квазіпарламент, квазіутворення, екссоратник ексипигун, еколігарх, неофемінатив, неофеодалізм, неосвразизм, постмайдан, постковід, постемоція, псевдореспубліка, псевдореферendum, псевдобіженець, мегасуха, мегарорив, мегадосягнення, мінімістечко, мінівідпустка, мінітеплиця, гіперопіка, гіпернаступ, гіпербіткоїнізація, парамедик, **парафармацевтика, паратоталітаризм**, ультраобробка, ультракар'єра ультраприбічник, деофішоризація, дезросійщення, десуверенізація* та ін.

На сучасному етапі активно творяться неолексеми різними видами аббревіації. Виявлено, що серед названих дериватів частковоскорочені утворення істотно домінують. Особливо продуктивними є такі аброморфеми, як: **євро-** (*євродопомога европаркан, єврозмагання, євроочі*), **ІТ-** (***ІТ-освіта**, ІТ-спротив, ІТ-роботодавець, ІТ-простір*), **кібер-** (*кібервплив кіберозброєння, кіберсотня кіберповедінка*), **крипто-** (*криптогалузь, криптододаток, криптозлочинець, криптоновини*), **еко-** (*екосудно, екоодяг, еколавка, екозахід*), **теле-** (*тележиття, телезомбування, телеватажок, телепристрасті*), **держ-** (*держзрада, держпіар, держмуж, держтендер*), **політ-** (*політбіженець, політмеханізм, політпресія, політринок*), **спец-** (*спецоперація, спецпосланець, спецверсія, спецтрибунал*), **нац-** (*нацнадбання, нацеліта, нацвідбір, нацспротив*), **секс-** (*сексвербувальник, сексзалежність, секспокоївка, сексдозвілля*) та ін. Характерно, що в останні роки надзвичайно інтенсивно відбувається продукування нових лексем із скороченим компонентом **е-** (**електронний**): *е-дані, е-квиток е-підпис, е-середовище, е-шарж* тощо. Також не менш активно в цей період творення аббревіатур із початковою аброморфемою **Зе-/зе-** (від прізвища чинного Президента України Володимира Зеленського): *Зе-команда, Зе-виборець, Зе-влада, зе-політик* та ін. Зафіксовано ще ряд нових одиниць, утворених аналізованим підспособом аббревіації: *гумконвой* (гуманітарний конвой), *турпроекування* (туристичне проекту-

вання), *тероборона* (територіальна оборона), *фармпідтримка* (фармакологічна підтримка) тощо.

Дещо меншу продуктивність засвідчено в процесах творення 1) ініціальних аббревіатур, зокрема а) буквених: *ЗВТ [зе-ве-те]* (Зона вільної торгівлі), *ОСББ [о-ес-бе-бе]* (Об'єднання співвласників багатоповерхових будинків), *ОТГ [о-те-ге]* (Об'єднана територіальна громада); б) звукових: *МАФ [маф]* (мала архітектурна форма – кіоски, ларьки, лотки, павільйони і т. ін.), *КАБ [каб]* (Керована авіабомба), *ТОТ [тот]* (тимчасово окупована територія); 2) поскладових: *нарден* (народний депутат), *добробат* (добровольчий батальйон), *радбез* (Рада безпеки); 3) змішаних (комбінованих): *ЄврАЗЕС* (Євразійського економічного співтовариства), *УкрДУЗТ* (Український державний університет залізничного транспорту), *РосЗМІ* (російські засоби масової інформації) та ін. На нашу думку, головними причинами активізації творення й функціонування аббревіатур у сучасній українській мові є втіленням тенденції до економії мовних зусиль, процес раціоналізації мови, а також безперечна зручність у використанні мовцями.

В українській мові ХХІ століття істотне збільшення продуктивності словоскладання у творенні іменників-неологізмів. Переважна більшість таких новотворів номінує актуальні поняття, явища, образи-характеристики аналізованого часового зрізу: *троян-шифрувальник саміт-вечеря*, *ковід-дисидент*, *безпілотник-камікадзе*, *боєць-добробатівець*, *таксі-гелікоптер*, *триплієць-орій* та багато ін. Зафіксовано значне число похідних дериватів із компонентами **інтернет-** (*інтернет-військо*, *інтернет-зірка*, *інтернет-продавець*, *інтернет-шахрайство*), **онлайн-** (*онлайн-послуга*, *онлайн-гра*, *онлайн-навчання*, *онлайн-щоденник*), **робот-** (*робот-газонокосарка*, *вантажівка-робот*, *робот-прибиральник*, *робот-розвідник*), **дрон-** (*дрон-бомбардувальник* *дрон-сапер*, *дрон-доставник*, *дрон-невидимка*), **держава-** (*держава-злочин*, *держава-крадій*, *держава-ізгой*, *держава-терорист*), **арт-** (*артпростір*, *артопір*, *артпідпілля*, *артпарковка*), **зомбі-** (*зомбі-преса*, *зомбі-ТВ*, *зомбі-читач*, *клітина-зомбі*), **бізнес-** (*бізнес-зустріч*, *бізнес-освіта*, *бізнес-оглядини*, *бізнес-середовище*), **смарт-** (*смарт-розвиток*, *смарт-годинник*, *смарт-гроші*, *смарт-картка*), **б'юті-** (*б'юті-майстриня*, *бюті-образ* *бюті-урок*, *б'юті-подарунок*), **гей-** (*гей-шлюб*, *гей-аудиторія*, *гей-пропаганда*, *гей-співтовариство*), **урок-** (*урок-змагання*, *урок-твір*, *урок-винахід*, *урок-подорож*, *урок-свято*), **бліц-** (*бліцдиктант*, *бліцціна*, *бліцогляд*, *бліцпослуга*) та ін. Необхідно наголосити, що чимало з одиниць, утворених аналізованим способом, є стилістично забарвленими та виконують, крім номінативної, ще й емоційно-експресивну функцію: *бойфренд-красунчик*, *топ-красуня*, *пас-цукерка* *олігарх-українофоб*, *горе-стиліст* та ін. Однак стосовно багатьох наведених вище утворень відомий український лінгвіст К. Городенська висловила сумнів і застереження щодо потреби й доцільності їх деривації та вживання. Науковець вважає, що такі одиниці спричинені глобалізаційними впливами, але вони суперечать не лише словотвірній нормі, а й граматичній системі української літературної мови, адже поєднують два іменники, перший із яких виражає атрибутивне значення, тобто вони є наслідком перенесення на

грунт української мови словотвірної моделі англійської мови, а граматична норма української літературної мови полягає у вираженні атрибутивності за допомогою прикметника – спеціалізованого засобу реалізації ознаковості; такі деривати обмежують відіменникове творення прикметників, що дає підстави констатувати їхній деструктивний вплив на українське прикметникове словотворення⁴.

В останні десятиліття в українській мові відбувається істотне зростання продуктивності творення нових слів шляхом основоскладання (композиції). Складні слова утворюються такими різновидами названого способу: 1) чистим основоскладанням: *вакциноскептик*, *бронешвидка* «машина швидкої медичної допомоги з броні», *фемінітивотворення*, *грошовиводитель*, *кораблетроца*, *людинознищення* та багато ін.; 2) основоскладанням із додаванням матеріально вираженого певного суфікса: *перемогобісся*, *російськомов'я*, *зайвослів'я*, *синскасочник* та багато ін.; 3) основоскладанням із нульовим суфіксом (тобто його усіканням): *водомор*, *мізкоправ*, *шкодонос*, танковоз, кнопкодав та багато ін. Помічено, що останнім часом значно активізувався мотиваційний складник **пад** (від дієслова *падати*): *банкопад*, *гривнепад*, *рублепад*, *ленінопад*, *тренеропад*, *ялинкопад*, *відставкопад*, *вождепад* та ін. *Варто акцентувати, що переважна більшість неолексем, утворених аналізованим способом, є стилістично маркованими. Також вони є економнішими, ніж словосполучення, на основі яких їх утворено.*

Відзначаємо, що в досліджуваній період помітним є поступове кількісне зростання утворень телескопією. Цей спосіб словотворення було запозичено українською мовою з англійської в кінці ХХ сторіччя. Як відомо, суть його полягає в тому, що неолексеми виникають на базі сурядних словосполучень унаслідок злиття повної основи одного твірного слова з усіченою основою іншого або поєднанням двох усічених основ вихідних слів. За нашими спостереженнями, спочатку в українській мові телескопією утворювалися лише індивідуально-авторські нові слова (оказіоналізми), а нині активізується деривація загальнономовних неологізмів, на зразок: *поштомат* (від *пошта* й *автомат*), *молокомат* (від *молоко* й *автомат*), *маскомат* (від *маска* й *автомат*), *окупендум* (від *окупація* і *референдум*) «назва референдумів, проведених у Криму та на території Луганської і Донецької областей під час їхньої окупації російськими військами». Передусім це зумовлено, як нам видається, компактністю й цільністю оформлення телескопізмів, стилістичною маркованістю й мотивуванням, зокрема яскравістю їх внутрішньої форми.

Ще один спосіб, який є продуктивним у сучасному українському словотворенні, – це універбація. Її активізація спричинена дією одного з внутрішньомовних факторів – економією мовних зусиль і засобів. Так, на основі підрядних словосполучень утворюються нові місткі слова переважно колоквиального характеру: *Венеційська комісія* «дорадчий орган Ради Європи з питань конституційного права, який надає висновки про відповідність проєктів законодавчих актів

⁴ К. Городенська, *Нові явища т. процеси...*, с. 4-5.

європейським стандартам і цінностям» → *Венеційка, дистанційне навчання / робота* → *дистанційка, ядерна зброя* → *ядерка, балістичне озброєння* → *балістика, біометричний документ (переважно паспорт)* → *біометрика* тощо. Пор. у контекстах: *Найбільше опонентів «дистанційки» є на заході України (70%), водночас на півдні таких лише 54% (а 45% таку форму навчання підтримують)* (Радіо Свобода, 11.08, 2023, 14:31); *Росіяни атакували схід України балістикою (заголовок статті)* («Дзеркало тижня», 21.06, 2024, 02:42); *Китай має в цьому свій очевидний інтерес [щодо використання ядерної зброї] – порушення табу на використання ядерних озброєнь неминуче призведе до остаточної руйнації режиму нерозповсюдження, а отже «ядерка» може з'явитися й у сусідів Китаю – Японії та Північної Кореї – і така перспектива аж ніяк не тішить Сі Цзіньпіна* (ТСН, 17.04, 2024, 18:00). Названі утворення є також наслідком розкутості як в українському суспільстві, так і в мові. Це також відбувається в руслі тенденції «орозмовлення», яка, за нашими даними, поступово посилюється.

Малопродуктивними в сучасному українському морфологічному словотворенні є: 1) префіксально-суфіксальний підспосіб: *позакордоння, міжмайдання*; 2) безафіксний (нульсуфіксація): *вкид* (від *вкидати*), *перепост* (від *перепостити*).

Певний корпус нових слів в українській мові ХХІ сторіччя було утворено неморфологічними способами деривації. Серед них, як засвідчив зібраний масив матеріалу, найбільш продуктивним виступає лексико-синтаксичний, або зрощеннєвий, спосіб, що полягає в універбації двох і більше синтаксично пов'язаних слів, які зберігають свою граматичну форму. Мотиваторами для таких утворень служать переважно два слова (*кримнаш, багатовірець, метрошкола*), рідше – кілька слів (*кулявлоб, затридні, мизамирці*). Характерно, що найбільш продуктивними є такі препозитивні традиційні компоненти, як: **відео-** (*відеододаток, відеодобірка, відеолістівка, відеорозслідування*), **кіно-** (*кіногість, кіноспівець, кіновечір, кінобитва*), **медіа-** (*медіасвіт, медіаспільнота, медіаполе, медіабосець*), **радіо-** (*радіоурок, радіодиктант, радіоказка, радіословник*), **аудіо-** (*аудіокнигарня, аудіописьменник, аудіовійна, аудіоджерело*), **фото-** (*фотозвіт, фототиждень, фотоспогад, фотозброя*), **авто-** (*автопорада, автопригода, автокладовище, автопідстава*), **горе-** (*горепродюсер, горєбатько, горєдизайнер, горєісторик*). Помічено, що в останні роки надзвичайно активізувалася деривація з новим складником – **корона-**, що пов'язано з дієвим впливом позамовного фактора, зокрема вірусу SARS-CoV-2, який спричинює COVID-19: *коронахвиля, коронакриза, короназбитки, короназнижки* та ін. Як слушно зазначала Н. Клименко: «Відбувається нагромадження основ-класифікаторів на зразок відео-, гідро-, електро- ... та ін., що становлять характерну особливість іменників та прикметників»⁵.

Важливим джерелом збагачення й розширення лексико-семантичного рівня української мови інноваціями є лексико-семантичний спосіб словотворення, або семантична деривація. Це досить дієвий, хоч і складний, багатогранний онома-

⁵ Н.Ф. Клименко, *Вибрані праці*, Київ 2014, с. 20.

сіологійний процес. Семантизація відбувається як у питомих, так і в запозичених словах. Засвідчено, що переважна більшість неосемантів, утворених названим вище способом, своїм виникнення завдячує саме метафорі, яка є дієвим рушієм динаміки значення, найчастіше сприяє його розширенню. Прикладами служать неологізми, на зразок: *дояр*, яке, крім відомого значення «той, хто доїть і доглядає корів»⁶, набуло нового – «здирик, хабарник»; слово *цунамі* загальновідоме як «великі руйнівні хвилі, які виникають на поверхні океану під час підводних землетрусів або виверження підводних чи берегових землетрусів»⁷ нині функціонує також із новою семантикою – «величезна кількість кого- або чого-небудь»; *гурман* у тлумачному словнику трактується як «той, хто любить і знається на вишуканих стравах»⁸, але вживається й із інноваційним значенням «той, хто любить щось вишукане, цікаве». Порівняймо в контекстах, які краще відображають нову семантику слів: *Кількох секунд вистачає «дояру», щоб, навіть не перевіривши документи [водія], отримати кимсь установлений «гонорар»* («Сільські вісті», 15.08, 2014); *Приборкання інвестиційного цунамі* (заголовок статті, finclub.net); *Втратила [мати Ольга Кузьменко] єдину дитину [Андрія – лідера гурту «Скрябін»]. Думала, не переживу, аж поки не побачила те цунамі людей під Преображенською церквою. Ніколи не могла уявити, що стільки українців захочуть попрощатися з Андрієм. Люди мене врятували* («Високий замок», 11.03, 2015, 23.05); *«В інтерв'ю німецьким медіа я сказав спасибі приймачій сторони за те, що на цю дату обрали саме українську національну збірну. Уболівав за українців, а рахунок 3:3, як говорять, результат для футбольного гурмана», – сказав Скрипник* (<https://terrikon.com/posts>). У творенні деяких нових значень бере участь також і метонімія. Так, відоме слово *роздягальня* «приміщення для роздягання, переодягання і зберігання верхнього одягу; гардероб»⁹ нерідко вживається з новою семантикою – «гравці певної команди»: *Футболісти Реалу додали головного болю своєму наставнику Карло Анчелотті у виборі основного голкіпера на час відсутності Тібо Куртуа, адже роздягальня позитивно відгукнулася про [воротаря] Андрія Луніна* (<https://sportnews.com.ua>).

Варто акцентувати, що екстралінгвальні фактори в процесах породження новосемантів є досить вагомими, а іноді й домінуючими. Відомо, що в періоди, які характеризуються значною соціальною динамікою, зокрема революціями, переворотами, воєнними, міжрелігійними й міжетнічними конфліктами та ін., у мові відбуваються істотні зміни. Так, в останні роки переконливою цьому ілюстрацією стала російсько-українська війна, яка спричинила виникнення й активне функціонування низки неосемантів. Це одиниці з новим значенням, як-от: *натівець* «людина, яка не дотримується своїх обіцянок»; *балалайка* «безпілотний літальний апарат „Shahed”»; *мoped* «дрон-камікадзе»; *приліт* «влучання ворожої

⁶ Словник української мови, Київ 2012, с. 252.

⁷ Там само, с. 1261.

⁸ Там само, с. 209.

⁹ Там само, с. 980.

ракети, бомби чи снаряда в що-небудь»; *бавовна* «вибухи в Російській Федерації чи на військових і стратегічних об'єктах окупованих територій України» та ін. Порівняй: *Збивали всі, хто міг: на Миколаївщині за ніч нацгвардійці, поліція та ЗСУ приземлили 14 іранських «мopedів»* (ТСН, 20.10, 2022, 08:38); *«Потужна бавовна» в аеропорті Пскова: чотири російські літаки пошкоджені (ВІДЕО)* (Варта 1 > news > bavovna-na-rosii). В останні роки виникло кілька негативно оцінних неосемантів на позначення Російської Федерації: *поребрик, болота, Мордор* тощо. Наприклад: *Леонід Цихановський повідомляє: на «болотах» намагаються підняти у небо старий металобрухт М-55 «Геофізика»* (UKR.NET > Новини Світу). Семантичні зміни в словах активно відбуваються переважно на некодифікованому рівні. Хоча вже нині деякі лексеми набули статусу відомих широкому загалові й загальноживаних, а тому мають бути кодифікованими.

У студійований період за допомогою конверсії, або морфолого-синтаксичного способу словотворення, зафіксовано перехід прикметників в іменники (субстантивация) переважно на позначення певних закладів харчування та інших приміщень: *хачапурна, хінкальна, бургерна, кальянна, девайсна, шубна*.

Зібраний фактичний матеріал переконливо демонструє істотну активізацію на початку ХХІ сторіччя змішаного, або комбінованого, словотворення. Насамперед це зумовлено глобалізаційними процесами та все потужнішим «окниженням», оскільки в дериваційних процесах усе більшу роль відіграють як давно запозичені, так і нові іншомовні слова-основи, словотворчі афікси й афіксоїди. Масу таких прикладів уже було наведено вище. Але ще проілюструємо рядом утворень: *блокчейн-розробник, диджитал-сукня, криптопослуга, зрадо-бот, кадропад, наукоцид* та багато інших.

Існують у сучасному українському словотворенні й окремі не розв'язані на сьогодні дериватологами проблеми. Так, статус компонентів **нано** і **топ** остаточно не визначений. На нашу думку, вони ще не зовсім втратили семантику слів, але поступово набувають значення префіксоїдів (напівпрефісів): *нановолокно, наночастка, наноприлад, топпротистояння, топпродаж, топподія* тощо. Варто також акцентувати на значній активізації в останні роки (порівняно навіть із кінцем ХХ сторіччя) творення напівварваризмів, початкові компоненти яких виступають здебільшого в латинській графіці: *COVID-лікарня, зоот-заняття, офлайн-навчання, push-повідомлення, PR-відділ, SMS-переписка, SMSник* та ін. Назване явище вважаємо небажаним, оскільки це нівелює і руйнує словотвірну систему та й загалом структурну організацію української мови, її національну специфіку і самобутність.

Висновки та перспективи

Отже, значна частина іменникових неологізмів має національну специфіку й самобутність, відображає креативність народу. Такі новотвори постають як важливі «знаки доби», її маркери, які виникненням і функціонуванням в українській мові ХХІ сторіччя передусім спричинені впливом екстралінгвальних

чинників – глобалізації, російсько-української війни, пандемії COVID-19, зомбування різними масмедіа й інтернет-ресурсами, розкутості в суспільстві та ін.

Перспективним видається порівняльний аналіз українських і польських чи інших слов'янських неологізмів-іменників із врахуванням не лише структурно-семантичних, а й функційних особливостей таких одиниць.

References

- Karpilovs'ka Ye.A., Kyslyuk L.P., Klymenko N.F., Kryts'ka V.I., Puzdryyeva T.K., Romanyuk Yu.V., *Aktyvni resursy suchasnoyi ukrayins'koyi nominatsiyi: ideohrafichnyy slovnyk novoyi leksyky*, vidp. red. Ye.A. Karpilovs'ka, Kyiv 2013.
- Avramova Tsv., *Ymena na zhytely (nomina habitatorum) v s'vremennyya cheshky y s'vremennyya b'lharsky yzyk*, Sofya 2013.
- Avramova Tsv., *Slovoobrazovatelny tendentsyy pry s'vshchestvytelnyte ymena v b'lharskyia y cheshkyia yzyk v kraia na XX vek*, Sofya 2003.
- Horodens'ka K., *Novi yavyscha ta protsesy v ukrayins'komu slovotvorenni: dynamika chy destruktciya slovotvirnykh norm?*, «Ukrayins'ka mova» 2013, № 2.
- Furdík J., *Slovenská slovtvorba. (Teória, opis, cvičenia)*, ed. M. Ološtiak, Prešov 2004.
- Janusheva V., Stojanoska M., *Odnadvor – doma: novyte zborovy (neolohyzmyte) vo makedonskyot standarden jazyk. Makedonskyot jazyk – yzvor na nauchny ystrazhuvaŭa (doma y nadvor)*, Skopje 2021.
- Klymenko N.F., *Vybrani pratsi*, Kyiv 2014.
- Kyslyuk L.P., *Suchasna ukrayins'ka slovotvirna nominatsiya: resursy ta tendentsiyi rozvytku*, Kyiv 2017.
- Mazuryk D., *Nove v ukrayins'kiy leksytsi: slovnyk-dovidnyk*, Lviv 2002.
- Vokal'chuk H.M. [ta in.], *Neolohichni nazvy osib u suchasnykh slov'yans'kykh movakh*, red. H.M. Vokal'chuk, Rivne – Olomouts' 2011.
- Neologizmy v dnešni češtině*, pod ved. O. Martincové, Praha 2005.
- Novi y aktualizovani slova ta znachennya: slovnykovi materialy (2002-2010)*, ker. proektu i vidp. red. O.M. Tyshchenko, Kyiv 2010.
- Novi slova ta znachennia: slovnyk*, uklad. L.V. Turovs'ka, L.M. Vasyl'kova, Kyiv 2008.
- Otašević Đ., *Nove reči i značenja u savremenom standardnom srpskom jeziku*, Beograd 2008.
- Problemy na neolohiyata v slavianskyte ezytsy*, Sofya 2013.
- Slovnyk ukrayins'koyi movy*, Kyiv 2012.
- Słowotwórstwo / Nominacja*, red. nauk. I. Ohnheiser, Opole 2003.
- Slovotvorchist' nezalezhnoyi Ukrayiny. 1991-2011: slovnyk*, uklad. A. Neliuba, Kharkiv, 2012.
- Slovotvorchist' nezalezhnoyi Ukrayiny. 2012-2016: slovnyk*, uklad. A. Neliuba, Ye. Red'ko, Kharkiv 2017.
- Smólkowa T., *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków 2001.
- Štebih Golub B., *Tvorbeni obrasci neologizama u hrvatskome standardnom jeziku. Zbornik radova sa zasjedanje Komisije za tvorbu Slavističkog odbora s temom Slovoobrazovanje i leksikologija*, Sofija 2008.
- Taranenko O.O., *Aktualizovani modeli v systemi slovotvorennya suchasnoyi ukrayins'koyi movy (kinets' XX – XXI st.)*, Kyiv 2015.
- Shevchenko L.I., Syzonov D.Yu., *Novi slova ta frazeolohizmy v ukrayins'kykh media: slovnyk*, t. 1-5, Kyiv 2022.

Waszakowa K., *Derywacja słotwórcza a semantyczna*, [v:] *Słowoobrazywanie u leksykologii Balharska akademiyia na naukyte*, red. V. Radeva, C. Avramova, J. Bałtova, Sofyia 2009.

Waszakowa K., *Kognitywno-komunikacyjne aspekty słotwórstwa. Wybrane zagadnienia opisu derywacji w języku polskim*, Warszawa 2017.

Zemskaya E.A., *Słowoobrazovanie kak deyatel'nost'*, Moskva 2009.

ПРО АВТОРА

Олександр Анатолійович Стишов – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови Київського університету імені Бориса Грінченка (Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University). **Публікації: монографії, словники:** *Динамічні процеси в лексиці та фразеології сучасної української мови (друга половина 80-х – 90-ті роки ХХ ст.)*, [v:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова*, Opole 1999; *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*, Київ 2003; *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*, видання 2-ге, перероблене, Київ 2005; *Неологічні назви осіб у сучасних слов'янських мовах*, ред. Г.М. Вокальчук, Рівне – Оломоуць 2011 (співавтор); *Словник української мови: в 20 томах*, т. 3, Київ 2012 (співавтор); *Словник української мови: в 20 томах*, т. 4, Київ 2013 (співавтор).

ORCID: 0000-0001-6192-255X

Email: styshov@ukr.net

Олександр Межов (Oleksandr Mezhov)

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Наталія Костусяк (Nataliia Kostusiak)

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Марина Навальна (Maryna Navalna)

Національний університет біоресурсів і природокористування України

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ЗАСОБИ ЕКСПЛІКАЦІЇ ПСИХОЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІАТЕКСТАХ ВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Lexical-Grammatical Means of Expression of Psycho-Emotional States in Contemporary Ukrainian Media Texts of the War Period

ABSTRACT: The article comprehensively analyzes the lexical-grammatical means of verbalizing psycho-emotional states, elucidates their role in creating a negative emotogenic atmosphere of modern media discourse during the Russian-Ukrainian war period. It was found that the linguistic means of expression for psycho-emotional states should be analyzed within the close relationship of form and content. Lexical, phraseological, metaphorical units become maximally expressive in syntactic structures, and grammatical constructions acquire a bright pragmatic effect as a result of them being filled with emotional and evaluative vocabulary, synonymous series, phraseological units, tropes, etc. The most frequent and most expressive syntactic models are highlighted (monosyllabic impersonal sentences with the dative case in the function of the state bearer, two-syllable personal sentences with the nominative subject case, two-syllable with metaphorical or phraseological predicates and experiential in indirect cases), which strengthen the emotional and expressive background of the analyzed media texts due to the interaction of their syntactic semantics with the lexical meaning and morphological expression of the filler components, as well as the influence of context, intonation, and non-linguistic factors.

KEYWORDS: psycho-emotional states, media text, sentence, syntaxeme, lexeme

Вступ

Останнім часом психоемоційна сфера людини стала предметом зацікавлення дослідників різних галузей мовознавства: психолінгвістики, лінгвокогнітології, лінгвопрагматики, лінгвокультурології, медіалінгвістики тощо, крізь призму

яких лексичні та граматичні студії також змінюють вектор своїх досліджень, переорієнтовуючись із традиційних структурно-семантичних принципів опису мовних одиниць на антропоцентричні. Значне зацікавлення науковців викликають базові емоції як складники культури кожного народу, універсальні концепти для більшості культур, що мають, проте, різний мовний вияв на лексичному та граматичному рівнях залежно від специфіки ментальності етносу, його ціннісних установок¹.

Емоції – це одна з форм не лише віддзеркалення, а й пізнання та оцінки об'єктивної дійсності. Переживаючи різні психоемоційні стани, людина виконує роль і суб'єкта, і об'єкта пізнання. Емоції пов'язані з внутрішнім світом суб'єкта мовлення, його оцінною діяльністю. Оцінка за своєю природою пов'язана з емоційним сприйняттям. Мовні засоби як виразники емоцій передають ставлення, емоційну реакцію мовця на події, явища, людей.

В українських масмедіа періоду російсько-української війни лексико-граматичні засоби нерідко використовують для психологічного впливу на реципієнтів, масову свідомість, створення атмосфери емоційної напруженості. Сучасні медіатексти дедалі частіше викликають негативні емоційні реакції в читача не лише своїм змістом, манерою викладу, а й набором лексичних одиниць і синтаксичних конструкцій. Емоційним центром таких структур є, за термінологією Івана Вихованця², **експерієнсив** – людина, суб'єкт, що переживає емоцію, той, хто в конкретних життєвих обставинах, просторово-часових координатах виступає носієм різних форм психоемоційних станів.

В умовах повномасштабної російсько-української війни сучасні ЗМІ, які є віддзеркаленням навколишньої дійсності, зокрема жаклих наслідків агресії Російської Федерації, пронизані концептами **безвихідь, безнадія, безпорадність,**

¹ Л. Прокопович, Н. Попович, *Психолінгвістичний аналіз експресивних лексем у поетичному дискурсі другої половини ХХ століття*, «Закарпатські філологічні студії» 2021, вип. 19, т. 1, с. 46-52; І. Пилипенко, *Когнітивний аналіз синонімів лексико-семантичного поля «страх» / «fear» на матеріалі лексики англійської мови*, «Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, серія: Філологія» 2021, вип. 50, т. 1, с. 99-102; Ж. Краснобаєва-Чорна, *Прагматика страху в українській фраземіці*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2017, vol. 5, с. 101-108; В. Сліпечка, *Вияв негативних емоцій в українській, російській і англійській лінгвокультурах: мовленнєвий жанр прокляття*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2013, vol. 1, с. 195-200; О. Ромах, *Специфіка використання засобів продукування тривожності т. страху в медіатекстах*. Дисертація на здобуття наукового ступеня на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій: 27.00.06, Київ 2016; А. Загнітко, Ж. Краснобаєва-Чорна, *Емотивний профіль гніву в українській фразеології*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, № XI/2, s. 433-444; А. Ogarkova, С. Soriano, А. Gładkova, *Methodological triangulation in the study of emotion: the case of 'anger' in three language groups*, „Review of Cognitive Linguistics” 2016, vol.14, № 1, p. 73-101; Е. Ciprianová, Z. Kováčová, *Figurative 'eye' expressions in the conceptualization of emotions and personality traits in Slovak*, „Jezikoslovlje” 2018, vol. 19, № 1, p. 5-38.

² І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, *Семантико-синтаксична структура речення*, Київ 1983, с. 40.

біль, досада, журба, розгубленість, розпач, смуток, страждання, сум, туга з негативнооцінною семою. Постійні передчуття загрози, небезпеки, повітряні тривоги, звуки вибухів, звістки про численні смерті людей, загибель воїнів-захисників, руйнування українських міст і селищ, людських домівок, об'єктів інфраструктури викликають **занепокоєння, неспокій, побоювання, хвилювання, тривожність, страх, паніку, переляк, жах**. Ключовим концептом, семантичним ядром цього синонімічного ряду виступає **страх** як «стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного»³. Як слушно зауважує Олег Туренко, залежно від характеру загрози, інтенсивності та специфіки переживання, **страх** може рухатись у достатньо широкому діапазоні відтінків і поділятися за ступенем вираження на такі види: *хвилювання, неспокій, побоювання, боязнь, переляк, тривога, власне страх та жах (трепіт, кошмар)*⁴.

Рівень опрацювання проблеми, обґрунтування її актуальності

Абстрактно-емоційні концепти, зокрема страх, сум, туга, журба, зло, гріх, спокута в лінгвокультурологічному аспекті на матеріалі українського художнього дискурсу вперше ґрунтовно висвітлив у своїй монографії Віталій Кононенко⁵. Структура емоційного концепту страх в українській мові із застосуванням методики асоціативного експерименту стала предметом аналізу Олени Коляденко, за результатами якого запропоновано визначення страху як складної когнітивної структури, закованої в мові: «страх – переживання, що є реакцією на реальну або уявну загрозу життю, спокійному, безтурботному існуванню людини та її близьких...»⁶. Питання про лінгвістичну актуалізацію емоцій, аксіологічний вимір фундаментальних емоцій людини, емотивну картину світу, зокрема прагматику страху в українській фраземіці досліджувала Жанна Краснобаєва-Чорна⁷ специфіку використання засобів продукування тривожності та *страху*

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови, уклад., і голов., ред. В.Т. Бусел, Київ – Ірпінь 2002, с. 1203.

⁴ О. Туренко, *Страхи: спроба філософського осмислення феномена*, Київ 2006, с. 27.

⁵ В. Кононенко, *Концепти українського дискурсу*, Київ – Івано-Франківськ 2004, с. 125-180.

⁶ О. Коляденко, *Концептуалізація емоції страху (за матеріалами асоціативного експерименту)*, «Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки» 2011, вип. 28, с. 193.

⁷ Ж. Краснобаєва-Чорна, *До питання про лінгвістичну актуалізацію емоцій*, [в:] *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за період 2019-2020 рр. (квітень-травень 2021 р.)*, Вінниця 2021, с. 126-128; Ж. Краснобаєва-Чорна, *Емотивна картина світу в українській фраземіці: аксіологічний вимір фундаментальних емоцій людини*, „Studia Slavica Hungarica” 2018, vol. 63/2, s. 321-332; Ж. Краснобаєва-Чорна, *Прагматика страху в українській фраземіці*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2017, vol. 5, s. 101-108.

в медіатекстах – Оксана Ромах⁸, особливості концептуалізації страху в новинах про коронавірус – Павло Мірошніченко, який слушно констатує:

Медії як активні агенти соціального розвитку з його динамікою, стагнацією, кризами та викликами є потужним соціокультурним чинником генерування страху в індивідів і спільнот... Медії зловживають прийомом „магія чисел”, яскраво емоційно-експресивно забарвленими словами («жертва», «померли», «інфіковані» тощо) в заголовках новин⁹.

Об'єктом низки лінгвістичних студій останніх років стало також мовне відображення російсько-української війни в медіатекстах, зокрема пов'язаних з нею людських емоцій¹⁰.

Проте такий фрагментарний аналіз засобів вираження окремих психоемоційних станів суто на лексичному рівні повною мірою не віддзеркалює емотивну картину світу людини як носія мови. Не варто недооцінювати ролі граматичних засобів експлікації психоемоційних станів, позаяк, з одного боку, синтаксичні одиниці виявляють свої експресивні властивості у взаємодії з лексичною семантикою; з іншого, навіть найвиразніші лексичні засоби набувають максимального емоційного ефекту саме у синтаксичних структурах. Лише тісна взаємодія лексичної та граматичної семантики максимально увиразнює будь-які жанрово-стильові різновиди мовлення, впливаючи на свідомість реципієнтів. Це питання розглядається в працях, присвячених вивченню лексико-граматичних засобів зображення функційно-когнітивних категорій фемінітивності¹¹, питальності¹² та спонукальності¹³.

⁸ О. Ромах, *Специфіка використання засобів продукування тривожності т. страху в медіатекстах...*

⁹ П. Мірошніченко, *Концептуалізація страху в новинах про коронавірус*, «Наукові записки Інституту журналістики» 2020, т. 2 (77), с. 10.

¹⁰ M. Navalna, N. Kostusiak, T. Levchenko, V. Oleksenko, A. Shyts, O. Popkova, *Extra-Linguistic Factors and Tendencies of Activation of Military Vocabulary in Ukrainian Mass Media*, „ADALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2022, vol. 12, issue 1, spec. Issue XXV, p. 184-189, [in:] http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120125/papers/A_33.pdf (25.11.2023); Г. Сюта, *Тексти війни: ситуативно маркована аномативність і нові акценти норми*, [в:] *Матеріали II Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія*, ред. О. Маленко, Харків – Шумен 2022, с. 179-187; Г. Вусик, *Неологізми як мовне відображення російсько-української війни 2022 року*, «Закарпатські філологічні студії» 2022, вип. 23, т. 1, с. 52-57.

¹¹ N. Kostusiak, M. Navalna, O. Mezhov, *The Functional-Cognitive Category of Femininity in Modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2020, № 20, article 2310, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2310> (20.12.2023).

¹² M. Navalna, N. Kostusiak, O. Mezhov, *The functional-cognitive characteristics of interrogative utterances in modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2021, № 21, article 2484, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2484> (21.12.2023).

¹³ O. Mezhov, N. Kostusiak, M. Navalna, *The cognitive discourse parameters of directive speech acts in modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2022, № 22, article 2785, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2785> (22.12.2023).

Мета й методи дослідження

З огляду на попереду зазначене *мета* статті полягає в комплексному вивченні лексико-граматичних засобів вербалізації психоемоційних станів, з'ясуванні їхньої ролі у створенні негативної емоціогенної атмосфери сучасного медіадискурсу періоду російсько-української війни.

Досягненню мети посприяло застосування низки лінгвістичних методів. Описовий метод дав змогу систематизувати виділені з медіатекстів відповідні синтаксичні конструкції, а структурний – розчленувати їх відповідно до змістових відношень на синтаксеми, встановити їхнє морфологічне вираження та лексичне наповнення. Метод компонентного аналізу вможливив виявлення спільних і диференційних сем для лексичних одиниць певних тематичних груп, а контекстуально-семантичного аналізу – розгляд мовних одиниць у безпосередньому вербальному оточенні й конситуації.

Дослідження ґрунтується на матеріалі сучасної української мови – текстових фрагментів, дібраних із засобів масової інформації 2022-2023 рр.

Односкладні та двоскладні речення як типові репрезентанти психоемоційних станів

Підсиленню емоційно-експресивного фону аналізованих медіатекстів сприяє низка синтаксичних конструкцій різної будови. Типовими репрезентантами таких психоемоційних станів, які протікають незалежно від волі людини є односкладні речення з прислівниковими предикатами(словами категорії стану) **боляче, важко, досадно, кривдно, лячно, прикро, страшно, сумно, тривожно, тяжко**, що в лівобічній валентній позиції передбачають суб'єкта емоційно-психічного стану у формі давального відмінка:

На війні переживаєш два стабільні стани – **тобі страшно** і капець як **страшно**. Вмикаються зовсім інші правила гри, інстинкти. З війни ніхто не повертається такий, який був (<https://gazeta.ua>, 13.10.2022); Заступник комвзводу штурмового полку «Цунамі» ОШБр НПУ «Лють» Роман: «Ми люди, нам страшно. Але завдання реально виконувати, якщо правильно все робити» (<https://censor.net>, 12.11.2023); «Тепер вже не **страшно** побачити пекло»: співак і воїн ЗСУ Женья Галич розчулив сповненим болю віршем (<https://www.rbc.ua>, 08.11.2023); «Під Бахмутом досить **тривожно**, наш батальйон перебуває на півдні від Бахмута, боронимо його південні околиці» (<https://espresso.tv>, 24.01.2023); 90% українців уже відчули симптоми **тривожного** розладу. Але **тривожно людям** не лише в Україні (<https://www.ukrinform.ua>, 03.08.2023); **Вам не лячно** їхати в країну, у якій війна? – Це наша місія. Ми їдемо туди, де **людям** потрібна допомога (<https://wz.lviv.ua>, 22.04.2022).

У таких безособових реченнях суб'єкт ніби відсунутий на задній план, аби вся увага реципієнта була зосереджена на стані як психоемоційному центрі вислов-

лення; тому нерідко носій стану (експерієнсив) лексично не виражений або постпозитивний щодо предикатної синтаксеми. Натомість у їхніх синтаксичних синонімах – двоскладних реченнях – дієслівні предикати емоційно-психічного стану **боятися, досадувати, жахатися, журитися, злоститися, печалитися, страшитися, сумувати, тривожитися, тужити** тощо, позначаючи різноманітні вияви психічної діяльності людини, валентно сполучаються з називним суб'єктом відмінком, який вже тісніше пов'язаний із предикатною синтаксемою. Отож, уживаючи такі конструкції, автор має намір зацентувати увагу адресата не лише на стані, а й його носієві:

У коментарях **люди** з усього світу **жахуються** жорстокості російських убивць і закликають поширювати правду про злочини путіна в Україні (<https://prg.ua>, 03.04.2022); Найвпливовіші **представники медіа**, які бачили чимало війн, **жахуються** звірствам країни-агресора. З початку повномасштабної війни загинули 72 медійники (<https://forpost.media>, 15.09.2023); **Люди** втратили страх там, де треба боятися. Натомість **страшаються** буденних речей... (<https://censor.net>, 06.11.2022).

Суб'єкту позицію називного відмінка можуть заступати кількісно-іменні сполуки (числівник або його субстантивні замітники у поєднанні з родовим відмінком іменника), які увиразнюють значну кількість українців, охоплених станом тривожності в час війни:

40% українців тривожаться через страх втрати дому від повномасштабної війни (<https://www.village.com.ua>, 21.09.2023); **Половина українців тривожаться** за своє майбутнє (<https://espreso.tv>, 08.06.2022).

Синтаксичну синонімію аналізованих двоскладних й односкладних висловлень демонструють такі трансформації, пор.: **Люди жахаються і Людям жасно** (*діал.*); **Люди страшаються і Людям страшно**; **Половина українців тривожиться і Половині українців тривожно**. Вибір однієї із синонімічних конструкцій – за автором (мовцем), який має врахувати специфіку кожної для точнішого вираження думки.

Специфіка синтаксичної структури й лексичного наповнення метафоризованих конструкцій

Функційними еквівалентами розгляданих попереду предикатів виступають метафоричні дієслівно-іменні предикатні синтаксеми, що містять у своїй структурі ядрові емоційно-оцінні лексеми, виражені абстрактними іменниками штибу **страх, жах, переляк, лют, гнів, тривожність, паніка, розпач, безпорадність, сум, біль, жаль, злість, обурення, ненависть** у поєднанні з особовими дієслів-

ними формами **запанувати, оволодіти, опанувати, охопити, підступити, переслідувати, напасти, проїняти, взяти.**

У *Словнику української мови*¹⁴ зафіксовані, зокрема, такі переносні значення наведених дієслівних лексем:

ОХОПЛЮВАТИ. Повністю оволодівати ким-небудь, захоплювати, заповнювати когось (про почуття, думки, враження і т. ін.): Смуток все більше охоплював Данька (Олесь Гончар, II, 1959, 146), *СУМ* 5: 823.

ОВОЛОДІВАТИ / ким. Охоплювати, обіймати (про почуття, стан): Якийсь приємний спокій оволодівав ним (Анатолій Шиян, Гроза., 1956, 127), *СУМ* 5: 611.

ОПАНОВУВАТИ. Повністю охоплювати, оволодівати (про думки, турботи, почуття і т. ін.). Андрія опановували мрії про фабрику (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 20), *СУМ* 5: 702.

ЗАПАНУВАТИ / ким, чим і над ким-чим. Повністю охоплювати, оволодівати (про почуття, думку і т. ін.): Йоньку охопило оживлення і доброта... (Григорій Тютюнник, *Вир*, 1964, 232), *СУМ* 3: 245.

ПІДСТУПАТИ. Посилюючись, раптово виявлятися, охоплюючи кого-небудь (про почуття, певний стан і т. ін.): *Тяжкий біль підступив йому до серця* (Осип Маковей, *Вибр.*, 1956, 492), *СУМ* 6: 509.

НАПАДАТИ. Раптово оволодівати ким-небудь, охоплювати когось (про почуття, настрої, стан і т. ін.): В такі хвилини нападала на Олену тривога... (Григорій Тютюнник, *Вир*, 1964, 23), *СУМ* 5: 137.

ПРОЙМАТИ. Опановувати кого-небудь, оволодівати кимсь (про почуття, настрої, фізичний стан людини): Солоха аж упріла, ганяючись за собакою., досада й зло стали їй проїмали (Панас Мирний, I, 1954, 68), *СУМ* 8: 191.

БРАТИ. Опановувати, охоплювати кого-небудь (про почуття, фізичний стан і т. ін.): Досада брала Гната, (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 23), *СУМ* 1: 228.

ВЗЯТИ. Охопити кого-небудь, опанувати кимсь (про певні почуття, душевні хитання, слабості і т. ін.): Гната взяла тривога (Михайло Коцюбинський, I, 1955, 31), *СУМ* 10: 409.

Завдяки наявності, крім диференційних сем, спільних сем ‘оволодівати’, ‘охоплювати’, наведені дієслова з переносним значенням у розглянутих метафоризованих конструкціях становлять єдину тематичну групу, перебуваючи в синонімічних відношеннях. І хоча лексичне значення у такому контекстному оточенні в них дещо послаблене (позаяк основний акцент припадає на абстрактний іменник у називному відмінку), наведені дієслова вносять суттєві стилістичні відтінки до авторських висловлень і впливають на відмінкову форму експерієнсива.

Елементарна семантико-синтаксична модель аналізованих речень матиме вигляд Суб'єкт стану – предикат стану, де суб'єкт експлікований непрямим відмінком іменника (займенника), а предикат – сполукою особового дієслова та

¹⁴ *Словник української мови: в 11 томах*, Київ 1970-1980, далі *СУМ*.

номінатива. Завдяки специфічному (нетиповому) поєднанню лексем конструкція набуває переносного (метафоричного) значення і набагато виразніше, ніж попередю наведені односкладні та двоскладні висловлення передає стан людини. Цьому сприяє також асиметрія семантичної та формальної структур речення: суб'єктна синтаксема у непрямому відмінку виступає у нетиповій позиції другорядного керованого члена речення, а називний відмінок абстрактного іменника як складник предикатної синтаксеми – у позиції підмета. За актуального членування висловлення носій стану у непрямому відмінку зазвичай перебуває у позиції теми, а метафоричний предикат психоемоційного стану виступає ремою, тобто комунікативно-семантичним центром повідомлення, що здійснює вплив на свідомість реципієнтів, викликаючи в них відповідні емоції та почуття.

«Синтаксис через здатність до побудови нових структур з нового матеріалу повинен би мати більші, ніж лексикологія, стилістичні потужності, бо охоплює і стилістичні можливості лексики та морфології», – слушно зауважує Любов Мацько¹⁵. Погоджуємося також з думкою Олександра Потебні, який зазначав: «...елементарна поетичність мови, тобто образність окремих слів і поетичних сполучень, хоч би яка була вона помітна, незнана порівняно із здатністю мов створювати образи із сполучення слів...»¹⁶. Отож, синтаксичні одиниці здатні виражати додаткові стилістичні значення, створюючи відповідно до комунікативного наміру автора (мовця) ефект, завдяки взаємодії їх синтаксичної семантики з лексичним значенням і морфологічним вираженням наповнюваних компонентів, а також впливу контексту, інтонації, позамовних чинників тощо.

Лексико-граматичні вияви та засоби увиразнення концепту *страх* в медіатекстах

Лексема **страх** в аналізованих метафоричних конструкціях здатна поєднуватися з дієсловами **запанувати, оволодіти, охопити, підступити**:

Серед місцевого населення **запанував острах** (<https://m.gorod.cn.ua>, 21.01.2023); «Я вже все вирішила: спланувала поїздки до батьків, купила квитки, але **страх оволодів мною**, і я не можу ні про що інше думати» (<https://novakahovka.city>, 28.06.2023); А ще **до жінки підступає** незрозумілий **страх**: що з нею буде завтра? (<https://tsn.ua>, 11.10.2022).

Цей стан підсилює ампліфікований ряд (іноді багатоконпонентний) із синонімічними лексемами, об'єднаними спільною семою 'страх':

¹⁵ Л. Мацько, О. Сидоренко, О. Мацько, *Стилістика української мови*, Київ 2003, с. 60.

¹⁶ О. Потебня, *Естетика і поетика слова: збірник наукових праць*, пер. з рос. упоряд., вст. ст., приміт. І.В. Іваньо, А.І. Колодної, Київ 1985, с. 15.

Під час тривоги, коли я несла його на руках сходами, мене охопив страх, розпач, істерика, а син мені сказав такі важливі слова, які кожен мужчина говорить своїм рідним: «Мамо, не плач, я тебе захищатиму», – згадує Наталія Балаклеєнко (<https://suspilne.media>, 23.02.2023); **Значну кількість людей охопили страх, три-вожність, паніка**, а як наслідок вони зіштовхнулися з такою проблемою, як посттравматичний стресовий розлад (<https://radioukrajina.cz>, 20.12.2023).

Як бачимо, носій психоемоційного стану може бути виражений різними відмінковими формами, вибір яких зумовлений семантикою дієслова. Наприклад, дієслово *охопити* здатне керувати знахідним відмінком іменника (займенника), дієслово *оволодіти* – орудним, *запанувати* – родовим із прийменником *серед*, *підступати* – родовим із прийменником *до*. Ці відмінкові форми корелюють із типовими засобами вираження суб'єкта стану – називним або давальними відмінками, що демонструють такі синтаксичні трансформації, пор.:

Серед населення *запанував* *острах* – *Населення злякалося* – *Населенню страшно*.
 Мною *оволодів* *страх* – Я злякався – Мені страшно.
 Мене охопив страх – Я боюся – Мені страшно.
 До жінки *підступає* *страх* – *Жінка боїться* – *Жінці страшно*.

Синтаксична синонімія властива наведеним рядам різнотипних речень, кожне з яких передає одну й ту ж думку різними лексико-граматичними засобами, надаючи мовленню специфічних семантико-стилістичних відтінків, що уможлиблює вибір автором (мовцем) синтаксичної моделі, релевантної його комунікативній інтенції.

Психологічне напруження може наростати через всеохопний характер стану (*на всіх*), тавтологію (плеоназм) на зразок **страшний переляк**, а також вживання дієслівної лексики **напав** з негативнооцінною семою, валентність якої вимагає суб'єктної синтаксеми у специфічній формі знахідного відмінка із прийменником *на*: «**На всіх напав страшний переляк**» (<https://podolyanin.com.ua>, 12.07.2022).

Для метафоричної сполуки **отримати переляк**, навпаки, характерне поєднання з називним відмінком у функції носія стану: «**Жінка** такий **переляк отримала**, що говорити не могла» (<https://vinnitsa.info>, 30.04.2022).

Синонімічні градаційні ряди передають невимовні відчуття – розпач, безпорадність, сум, біль, жаль, які охоплюють українців через страшні звістки про російський полон рідних і близьких, про загибель українських воїнів на передовій; через усвідомлення втрачених років, можливостей, життєвих планів внаслідок війни тощо:

Йї охопив розпач і безпорадність: що робити, кому повідомляти та як повернути сина додому? (<https://life.pravda.com.ua>, 11.07.2022); Сьогодні **пирятинців** знову **охопив сум, біль, жаль та розпач**. Сьогодні наша громада знову проводжала

свого сина в останню путь – пирятинця, захисника... (<http://web.poltava.info>, 23.06.2022); **Його охопив розпач**, він зрозумів, що пропустив усе найважливіше (<https://volyan.com.ua>, 18.01.2023).

Сполучувальні й виражальні можливості лексеми *жах* у текстах ЗМІ

Найвищим ступенем вияву концепту **страх** є **жах**. У *Словнику української мови* зафіксовано, зокрема, таке значення цієї лексеми:

Почуття, стан дуже великого переляку, страху, що охоплює кого-небудь. Жак проймає (проявляє, охоплює, охопив, бере, взяв) кого – у кого-небудь виникає почуття великого переляку, страху: *Глобу проймав жак* (Олесь Гончар, *Новели*, 1954, 72), *СУМ* 2: 513.

На думку В. Кононенка, **жах** – це

той же страх, лише в збільшеному обсязі. Таке «перенасичення» почуттям викликає додаткові емоційно експресивні конотації, зумовлені семою ‘дуже’, ‘надмірно’. Поєднуючись здебільшого з тими ж дієсловами, що їх «притягує» страх, жак подає до таких сполук додаткової гіперболізованої ознаки, <...> страх, жак супроводжуються гамою почуттів – від тривоги, безнадії, суму, відчуття близької загибелі до злості, ненависті, гніву. Визначається коло конотативно оцінних нашарувань¹⁷:

„Радію”, що дочка не бачила моїх емоцій у той момент, бо **мене охопили жак і заціпеніння** (<https://hromadske.ua>, 27.04.2022).

Вражає масштабність психоемоційного стану, що охоплює не лише окремих осіб, а й цілі міста, регіони: **«Жак охоплює моє місто...»**, – додав радник мера (<https://www.ukrinform.ua>, 27.07.2023).

Крім дієслова **охоплювати**, у таких контекстах нерідко вживане дієслово **переслідувати**, яке в поєднанні з лексемою **жах (жахи)** створює надзвичайну мовну експресію, що зумовлено його як прямими, так і переносними лексичними значеннями, зафіксованими у *Словнику української мови*:

ПЕРЕСЛІДУВАТИ. 1. Гнатися слідом за ким-небудь, намагаючись наздогнати, захопити, знищити і т. ін. 2. Ходити невідступно за ким-небудь, супроводити кого-небудь скрізь з якоюсь метою. 3. перен. Не кидати кого-небудь, мучити, не давати спокою комусь (про думки, почуття, відчуття і т. ін.), *СУМ* 6: 280.

– *Ми майже не спимо, усіх нас переслідують жахи* (<https://umoloda.kyiv.ua>, 09.08.2023).

¹⁷ В. Кононенко, *Концепти українського дискурсу*, Київ – Івано-Франківськ 2004, с. 126, 132.

Глибинність та силу цього стану увиразнює вживання дієслова *проїняти*:

Жах проїняв кожного. В багатьох з'явилися на очах сльози (<http://nezboryma-nasiya.org.ua>, 28.12.2023); Окрім неймовірного захоплення від побаченого, був в нього [космонавта Леоніда Каденюка] страх від усвідомлення того, як людство знищує планету. «Крім позитивних вражень були й негативні від того, що я побачив – це надзвичайно тоненький прошарок атмосфери, який окутує Землю на фоні чорного космосу. **Мене аж жах якийсь проїняв:** невже в такому тоненькому прошарку існує життя. Там розумієш, наскільки неправильно живе суспільство. Маю на увазі створення ядерної, хімічної зброї – все це засмічує нашу біосферу», – говорив космонавт (<https://www.ukrinform.ua>, 31.01.2023).

У реченні **Жах проймав до кісток, коли слухала розповідь...** (<https://umoloda.kyiv.ua>, 19.07.2022) обставинний детермінант **до кісток** із значенням міри й ступеня у складі фразеологізму підсилює глибину цього почуття, впливаючи на психоемоційну сферу реципієнта.

Засоби вербалізації інших емоцій, почуттів і станів, викликаних війною «Агресивні» емоції

«Агресивні» емоції **лють, гнів, злість, обурення, ненависть, огида** – як реакції мовців на російську агресію, воєнні злочини російських окупантів проти людяності репрезентовані зазвичай метафоризованими конструкціями з предикатами

– розбирає злість:

Мене розбирає злість: Андрій Бедняков прокоментував візит Путіна до Маріуполя (<https://apostrophe.ua>, 20.03.2023); Тоді, коли я через тиждень від початку пішов на війну, я не очікував, що вона так надовго затягнеться, тому зараз **мене розбирає злість** (<https://suspilne.media>, 14.04.2022); Не можу уявляти, як страшно гинули тварини в зоопарку Нової Каховки, і **мене просто розбирає злість**, що їх не евакуювали... (<https://eurosolidarity.org>, 08.06.2023);

– розбирає гнів:

«Кожного разу, коли я бачу всі ці „телевізійні листівки“ зі свого міста для їхнього глядача (для їхньої маси), **мене розбирає гнів**. А ці „вдячні“ люди цю злість посилили в сотні разів», – написав в Instagram-блозі Бедняков (<https://www.unian.ua>, 20.03.2023);

– зло взяло:

Мене **таке зло взяло.** Дзвонила в муніципальну поліцію, згодом потрапила й у військову частину. Хотіла ліквідувати вивіски мовою агресора (<https://varosh.com.ua>, 19.10.2023).

Почуття провини

Водночас жахи війни нашттовхують українців на роздуми про причини такого лиха на рідній землі, що вербалізовано риторичними питаннями на зразок «**Чи винні ми**, що на нас *навалилось* таке *горе*? **Чому ми стали жертвами** лютого ворога?» (<https://www.zhitomir.info>, 15.12.2022), які демонструють закладене в українській ментальності й увиразнене лексемою **винні** відчуття власної провини в тому, що сталося, неминучості й необхідності тяжкої спокути за неї. Дієслово **навалилося** засвідчує масштабність, величезну кількість цього горя, його здатність тиснути на свідомість людей, що передається також сполучуваністю метафоричного предиката психоемоційного стану (**навалилося горе**) з прийменниковою словоформою **на** + **знахідний відмінок** у функції носія стану (**на нас**).

Стан тривожності як наслідок важких спогадів

За такою ж синтаксичною моделлю побудована метафоризована конструкція з лексемою **спогади**:

На мене навалилися не лише спогади про Харків, а й те, що мої батьки не змогли виїхати з Волновахи (<https://poltavawave.com.ua>, 17.08.2022); ... дають про себе знати психологічні переживання, тригери, спогади. Днями мене питає знайомий: «Як ти?» Я розповів йому, що на День захисника наслухався музики, **на мене навалилися спогади**. <...> Такі спогади викликають не обов'язково військові композиції (<https://censor.net>, 10.12.2022).

Ключову роль тут відіграє дієслово *навалилися*, яке містить семантичний відтінок тривожності. Важкі, гнітючі спогади про наслідки війни тривожать людей, позбавляють їх душевного спокою та життєвої радості.

‘Серце’ як психоемоційний центр, джерело позитивних почуттів

У такий складний час важлива не лише матеріальна, а й духовна підтримка один одного, особливо воїнів, які боронять Україну від ворога, забезпечують відносно спокійне буття в тилу. Значну роль у цьому процесі відіграють на передовій капелани, які знаходять сили «...підтримувати бойовий дух та лікувати душевні рани наших захисників, не давати **страху, розпачу і зневірі заволодіти** їхнім **серцем**» (<https://vechirniy.kyiv.ua>, 12.10.2023). Цю думку увиразнює складна метафоризована конструкція: градаційний синонімічний ряд абстрактних іменників у поєднанні з дієсловом **заволодіти** формує метафоричний предикат психоемоційного стану, валентність якого вимагає експерієнсива в орудному відмінку. У позиції носія психоемоційного стану виступає соматизм **серце** як символ зосередження почуттів, настроїв, переживань. Фразеологічна сполука **заволодіти серцем** означає ‘цілком полонити кого-небудь’,

СУМ 9:141. В уявленні українців **серце** – це психоемоційний центр, джерело почуттів людини, яким вона нерідко думає, досягає істину, приймає важливі, доленосні рішення, адже одна зі своєрідних рис української ментальності – пріоритет почуттів та емоцій, тобто серця, над розумом. Іноді саме серце підказує українським військовим, як діяти в екстремальних умовах; саме почуття любові до України, своїх рідних та близьких спонукає до героїчних вчинків, не дає страху, розпачу і зневірі заволодіти серцем, яке вже заповнили мужність, оптимізм та віра в перемогу.

Віра в перемогу українців та розпач, паніка серед ворогів

Попри важкі випробування війною віра в перемогу не полишає українців і в тилу. «Віримо в перемогу!», «Наближаємо перемогу!» – такі гасла пронизують усі ЗМІ та українське суспільство. Оптимізму додають повідомлення медійників про розпач, страх, паніку серед росіян, їхніх керманічів, військових у зв'язку з переможними боями української армії:

Зеленський: **У Росії запанував страх**, і правильно... (<https://www.pravda.com.ua>, 01.01.2023); На півдні **росіян охопила паніка** (<https://www.5.ua>, 07.11.2023); Перші 2-3 дні війни в Україні стали переломними: чому **Путіна охопив розпач** (<https://litgazeta.com.ua>, 02.03.2022); Рішучі дії українських захисників на сході посяли **розпач серед загарбників**. У них закінчуються боєприпаси, немає підтримки з повітря, а воювати доводиться навіть з пораненнями. Тож їм залишається тільки прощатися з рідними і плакати від безвиході (<https://armyinform.com.ua>, 12.09.2022); **Страх охопив верхівку російської влади**. Страх показати на весь світ слабкість російської армії, страх загнати «військову операцію»... (<https://www.epravda.com.ua>, 26.03.2022); **Війська РФ охопив страх прориву ЗСУ**: Британія дізналася про дії ворога біля Токмака (<https://glavred.net>, 06.10.2023).

Через постійні невдачі й поразки ворогів **розбирає злість**: «Нехай **бандитів, головорізів і садистів** його незугарної армії і **розбирає злість**, що вони лишилися без лідера» (<https://tyzhden.ua>, 29.08.2023).

Емотивний фразеологізм у поєднанні із синонімічним рядом лексем негативно-нооцінної семантики максимально експресивізує висловлення, впливаючи на свідомість реципієнтів.

Послідовне вживання у попередню наведених метафоризованих конструкціях дієслівних лексем **запанувати, охопити** у сполученні з концептами **страх, паніка, розпач** засвідчує незворотність і поглиблення таких психоемоційних станів у ворога, неминучість поразки Росії у цій війні та швидку перемогу України.

Висновки

Лексичні, фразеологічні, метафоричні одиниці стають максимально виразними у синтаксичних структурах, а граматичні конструкції набувають яскравого ефекту внаслідок їх наповнення емоційно-оцінною лексикою, синонімічними рядами, фразеологізмами, тропами тощо. У сучасних медіатекстах для створення відповідного емоціогенного ефекту використовують такі синтаксичні структури, які слугують для підсилення мовної експресії, зосередженої в лексичних, фразеологічних одиницях та тропічних прийомах. У процесі дослідження виділено найчастотніші й найвиразніші синтаксичні моделі (односкладні безособові речення з давальним відмінком у функції носія стану, двоскладні особові з називним суб'єктним відмінком, двоскладні з метафоричними або фразеологічними предикатами й експерієнсивом у непрямих відмінках), здатні створювати відповідний психоемоційний фон сучасного медіадискурсу завдяки взаємодії лексичної та синтаксичної семантики мовних одиниць. Як синтаксичні синоніми, ці типи речень взаємозамінювані. Мовець (автор) у повідомленні використовує ті з них, які найвиразніше передають думку відповідно до його комунікативно-прагматичних інтенцій, а також мовленнєвого й ситуативного контексту.

References

- Ciprianová E., Kováčová Z., *Figurative 'eye' expressions in the conceptualization of emotions and personality traits in Slovak*, „Jezikoslovlje” 2018, vol. 19, № 1.
- Kolyadenko O.O., *Kontseptualizatsiya emotsiyi strakhu (za materialamy asotsiatyvnogo eksperymentu)*, «Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Filolohichni nauky» 2011, vyp. 28.
- Kononenko V.I., *Kontsepty ukrayins'koho dyskursu*, Kyiv – Ivano-Frankivs'k 2004.
- Kostusiak N., Navalna M., Mezhov O., *The Functional-Cognitive Category of Femininity in Modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2020, № 20, article 2310, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2310>.
- Krasnobayeva-Chorna Zh., *Do pytannya movnoyi aktualizatsiyi emotsiy*, [v:] *Materialy naukovoyi konferentsiyi profesors'ko-vykladats'koho skladu, naukovykh spivrobotnykiv i zdobuvachiv naukovooho stupenya za rezul'tatamy naukovo-doslidnoyi roboty za 2019-2020 rr. (kviten'-traven' 2021 r.)*, Vinnytsya 2021.
- Krasnobayeva-Chorna Zh., *Emotyvna kartyna svitu v ukrayins'kij frazemitsi: aksiolohichnyy vymir fundamental'nykh lyudsk'kykh emotsiy*, „Studia Slavica Hungarica” 2018, vol. 63/2.
- Krasnobayeva-Chorna Zh., *Prahmatyka strakhu v ukrayins'kij frazemitsi*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2017, vol. 5.
- Mats'ko L.I., Sydorenko O.M., Mats'ko O.M., *Stylistyka ukrayins'koyi movy*, Kyiv 2003.
- Mezhov O., Kostusiak N., Navalna M., *The cognitive discourse parameters of directive speech acts in modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2022, № 22, article 2785, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.2785>.
- Miroshnychenko P.V., *Kontseptualizatsiya strakhu v novynakh pro koronavirus*, «Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky» 2020, t. 2 (77).

- Navalna M., Kostusiak N., Levchenko T., Oleksenko V., Shyts A., Popkova O., *Extra-Linguistic Factors and Tendencies of Activation of Military Vocabulary in Ukrainian Mass Media*, „ADALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2022, vol. 12, issue 1, spec. Issue XXV, [in:] http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120125/papers/A_33.pdf.
- Navalna M., Kostusiak N., Mezhov O., *The functional-cognitive characteristics of interrogative utterances in modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2021, № 21, article 2484, [in:] <https://doi.org/10.11649/cs.248>.
- Ogarkova A., Soriano C., Gladkova A., *Methodological triangulation in the study of emotion: the case of 'anger' in three language groups*, „Review of Cognitive Linguistics” 2016, vol.14, No 1.
- Potebnya O.O., *Estetyka i poetyka slova: zbirnyk naukovykh prats'*, per. z rosiys'koyi, uporyad., vst. st., prym. I.V. Ivan'о, A.I. Kolodnoyi, Kyiv 1985.
- Prokopovych L., Popovych N., *Psykholinhvistychnyy analiz ekspresyvykh leksem u poetychnomu dyskursi druhoyi polovyny XX st.*, «Zakarpats'ki filolohichni studiyi» 2021, vyp. 19, t. 1.
- Pylypenko I., *Kohnityvnyy analiz synonimiv leksyko-semantychnoho polya «fear» / «fear» na materialy leksyky anhliys'koyi movy*, «Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, seriya: Filolohiya» 2021, vyp. 50, t. 1.
- Romakh O.V., *Spetsyfika vykorystannya zasobiv produkuvannya tryvohy ta strakhu v media-tekstakh*. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata nauk iz sotsialnykh komunikatsii: 27.00.06, Kyiv 2016.
- Slipets'ka V., *Vyyav nehatyvnykh emotsiy v ukrayins'kiy, rosiys'kiy i anhliys'kiy linhvokul'turakh: movlennyevyy zhanr proklyattya*, „Studia Ukrainica Posnaniensia” 2013, vol. 1.
- Slovnnyk ukrayins'koyi movy: v 11 tomakh*, Kyiv 1970-1980.
- Syuta H., *Teksty viyny: sytuatyvno markovana anormatyvnist' i novi aktsenty normy*, [v:] *Materialy II Mizhnarodnoyi slavistychnoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi pam'yati svyatykh Kyryla i Mefodiya*, red. O. Malenko, Kharkiv – Shumen 2022.
- Turenko O., *Strakh: sproba filosofs'koho osmyslennya fenomenu*, Kyiv 2006.
- Velykyy tumachnyy slovnnyk suchasnoyi ukrayins'koyi movy*, uklad. ta holov. red. V.T. Busel, Kyiv, Irpin' 2002.
- Vusyk H., *Neolohizmy yak movne vidobrazhennya rosiys'ko-ukrayins'koyi viyny 2022 roku*, «Zakarpats'ki filolohichni studiyi» 2022, vyp. 23, t. 1.
- Vykhovanets' I.R., Horodens'ka K.H., Rusanivs'kyy V.M., *Semantyko-syntaksychna struktura rechennya*, Kyiv 1983.
- Zahnitko A., Krasnobayeva-Chorna Zh., *Emotyvnyy profil' hnivu v ukrayins'kiy frazeolohiyi*, „Przegląd Wschodnioeuropejski” 2020, nr XI/2.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Олександр Межов – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри української мови та лінгводидактики, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Lesya Ukrainka Volyn National University). **Вибрані публікації: книги:** *Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення*, Луцьк 2007; *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*, Луцьк 2012. **Статті:** Mezhov O., Navalna M., Kostusiak N., *Invective Vocabulary in Media Discourse at the Beginning of the 21st Century: A Psycholinguistic Aspect*, „East European Journal of Psycholinguistics. Східноєвропейський журнал психолінгвістики” 2020, vol. 7, № 1, p. 97-110, [in:] <https://eejpl.vnu.edu.ua/index.php/eejpl/article/view/288>; Mezhov O., Kostusiak N., Navalna M., *Cognitive-Discourse Parameters of Directive Speech Acts in Modern Ukrainian Language*, „Cognitive Studies / Études cognitives” 2022, № 22, article 2785, [in:] <https://ispan.waw.pl/journals/index.php/cs-ec/article/view/cs.2785>; Межов О., Костусьяк Н., *Граматичні ідеї О. Синявського та С. Смеречинського як цінне джерело пізнання української мови в контексті розвитку новітніх лінгвістичних парадигм*, «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія (мовознавство)» 2022, вип. 34, с. 34-43.

ORCID: 0000-0002-5299-417X

Email: mezhov.oleksandr@vnu.edu.ua, mezhov@ukr.net

Наталія Костусьяк – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри – професор кафедри української мови та лінгводидактики, Волинський національний університет імені Лесі Українки (Lesya Ukrainka Volyn National University). **Вибрані публікації: книги:** *Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників: монографія*, Луцьк 2002; *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*, Луцьк 2012. **Статті:** *Засоби реалізації заперечної семантики в романі В. Шкляра «Чорний ворон»: функційний та комунікативно-прагматичний вимір*, «Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика» 2022, т. 33 (72), № 1, ч. 1, с. 41-46; Kostusiak N., Navalna M., Levchenko T., Grozian N., Prymachok O., Prudnykova T., *Functional-Semantic and Derivative Signs of Nominations of Covid and its Synonymic Correspondents in the Latest Media Discourse*, „ADALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2021, vol. 11, issue 2, spec. Issue XXI, p. 191-196, [in:] <http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/PDF/110221.pdf>; Kostusiak N., Shulska N., Kozlova T., Lynnyk Y., Slashchuk A., Musiichuk T., *Features of Public Communication: Rhetorical Skill and Language Manipulation*, „ADALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2021, vol. 12, issue 2, spec. Issue XXIX, p. 208-213, [in:] http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/120229/papers/A_36.pdf.

ORCID: 0000-0002-9795-6038

Email: kostusyak.nataliia@vnu.edu.ua, nat_kostusyak@ukr.net

Марина Навальна – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри журналістики та мовної комунікації, Національний університет біоресурсів і природокористування України (National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. **Вибрані публікації:** *книги:* *Динаміка лексики української періодики початку XXI ст.*, Київ 2011; *Лексика української газетної періодики початку XXI ст.: джерела поповнення та стилістичне використання*, Переяслав-Хмельницький 2018. *Статті:* Левченко Т., Навальна М., *Динаміка субстандартної лексики в українському медійному дискурсі*, Переяслав 2022; Navalna M., Kostusiak N., Mezhov O., *Functional-Cognitive Characteristics of Interrogative Utterances in Modern Ukrainian*, „Cognitive Studies / Études cognitives”2021, № 21, article 2484, [in:] [https:// doi.org/10.11649/cs.2484](https://doi.org/10.11649/cs.2484); Navalna M., Shynkaruk V., Kostusiak N., Skliarenko O., Kushch N., Buhaiova O., *New Appearances of the Leksema FRONT in the Language of Modern Ukrainian Mass Media*, „ADALTA: Journal of Interdisciplinary Research” 2023, vol. 13, issue 1, spec. Issue XXXII, p. 58-63, [in:] [http:// www.magnanimitas.cz/ADALTA/130132/papers/A_10.pdf](http://www.magnanimitas.cz/ADALTA/130132/papers/A_10.pdf).

ORCID: 0000-0002-5064-3122

Email: mnavalna@gmail.com

Алла Кожина (Alla Kozhinowa)
Kraków, Instytut Języka Polskiego PAN

КОНЦЕПТ ‘ЗДОРОВЬЕ’ В РУССКОМ МЕДИЙНОМ ОБРАЗЕ МИРА

Concept of ‘Health’ in the Russian Media Image of the World

ABSTRACT: This article attempts to describe the concept of ‘health’ in the mass media, which is considered on the basis of studying the collocations of the main lexeme forming it – the attributive (*крепкое здоровье*, etc.) and predicative (*вредить здоровью*, etc.). The research material was extracted from the National Corpus of the Russian Language, as well as some Russian-language Internet sources in Russia and Belarus for the period 2018-2014. Based on the study, it is concluded that changes in the structure of the concept occur under the influence of changes not so much in reality itself, but in the social processes that arise on its basis.

KEYWORDS: media image of the world, concept of ‘Health’, Russian language in Russia and Belarus

1. Медийный образ мира и принципы его исследования

1.1. К вопросу об образе мира в современных средствах массовой информации

Нет сомнения в том, что средства массовой информации, находясь в ряду иных текстов, потребляемых человеком, оказывают особое влияние на его сознание. И хотя пионерские исследования такого влияния (первоначально в области отбора информации¹, установления повестки дня (*agenda-setting*)²) появляются уже с середины шестидесятих годов, работы по концептуальной составляющей их языка начинают набирать популярность в связи с развитием

¹ B.C. Cohen, *The Press and Foreign Policy*, Princeton 1963.

² M. McCombs, D. Shaw, *The Agenda-Setting Function of Mass Media*, „Public Opinion Quarterly” 1972, nr 2, p. 176-187.

когнитивистики³ в восьмидесятые годы, и особенно с началом XXI в.⁴, прежде всего в связи с перенесением коммуникации между ньюсмейкером и читателем в виртуальное пространство⁵. Как правило, они направлены на выявление влияния, которое источники информации оказывают на сознание потребителей новостного контента и формирование общественного мнения: «То, что мы знаем о нашем обществе и даже о мире, в котором живем, мы знаем благодаря масс-медиа»⁶. При этом часто указывается, что образ мира, предлагаемый СМИ, не соответствует действительности⁷ и высказываются опасения относительно возможности генерации неверной картины в сознании консumenten⁸.

Один из возникающих в связи с этим вопросов касается представлений человека о действительности, положенных в основу образа мира, но и выступающих верификатором предлагаемого СМИ образа с точки зрения его истинности / неистинности. Нет сомнений в том, что изменения действительности будут провоцировать изменения в ментальном конструкте, будь он истинным или ложным.

Другой вопрос касается структуры рассматриваемого образа мира. В нем, по крайней мере, следует выделить две составляющие – информационную и языковую. Верификация касается информационного образа – фактов и их интерпретации – и не может быть применена к языковой. Язык не может быть ни истинным, ни ложным⁹. Однако он меняется под влиянием окружающей действительности, соответственно, меняется и образ мира, из каких бы текстов он ни был извлечен – художественных, официально-деловых, медийных, древних или современных. И именно этот образ мира будет оказывать давление на сознание человека, давление имплицитное и мало осознаваемое, в связи с чем возникает проблема его выделения, анализа и описания.

В данной статье предпринимается попытка описания медийного образа мира в его языковом проявлении на примере фрагмента, концентрирующегося вокруг концепта ‘здоровье’.

³ Например, М. McCombs, S. Gilbert, *News influence on Our Pictures of the World*, [in:] *Media Effects: Advances in Theory and Research*, New York 1984, p. 2-3.

⁴ См., в частности, S. Hjarvard, *The Mediatization of Culture and Society*, London – New York 2013; *Kreowanie światów w języku mediów*, Lublin 2007; *Współczesne media. Medialny obraz świata*. t. 1, Lublin 2015; И.В. Анненкова, *Медиадискурс XXI века. Лингвофилософский аспект языка СМИ*, Москва 2011 и др.

⁵ Е. Самсонова, *Новые медиа – новая картина мира (к постановке вопроса о социально-сетевой картине мира)*, „Медиа” 2020, № 4, с. 18-24.

⁶ Н. Луман, *Реальность масс-медиа*, Москва 2005, с. 8; см. также *Mass Media Effects Research. Advances Through Meta-Analysis*, Mahwah 2007; Е. Nowak, *Ustanawianie agendy politycznej przez media. Efekt newsa w Polsce*, Lublin 2014; В.Д. Мансурова, *Журналистская картина мира как фактор социальной детерминации*, Барнаул 2002.

⁷ А. Kozłowska, *Oddziaływanie mass mediów*, Warszawa 2006, s. 122.

⁸ А. Ogonowska, *Edukacja medialna. Klucz do zrozumienia społecznej rzeczywistości*, Kraków 2003, s. 8, см. также сборник статей на эту тему: *Manipulacja w mediach. Media o manipulacji*, Warszawa 2011.

⁹ См., в частности, Г.В. Колшанский, *Объективная картина мира в познании и языке*, Москва 1990, с. 48 и далее.

1.2. Принципы описания медийного образа мира, применяемые в настоящем исследовании

Говоря о создании когнитивной дефиниции, Ежи Бартминьский отмечал:

Существенная проблема, которую необходимо решить, – извлечение из совокупности черт, приписываемых предмету в конкретных языковых текстах, тех характеристик, которые зафиксированы и функционируют (в общественном сознании и в языке) как комплекс характеризующих и, далее, ... идентифицирующих признаков¹⁰.

Материал для исследования извлекался из *Национального корпуса русского языка*¹¹, а также из русскоязычных СМИ России и Беларуси в их интернет-версии. Для анализа отбирались коллокации лексемы **здоровье**, включающие ее атрибуты (**богатырское здоровье**), а также те, где эта лексема находилась в позиции объекта при предикате (**вредить здоровью / причинять вред здоровью**) или выступала в качестве субъекта-пациенса (**здоровье подводит**). При этом для нивелирования информационной составляющей предикативная синтагма оставалась незаконченной – во внимание не принимался ни агенс-деятель при объекте **здоровье**, ни объект при субъекте-пациенте. В результате из таких, например, высказываний, как **После отставки Залужный планирует заняться своим здоровьем и преподаванием** или **Удачи тебе, Юра, главное – крепкого здоровья, здоровье тебе ух как понадобится** (о Юрии Воскресенском, который из штаба Виктора Бабарики перешел на сторону Лукашенко) были извлечены только синтагмы **заниматься здоровьем** и **здоровье понадобится**, вся же событийная информация осталась за рамками исследования.

В процессе работы также проводилось сравнение формирования концепта в средствах массовой информации с процессами, представленными как в общем корпусе русскоязычных текстов, так и в языковой системе в ее отражении лексикографическими источниками.

2. Формирование концепта ‘здоровье’ в средствах массовой информации на фоне развития языковой системы

2.1. ‘Здоровье’ в атрибутивных коллокациях

Определения, присутствующие среди иных коллокаций лексем, которые формируют концепт, выполняют важную роль:

по отношению к определяемому определение выполняет прежде всего ограничительную функцию, выделяя обозначенный им предмет из ряда однородных

¹⁰ Е. Бартминьский, *Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике*, Москва 2005, с. 56.

¹¹ Далее – НКРЯ, [в:] <https://ruscorpora.ru> (05.06.2024).

и тем самым индивидуализируя его (**новый дом, красная лента**)... Вторая функция определения – описательно-распространительная: посредством определения предмет может получать дополнительную, часто оценочную характеристику (**дорогая сестра, милые друзья**)¹².

Выполняя обе эти функции, прилагательные–определения слова **здоровье** демонстрируют концептуальные характеристики, актуальные для носителя языка в определенный период времени.

2.1.1. Эмоциональная оценка в атрибутивных коллокациях

Если посмотреть на определения, представленные в современном толковом словаре русского языка как в словарной статье **здоровье**, так и в дефинициях других лексем¹³, можно заметить, что практически все они привносят в концепт оценочную характеристику – положительную (**богатырское, бычье, доброе, железное, завидное, крепкое, лошадиное, могучее, несокрушимое, отличное, прекрасное, сибирское, степное, хорошее, цветущее, чертовское**) или отрицательную (**неважное, неважное, недостаточное, нежное, некрепкое, некрепшее, ослабшее, паршивое, плохое, полуразрушенное, предательское, расшатанное, скверное, слабое, хилое, хлипкое, хрупкое**). СМИ¹⁴ расширяют эту характеристику, представляя для позитивной оценки также формы **абсолютное, безупречное, великолепное, идеальное, надежное, невероятное, недюжинное, огромное, отменное, полноценное, полное, превосходное, стопроцентное**; в структуру негативной же оценки добавляются только три компонента – **расстроенное, худое, шаткое**. Это соотносится с мнением исследователей, согласно которому в обществе правила коммуникации и ориентированность на позитивные явления активизируют употребление положительной лексики¹⁵.

2.1.2. Социальные определения в атрибутивных коллокациях

Есть и другие группы прилагательных, не представленных в словаре, однако играющих важную роль в структуре концепта. Преимущественно в СМИ присутствуют социальные определения здоровья, разделяющие его на **индивидуальное, личное, собственное и народное, национальное, общественное, общее, социальное**, ср. **чужое**, а также дифференцирующие его в зависимости от важности для различных социальных групп, определяемых по возрасту (**детское**), полу (**женское**¹⁶, **материнское, мужское**), статусу в семье (**бабушкино,**

¹² *Русская грамматика*. Т. 2. *Синтаксис*, Москва 1980, с. 348-349.

¹³ *Новейший большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург, Москва 2008. Далее – НБТСРЯ.

¹⁴ Здесь и далее в разделе 2 (если не указано иначе) примеры и графики приводятся по НКРЯ.

¹⁵ Е. Вольф, *Оценочное значение и соотношение признаков „хорошо / плохо“*, «Вопросы языкознания» 1985, № 5, с. 98-106.

¹⁶ Единственная форма, представленная также в НБТСРЯ.

мамино, папино). К этой же группе социальных определений можно отнести появляющиеся в СМИ наименования различных учреждений, например, **Институт наркологического здоровья нации, кафедра биоэкологии, гигиены и общественного здоровья Института фундаментальной медицины**.

Несмотря на такое расширение социального аспекта в медийном образе мира, собственно профессиональная дифференциация **здоровья** представлена слабо. Помимо общего определения **профессиональное**, зафиксировано только одно – **президентское**, которое можно считать знаком современной эпохи, поскольку пик употреблений этого определения приходится на 1998 г. (предпоследний год пребывания большого Ельцина у власти), а последнее выглядит следующим образом: «Не хочется, чтобы президент болел, и тем более коронавирусом, но, если болезнь все-таки придет, не хочется, чтобы президентское здоровье приносилось в жертву устойчивости государственной системы» (Ведомости, 01.04.2020).

2.1.3. Формирование представлений о психическом и физическом здоровье

Здоровье в современных словарях русского языка представляется исключительно антропоцентрически:

Если в дореволюционных словарях речь шла о здоровье не только человека и животного, но и растения, см.: «состояние животного тела (или растения)», то послереволюционные словари вывели человеческое тело из систематики других кодов (растительных, зооморфных), включив в словарную дефиницию лексему **самочувствие**, отсылающую к внутреннему ощущению состояния человека. Так здоровье стало осознаваться чаще всего как антропоцентрический феномен¹⁷.

Такое представление практически не изменилось и в современных СМИ – из конструкций с зооморфными определениями встретилось только **собачье здоровье**, однако следует отметить, с одной стороны, интерес к состоянию окружающей среды, который выражается как **экологическое здоровье**, а, с другой, среды экономической, ср. **экономическое, финансовое здоровье**, впрочем подобные конструкции представлены лишь фрагментарно.

Приращение же определений здоровья происходит за счет характеристик состояния отдельных органов и систем организма человека: **генетическое, репродуктивное, сексуальное, сердечное, стоматологическое, урологическое**. Представляется, что появление этой группы определений связано с возросшим вниманием социума к медицинским проблемам человека, и она имеет возможность механического расширения, ограниченного лишь естественными пределами человеческого тела.

¹⁷ А.Ю. Петкау, *Концепт здоровье: модификация когнитивных признаков (по данным газетных и рекламных текстов советского и постсоветского периодов)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Екатеринбург 2015, с. 10.

2.1.3.1. Психическое здоровье

Особый интерес представляют определения, связанные с психическим здоровьем, поскольку они наглядно отражают процесс изменения образа мира под влиянием различных процессов, происходящих в действительности.

Синтагма **душевное съдравіе** появляется еще в старославянских текстах узкого канона, обозначая, конечно, не ментальное состояние, а свободу от грехов¹⁸. Однако позже, уже в словарях, где представлен церковно-славянский язык (*Материалы для словаря русского языка И.И. Срезневского, Словарь русского языка XI-XVII вв.*), подобная конструкция не фиксируется даже в примерах, что, однако, говорит не о ее отсутствии, а лишь, возможно, о нераспространенности, поскольку историческая часть НКРЯ дает по крайней мере один пример из молитв Кирилла Туровского (XIV в.): «вземъ ма на свои скоть принеси ма в гостинницу въ стую ти пр(ѣ)въ в неже дастьса дшѣвноуе здравіе болашимъ грѣхъ». НКРЯ¹⁹ приводит словосочетание **душевное здравие** в материалах XVIII в., но синтагма **душевное здоровье** фиксируется значительно позже – ближе к сер. XIX в.: «Я еще очень, очень далек от полного душевного здоровья, хотя вышел из прежнего ужасного состояния» (*Письмо Н.В. Станкевича В.П. Боткину (1839)*).

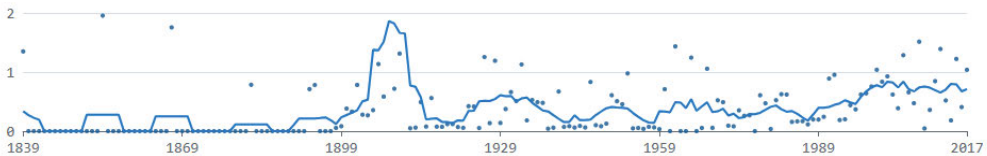

Рис. 1. Частотность употребления синтагмы **душевное здоровье** в текстах XIX-XXI вв.

Как видно на графике, представляющем данные основного корпуса НКРЯ, всплеск употреблений словосочетания **душевное здоровье** приходится на первые десятилетия XX в. Это объясняется тем, что данный период стал отправной точкой в формировании современных научных взглядов в области психиатрии, а также зарождения и формирования практики психологической помощи²⁰, на что не в последнюю очередь оказала влияние I мировая война и связанные с ней т. н. «психологические потери»²¹.

Таким образом, синтагма **душевное здоровье** начинает оформляться как термин, и, возможно, поэтому в текстах того времени появляется конструкция ду-

¹⁸ *Старославянский словарь (по рукописям X-XI вв.)*, Москва 1994. Далее – СС.

¹⁹ Это словосочетание встречается и в современных текстах, однако в светских употребляется лишь иронически, и крайне редко – в газетных (НКРЯ дает лишь 6 примеров, начиная с 1991 г.).

²⁰ М.В. Марченкова, *Очерк о развитии психотерапии в России*, „Консультативная психология и психотерапия” 2012, т. 20, № 1, с. 169-182.

²¹ Н.И. Коннохов, Н.Ф. Феденко, *Психологические потери и пути их снижения*, Москва 1990, с. 8.

ховное здоровье, которое предполагает, скорее, не медицинскую оценку состояния сознания, а нравственно-религиозную, ср. «Вместо духовной, необходимой ему пищи, о которой просит ребенок, ему дается губящий его духовное здоровье яд, от которого он может исцелиться только величайшими усилиями и страданиями» (Л.Н. Толстой (1896)). Непосредственная связь с религиозной духовностью, вероятно, обусловила низкую частотность этого слова в текстах советского периода вплоть до конца 50-х гг. XX в. и резкое возрастание к 2015 г. в связи с пропагандой «особого пути» России и ее «духовного возрождения».

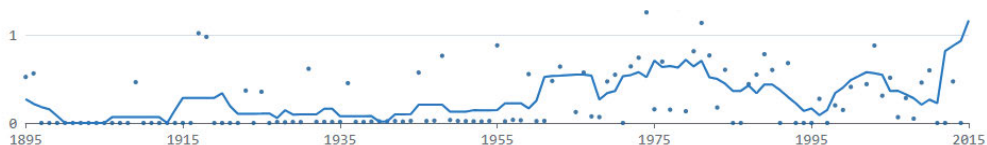

Рис. 2. Частотность употребления синтагмы **духовное здоровье** в текстах XIX-XXI вв.

Однако и прежде²², и сейчас наблюдается нечеткость границ употребления этих конструкций, смешение их значения, особенно в медийных текстах, ср.

По мнению Легойды, семье на видео „требуется квалифицированная помощь врачей для определения состояния душевного здоровья их ребенка, а также совет опытного пастыря” (РИА Новости, 03.11.2020)

и

По их мнению, это „может служить только одному интересу, причем неконституционному, – защите души или духовного здоровья осужденного в христианской системе убеждений” (Лента.ру, 31.01.2019).

Возможно, поэтому на роль термина начинает претендовать синтагма *психическое здоровье*, появившаяся во второй половине XIX в. – «После этой первой душевной болезни, продолжавшейся более полутора лет, Долинин в течение 4 лет пользовался полным психическим здоровьем» (В.Х. Кандинский (1885)), и вышедшая в настоящее время на первое место по частотности в средствах массовой информации.

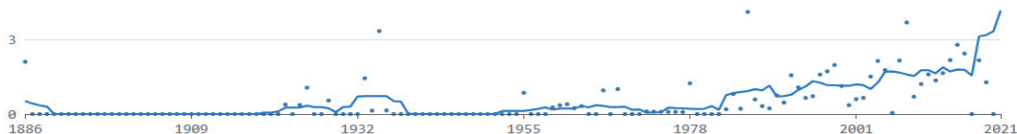

Рис. 3. Частотность употребления синтагмы **психическое здоровье** в текстах XIX-XXI вв.

²² Ср. еще пример НКРЯ: *Часто духовная одаренность неразрывна с нарушением «медицинских» норм. Разумеется, идеал – в сочетании духовного, душевного, всяческого здоровья. Но самое понятие душевного и духовного здоровья достаточно шатко* (Н.В. Устрялов (1931)).

На волне растущего интереса к психологии появляется еще один термин –

психологическое здоровье (...прогнозируют ли они, какие последствия для нравственного, психологического здоровья нации могут иметь идеи воспитания, замешанные на концепциях исключительности своего народа (Аргументы и факты, 30.09.1989)),

не нашедший, однако, широкого распространения, как не нашло его и появившееся более века (1886 г.) назад словосочетание **умственное здоровье**.

Приведенные выше графики убедительно показывают возрастание в последнее время интереса в обществе к этой стороне человеческого здоровья, поэтому неудивительно появление еще одного термина – **ментальное здоровье**, первое употребление которого корпус СМИ НКРЯ относит к началу XXI в.: «Большинство из них — это молодые люди до 20 лет», – сказал координатор департамента ментального здоровья ВОЗ Жозе Бертолотте (Комсомольская правда, 25.10.2004). Конструкция является калькой англ. *mental health*, что объясняет ее первые употребления в названиях иностранных учреждений – помимо упомянутого выше ср. также *Американский национальный институт ментального здоровья* (Аргументы и факты 2004, Комсомольская правда 2006), однако скоро привязка к заграничной действительности из контекста исчезает: «Другой вопрос, что многие представители нынешней правозащитной тусовки и впрямь не могут похвастаться идеальным ментальным здоровьем» (Комсомольская правда 2006), и наблюдается резкое возрастание употребительности этого слова.

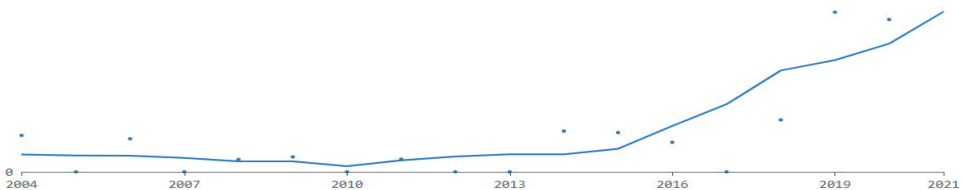

Рис. 4. Частотность употребления синтагмы **ментальное здоровье** в современных СМИ

Тогда же появляется еще одно определение, которое также можно отнести к области психического здоровья: «Приведу несколько советов первой помощи для руководителя предприятия, желающего заботиться об эмоциональном здоровье своих сотрудников» (Аргументы и факты (11.10.2001)), употребительность которого также растет в последнее время.

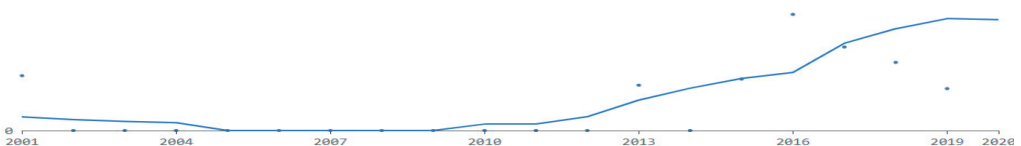

Рис. 5. Частотность употребления синтагмы **эмоциональное здоровье** в современных СМИ

Возможно, подобное возрастание частотности связано не только с интересом к психологии, но и с пандемией, о чем свидетельствуют последние употребления упомянутых выше конструкций:

Основной удар по ментальному здоровью, нанесённый пандемией, приходится на женщин и молодёжь (Парламентская газета (18.10.2021))

и

Более 40 процентов жителей Литвы считают, что из-за пандемии коронавируса и карантина ухудшилось состояние их эмоционального здоровья (Парламентская газета (27.07.2020)).

2.1.3.2. Физическое здоровье

Определение **телесный** изначально противопоставлялось **душевному**, однако в старославянских текстах говорится лишь о телесной болезни: «избави ѿ отъ... недѣга д(оу)шевѣна и тѣлесѣна»²³, но уже в церковнославянском языке, по данным НКРЯ, это определение могло прилагаться и к здоровью: «пощадите себе в телеснѣмъ здравьи промысломъ» (Пчела XI-XIII вв.). Это словосочетание присутствует и в современных газетных текстах, однако график НКРЯ демонстрирует его малую употребительность.

Рис. 6. Частотность употребления синтагмы **телесное здоровье** в современных СМИ

Гораздо активнее употребляется в газетных текстах словосочетание **физическое здоровье**,

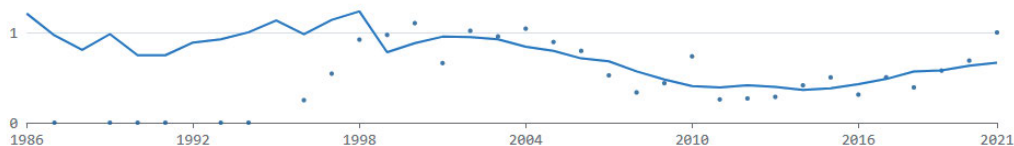

Рис. 7. Частотность употребления синтагмы **физическое здоровье** в современных СМИ

впервые зафиксированное в первой половине XIX в.: «...верховая езда, беспрестанная деятельность, беспрестанная рассеянность, ванна – все это вместе, видимо, действовало на улучшение моего физического здоровья» (В.Ф. Одоевский (1837)). И только в газетных материалах в начале XXI в. появляется сочетание **соматическое здоровье**, также противопоставляемое психическому: «Напротив,

²³ СС, с. 715.

игнорирование возрастных особенностей школьников пагубно: оно ведет к разрушению их психического и соматического здоровья» (Независимая газета (15.09.2000)).

2.2. 'Здоровье' в предикативных коллокациях

Предикаты высказываний, в которых речь идет о здоровье, можно условно разделить на несколько групп.

2.2.1. Отрицательное представление здоровья

2.2.1.1. Отрицательное воздействие на здоровье

На первое место здесь выходят конструкции, включающие лексемы с корнем **вред-**: **вредить / навредить, причинить / нанести вред (здоровью), оказать / оказывать вредное воздействие (на здоровье), (быть) вредным (для здоровья), повредить (здоровье)** и т. п. В газетном корпусе НКРЯ конструкции со словом **вред** выходят на первое место среди иных коллокаций лексемы **здоровье**, обнаруживая к тому же постоянную тенденцию к увеличению частотности, начавшуюся еще в т. н. российские «лихие 90-е», ознаменованные ростом преступности и тотальным обнищанием населения.

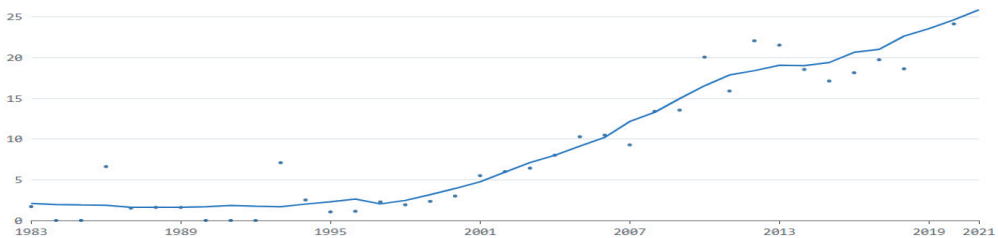

Рис. 8. Частотность употребления предикативных конструкций с объектом **вред** в современных СМИ

В связи с этим становится понятным, почему в НТБСРЯ слово *вред* при дефиниции, не содержащей прямого указания на здоровье ('порча, ущерб'), в примерах представляется практически исключительно по отношению к нему – ср. «Причинять вред своему здоровью»; «От этого лекарства ни вреда, ни пользы»; «Боюсь, брусничная вода Мне не наделала б вреда» (Пушкин)²⁴. С другой стороны, в академическом толковом словаре, изданном в середине XX в., в словарной статье **вред** нет ни одного примера, связанного со здоровьем²⁵, поскольку, по данным общего корпуса НКРЯ, видно, что всплеск подобных коллокаций в XX в. приходится на середину 1980-х гг., в то время как соответствующий том этого словаря вышел в 1951 г.

²⁴ НТБСРЯ, с. 157.

²⁵ *Словарь современного русского литературного языка*. Т. 2, Москва, Ленинград 1951, с. 798-799.

Рис. 9. Частотность употребления предикативных конструкций с объектом *вред* в текстах XX-XXI вв.

Идею порчи, метафорически представляющую здоровье чем-то напоподобие артефакта, реализуют также предикаты **причинить / причинять, нанести / наносить ущерб (здоровью), разрушить / разрушать, испортить / портить, подтачивать, подорвать / подрывать, подточить / подтачивать, расшатать / расшатывать (здоровье)** (ср. *здоровье пошатнулось / пошатнется*), **(быть) разрушительным (для здоровья)**, ср. также **терять / потерять / утратить здоровье**, принимая во внимание первое значение **терять** ‘лишаться чего-л. по небрежности (забывая, роняя, оставляя и т. п. где-л.)’²⁶, а также **тратить / утратить здоровье**, где **тратить** ‘расходовать, используя’²⁷ и **отдать / отдавать здоровье**.

Антропоморфное же представление здоровья на этом фоне менее значительно – встретились только предикаты **убить / убивать здоровье и совершать преступление против здоровья**.

Конструкция **угрожать здоровью** (ср. также **быть угрозой для здоровья**) выходит на второе место по представленности в СМИ, при том, что в основном корпусе, учитывающем все тексты, начиная с XVIII в., она занимает лишь 29-е, хотя и появилась достаточно рано – НКРЯ фиксирует ее с середины XIX в. Есть еще несколько предикатов, связанных с представлением опасности для здоровья – это собственно **быть опасным, быть / представлять опасность, риск для здоровья, рисковать здоровьем**. При этом график показывает резкое возрастание употребительности конструкции **угрожать здоровью** в текстах СМИ в последние десятилетия.

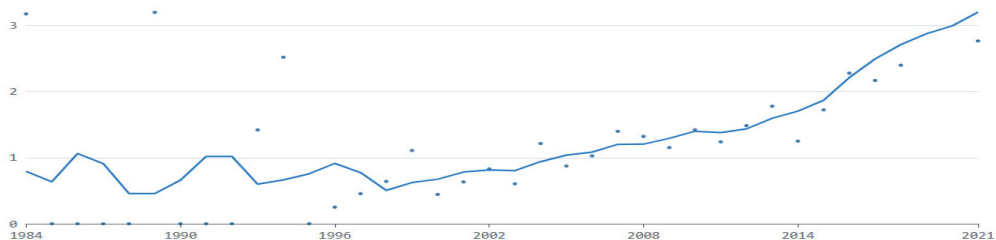

Рис. 10. Частотность употребления конструкции *угрожать здоровью* в современных СМИ

²⁶ НБТСРЯ, с. 1320.

²⁷ НБТСРЯ, с. 1340.

2.2.1.2. Иные группы, связанные с отрицательным представлением здоровья

В группу Отрицательное эмоциональное состояние в связи со здоровьем входят конструкции, обозначающие чувство страха за здоровье, – **беспокоиться о здоровье; испытывать беспокойство, страх, опасения по поводу здоровья; бояться, опасаться, переживать за здоровье**. Также выделяется группа Плохое состояние здоровья, где в большинстве случаев *здоровье* выступает субъектом- пациенсом: **здоровье ухудшается / ухудшилось, подводит, стало / остается тяжелым, ослабевает, отсутствует, оставляет / оставляло желать лучшего, в плохом, хрупком, ужасном состоянии, не очень; ср. также испытывать, иметь проблемы, неприятности со здоровьем**.

2.2.2. Положительное представление здоровья

2.2.2.1. Положительное воздействие на здоровье

Предикаты этой группы могут являться антонимами к предикатам отрицательного воздействия, как в случаях **быть вредным – быть полезным, быть опасным – быть безопасным для здоровья**. Графики показывают разницу в употреблении в СМИ негативных и позитивных обозначений – во втором случае не наблюдается резкого возрастания употребительности, и даже можно говорить о некотором снижении количества употреблений в 2015 г.

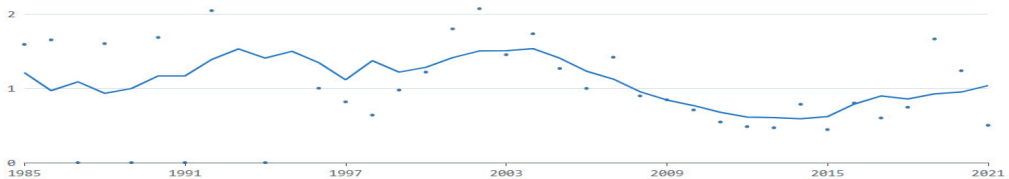

Рис. 11. Частотность употребления конструкции **быть полезным для здоровья** в современных СМИ

Такая реакция СМИ становится понятна, если посмотреть на события в России в 2014 г.:

В состав РФ в результате референдума вошел Крым. Реакцией западных стран на это событие стали экономические санкции в отношении России... На мировой экономической арене год ознаменовался обвалом цен на нефть из-за «сланцевой революции» в США. В России весь год разворачивался банковский кризис, который закончился обвалом рубля и «черным вторником»²⁸.

Остальные предикаты этой группы можно разделить по нескольким семантическим направлениям, основные из которых – это ликвидация результатов раз-

²⁸ Л. Губаева, *Как прошло десятилетие: 2014 г.*, Москва, [в:] <https://m.realnoevremya.ru/articles/162416-klyuchevye-sobytiya-2014-goda-v-rossii-i-mire> (05.06.2024).

рушения (укрепить (ср. укрепление), поправить (ср. поправка), восстановить, наладить здоровье (здоровье укрепляется, поправляется); предотвращение разрушения (спасти, сохранить здоровье, бороться, сражаться за здоровье, приложить усилия ради здоровья); превентивные действия по сохранению здоровья (заботиться о здоровье, поддержать / поддерживать, защищать (ср. защита), охранять (ср. охрана), уберечь / беречь, оберегать здоровье, заняться / заниматься здоровьем, следить за здоровьем, не забывать о здоровье, отвечать за здоровье, помочь / помогать здоровью, инвестировать в здоровье) и т. д.

2.2.2.2. Иные группы, связанные с положительным представлением здоровья

Словарная дефиниция определяет здоровье как ‘нормальное состояние организма, при котором правильно действуют все его органы’²⁹, поэтому, возможно, в группе Хорошее состояние здоровья немного предикатов, и они, в основном, просто фиксируют наличие здоровья: **здоровье есть (было, будет) (нужно играть в футбол, пока есть здоровье (Известия, 20.01.2016), здоровье в норме (нормальное), все в порядке со здоровьем, здоровья хватает.**

Положительные эмоции в связи со здоровьем выражаются достаточно сдержанно. Так, коллокация с глаголом **радоваться** в позитивном употреблении в газетном корпусе НКРЯ представлена только одним примером – «И „вести по жизни”, радуясь полноценному женскому здоровью и семейному счастью женщины» (Аргументы и факты, 24.03.1999), при этом рядом в корпусе обнаруживаются фрагменты с совершенно противоположным значением – «Родовались, а здоровье-то уже все ушло» (Труд, 21.12.2005) или «Все может вредить здоровью, давайте радоваться жизни и пить пиво» (Комсомольская правда, 19.01.2012).

2.2.3. Нейтральное представление здоровья

Сюда входят конструкции **отразиться на здоровье, сказаться на здоровье, иметь последствия для здоровья, влиять / повлиять / оказать влияние на здоровье, относиться / иметь отношение к здоровью.** Казалось бы, их семантика должна приобретать положительную или отрицательную коннотацию в зависимости от присоединяемого наречия, ср. «По оценке сенатора, своевременные обследования должны положительно отразиться на здоровье населения» (Парламентская газета, 06.05.2019) или же «В безалкогольном пиве допускается до 0,5 процента алкоголя, и это может негативно отразиться на здоровье ребенка» (Лента.ру, 03.09.2020). Однако примеры показывают, что при употреблении без адвербиального определения глагола эти конструкции обозначают негативное воздействие на здоровье: «До заражения у нее были проблемы с легкими, но болезнь не сильно отразилась на ее здоровье» (Лента.ру, 04.06.2020), «Все меро-

²⁹ НБТСРЯ, с. 361.

приятия по самоизоляции и прочим ограничениям, конечно, сказались на здоровье людей» (Парламентская газета, 30.07.2029).

С другой стороны, конструкция **относиться к здоровью** будет, как правило, приобретать положительную коннотацию благодаря использованию наречий, содержащих в своей семантической структуре сему 'забота'. Прежде всего, это формы **внимательно / со вниманием** (см. определение в словаре **внимательный** 'заботливый, чуткий' и пример: **Относитесь внимательно к своему здоровью**, свидетельствующий, что подобная коллокация становится устойчивым составляющим лексической системы языка³⁰); **бережно**, к которым также присоединяется **ответственно / с ответственностью**. Высказывания, в которых представлено негативное отношение, редки, они, как правило, образуются или за счет отрицания («часто сами врачи относятся к своему здоровью не совсем внимательно» (Парламентская газета (29.07.2020)), или с использованием однокоренных наречий с негативным значением («Вместе с тем основная масса россиян на практике относится к собственному здоровью весьма небрежно» (Коммерсант, 27.03.2020)). Возможно, именно такое использование данного предиката без ярко выраженных оценочных характеристик приводит к тому, что самостоятельное его употребление заставляет видеть в высказывании положительное отношение к здоровью – «ситуация, из которой мы сейчас выходим, она все-таки заставила нас по-другому относиться к здоровью окружающих» (Vesti.ru, 03.07.2020).

Особую, хотя и небольшую, группу составляют предикаты, которые можно связать с реализацией ритуальной функции, то есть традиционными пожеланиями здоровья – в частности, **желать / пожелать (пожелание)**, предикат, который находится на первом месте по употребительности среди всех, сочетающихся с объектом **здоровье**, выступая в текстах СМИ в составе поздравлений различным официальным и частным лицам («Российский спортивный Дед Мороз, это, кстати, официальный титул, пожелал всем здоровья и хорошего настроения» (Vesti.ru, 16/11/2020)), ср. также **молиться за здоровье, поднять бокал за здоровье, пить / выпить за здоровье**.

Последняя конструкция показывает отличия между текстами СМИ и другими видами текстов. В основном корпусе НКРЯ коллокации, связывающие *здоровье* с глаголами *пить* и *выпить* по частотности занимают, соответственно, первое и второе место. Более того, подобные словосочетания присутствуют во всех словарях русского языка, начиная со *Словаря Академии Российской*³¹. В газетных же текстах эти конструкции представлены незначительно, можно привести лишь несколько примеров, например, «Тамада произносил хвалебные речи в адрес молодых и требовал пить за их здоровье» (Труд-7, 14.04.2010).

³⁰ НБТСРЯ, с. 138.

³¹ *Словарь Академии Российской*, ч. 3, Санкт-Петербург 1792, с. 42-47

3. Медийный концепт ‘здоровье’ в эпоху социальных потрясений

От медийного концепта мы вправе ожидать лабильности и изменчивости, в связи с чем представляется интересным рассмотреть его на уровне собственных изменений, особенно показательных в моменты серьезных деформаций окружающей действительности – на фоне событий, особенно важных для социума.

Материалом этого исследования послужили данные, извлеченные из четырех новостных русскоязычных интернет-ресурсов: двух российских (ТАСС³² и Лента.ру³³) и двух белорусских (БелТА³⁴ и TUT.BY / Zerkalo³⁵) в два этапа – весной 2018 г. и весной 2024 г. Эти этапы разделяет большое количество событий, навсегда изменивших облик нашего мира – пандемия, революция в Беларуси, война в Украине.

Выбор источников материала осуществлялся по следующим параметрам: были взяты два официальных и два неофициальных источника. ТАСС – российское государственное федеральное информационное агентство, бывшее советское информационное агентство; такую же функцию в Беларуси выполняет БелТА. Лента.ру – российское новостное интернет-издание, основанное в 1999 г., которое в 2010 г. было признано наиболее часто цитируемым в русскоязычных блогах источником новостей, но в 2014 г. сменило руководство и политическую ориентацию на провластную. TUT.BY – белорусский информационно-сервисный интернет-портал, который работал с 2000 по 2021 г. В 2021 г. портал имел 3,303 млн уникальных посетителей и 62,58 % охвата пользователей в стране, но в мае 2021 г. был заблокирован, а позже внесен в перечень экстремистских материалов. С июля 2021 г. часть бывшей команды TUT.BY, находясь вне пределов Беларуси, продолжила свою работу в виде новой самостоятельной медиаплатформы – Zerkalo.io.

Исследование показало, что в рассматриваемых новостных интернет-изданиях, созданных в различных государствах, население которых преимущественно пользуется русским языком, – России и Беларуси – не было обнаружено ни одной конструкции, распространенной в российском издании, но отсутствующей в белорусском: например, везде встречается **вредить / навредить / повредить / вред / вреден / вредное воздействие // здоровью (для здоровья, на здоровье)** или, наоборот, **укрепить / укрепление здоровья / здоровье укрепляется**.

Также можно констатировать значительное отклонение от нейтральной оси в негативную сторону во всех четырех медийных источниках вне зависимости от временных рамок.

³² ТАСС, <https://tass.ru> (05.06.2024).

³³ Лента.ру, <https://lenta.ru> (05.06.2024).

³⁴ БелТА, <https://belta.by> (05.06.2024).

³⁵ Зеркало, <https://www.zerkalo.io> (05.06.2024).

Таблица. Процентное соотношение представлений ЗДОРОВЬЯ в рассматриваемых СМИ

Источники материала	ТАСС	Лента.ру	БЕЛТА	TUT.BY/ Зеркало
Отрицательное представление здоровья				
2018	48,5%	52%	25,5%	31%
2024	40%	45,5%	23%	44%
Положительное представление здоровья				
2018	15,5%	15%	14,5%	26,5%
2024	18%	26,5%	26%	21,5%

Исследователи констатируют, тем не менее, нарастание различий между русским языком в Российской Федерации и в Республике Беларусь, чему способствует не столько влияние белорусского языка в последнем случае, сколько усиление дивергентных процессов в результате государственного разделения³⁶. Как кажется, медийное представление концепта ‘здоровье’ в 2018 г. также полностью соответствует этому наблюдению – отрицательное представление здоровья в российских СМИ существенно превалирует над таковым в белорусских.

Ситуация меняется в 2024 г. – негативное представление здоровья в *Зеркале* значительно возрастает и сравнивается с таковым в российских источниках. Изменяются и показатели в других СМИ.

Увеличение количества сообщений об отрицательном воздействии на здоровье и плохом его состоянии в оппозиционном *Зеркале* можно объяснить как общемировыми, так и внутрибелорусскими причинами – с одной стороны, ощущаются последствия ковида, длится война, в которую Беларусь вовлечена как пассивный агрессор, с другой – происходят аресты всех инакомыслящих, более 500 000 населения страны уезжает в эмиграцию, где люди нередко испытывают трудности и лишения и т. д.

Показательно, однако, что в провластных СМИ, как российских, так и белорусских, которые существуют в той же реальности, уменьшается негативный эффект представления, но увеличивается положительный. Причем данные по Лента.ру за 2022 г. (только для этого ресурса было возможно обнаружить материалы за этот период) – 42% отрицательных представлений по отношению к 52% за 2018 г. – показывают, что эти изменения, скорее всего, происходят после начала войны. Здесь видна последовательная политика властей – представлять ситуацию как обычную, нормальную, неизменившуюся. Это подтверждают и независимые журналисты, заявляя, что „после начала вторжения редакторам издания запретили писать про возможный обвал курса рубля, негативные случаи с участием беженцев, рост цен на продукты, ограничения в снятии наличных

³⁶ См., например, О. Горичкая, *Лексические особенности русского языка в Беларуси, не связанные с влиянием белорусского языка*, „Respectus Philologicus” 2018, № 34 (39), с. 48-60.

и другие темы”³⁷. Как видно, пропутинские СМИ в этом преуспели – ось сдвинулась в сторону положительного представления практически на десяток процентов. В свою очередь, белорусское государственное новостное агентство и до социальных потрясений отличалось исключительной сдержанностью – в нем процент отрицательных представлений здоровья наименьший.

4. Заключение

Проведенное исследование показало, что даже полная элиминация информационной составляющей и учет лишь внутриязыковых факторов (время появления лексем, формирующих концепт, частотность, основные коллокации) при исследовании такого важного компонента образа мира, каковым является концепт ‘здоровье’, дает возможность проследить зависимость его формирования от влияния внеязыковой действительности. При этом, безусловно, необходимо принимать во внимание не действительность как таковую и не ментальные процессы ее осмысления, трудно поддающиеся исследованию, а процессы социальные, возникающие на ее основе и отражающиеся в различного рода текстах, в том числе в текстах средств массовой информации. Так, в частности, войны второй половины XIX в. вызывают к жизни рост исследований человеческого мозга, следовательно, возрастание числа коллокаций, представляющих психическое здоровье, а тяжелые события последних лет приводят к росту негативного представления здоровья в оппозиционном медийном ресурсе, и наоборот, к уменьшению его в СМИ, выражающих точку зрения власти.

В языковой системе, как известно, изменения, начавшись в речи, постепенно внедряются в систему языка. Конечно, только дальнейшие наблюдения могут показать, насколько упомянутое изменение способно трансформировать русский языковой образ мира в границах отдельных его концептов.

References

- Annenkova I.V., *Mediadiskurs XXI veka. Lingvofilosofskiy aspekt yazyka SMI*, Moskva 2011.
 Bartmin'skiy E., *Yazykovoy obraz mira: ocherki po etnolingvistike*, Moskva 2005.
 BelTa, <https://belta.by>.
 Cohen B.C., *The Press and Foreign Policy*, Princeton 1963.
 Goritskaya O., *Leksicheskiye osobennosti russkogo yazyka v Belarusi, ne svyazannyye s vliyaniem belorusskogo yazyka*, „Respectus Philologicus” 2018, № 34 (39).
 Gubayeva L., *Kak proshlo desyatiletie: 2014 g.*, Moskva, [v:] <https://m.realnoevremya.ru/articles/162416-klyuchevye-sobytiya-2014-goda-v-rossii-i-mire>.
 Hjarvard S., *The Mediatization of Culture and Society*, London – New York 2013.
 Kolshanskiy G.V., *Ob'yektivnaya kartina mira v poznanii i yazyke*, Moskva 1990.
 Konyukhov N.I., Fedenko N.F., *Psikhologicheskiye poteri i puti ikh snizheniya*, Moskva 1990.

³⁷ *Новый мир. Путеводитель по российским медиа после начала войны*, Москва, [в:] <https://www.proekt.media> (05.06.2024).

- Kozłowska A., *Oddziaływanie mass mediów*, Warszawa 2006.
- Kreowanie światów w języku mediów*, red. P. Nowak, R. Tokarski, Lublin 2007.
- Lenta.ru, <https://lenta.ru>.
- Luman N., *Real'nost' mass-mediya*, Moskva 2005.
- Manipulacja w mediach. Media o manipulacji*, red. T. Gackowski, J. Dziedzic, Warszawa 2011.
- Mansurova V.D., *Zhurnalistskaya kartina mira kak faktor sotsial'noy determinatsii*, Barnaul 2002.
- Marchenkova M.V., *Ocherk o razvitii psikhoterapii v Rossii*, „Konsultativnaya psikhologiya i psikhoterapiya” 2012, t. 20, № 1.
- Mass Media Effects Research. Advances Through Meta-Analysis*, Mahwah 2007.
- McCombs M., Gilbert S., *News influence on Our Pictures of the World*, [in:] *Media Effects: Advances in Theory and Research*, New York 1984.
- McCombs M., Shaw D., *The Agenda-Setting Function of Mass Media*, „Public Opinion Quarterly” 1972, nr 2.
- NKRYa – <https://ruscorpora.ru>.
- Noveyshiy bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka*, Sankt-Peterburg, Moskva 2008.
- Novyy mir. Putevoditel' po rossiyskim media posle nachala voyny*, Moskva, <https://www.proekt.media/guide/russian-media-after-war>.
- Nowak E., *Ustanawianie agendy politycznej przez media. Efekt newsa w Polsce*, Lublin 2014.
- Ogonowska A., *Edukacja medialna. Klucz do zrozumienia społecznej rzeczywistości*, Kraków 2003.
- Petkau A.Yu., *Kontsept zdorov'ye: modifikatsiya kognitivnykh priznakov (po dannym gazetnykh i reklamnykh tekstov sovetskogo i postsovetskogo periodov)*. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata filologicheskikh nauk, Ekaterinburg 2015.
- Russkaya grammatika*. T. 2. *Sintaksis*, red. N.Yu Shvedova, i dr., Moskva 1980.
- Samsonova E., *Novyye media – novaya kartina mira (k postanovke voprosa o sotsial'no-setevoy kartine mira*, „Media” 2020, № 4.
- Slovar' Akademii Rossiyskoy*, ch. 3, Sankt-Peterburg 1792.
- Slovar' sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka*. T. 2, Moskva, Leningrad 1951.
- Staroslavianskiy slovar' (po rukopisyam X-XI vv.)*, Moskva 1994.
- TASS, <https://tass.ru> (05.06.2024).
- Vol'f E., *Otsenochnoye znachenie i sootnosheniye priznakov „khorosho / plokho”*, „Voprosy yazykoznaneya” 1985, № 5.
- Współczesne media. Medialny obraz świata. Zagadnienia teoretyczne*. T. 1, red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, Lublin 2015.
- Zerkalo, <https://www.zerkalo.io>.

КОРОТКО ОБ АВТОРЕ

Алла Козхинова (Алла Кожина) – prof. dr hab. – Instytut Języka Polskiego PAN.
Публикации: монографии: *Интровертированный образ мира в текстах Кирилла Туровского*, Минск 1999; *Славянские библейские переводы в лексическом и грамматическом аспектах*, Минск 2009. **Соавтор работ:** *Лингвокультурный анализ языковых картин мира: динамика и сопоставление* (с А. Мерзляковой, Е Руденко и др.), Ижевск 2011; *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*, pod red. J. Bartmińskiego, t. 3, *Praca*, Lublin 2016; *Tefsir Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego: XVI-wieczny przekład Koranu na język polski*, t. 1: *Komentarz filologiczno-historyczny*, red. J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz, Toruń 2022.

ORCID: 0000-0002-5498-7037

E-mail: kozhinstar@gmail.com, alla.kozhinowa@ijp.pan.pl

Piotr Zemszał

Toruń, Uniwersytet Mikołaja Kopernika

**AKCJA J. PRIGOŻYNA 22-23. 06. 2023
W BIEGUNOWYCH DISKURSACH NA PORTALACH
„РОССИЙСКАЯ ГАЗЕТА” I „МЕДУЗА”.
ANALIZA NOMINACJI**

The Action of Ye. Prigozhin on the 23-24 June 2023 in Polar Discourses on the Websites of “Rossiyskaya Gazeta” and @“Meduza”. An Analysis of Nominations

ABSTRACT: The purpose of this article is to analyze the lexical units used by the polar opposite discourses (liberal and regime) to describe the events that shook Russia at the end of June 2023 (the so-called Wagner Group rebellion). The process of finding the dominant lexical variant (мятеж) in the case of ‘RG’ and ‘Meduza’ leads to a similar result, but with the difference that only ‘Meduza’ presents the reader with a whole series of different interpretations of events (expressed in nominations), from which the most adequate picture gradually emerges. In the case of ‘RG’, the dominant nomination is determined by the arbitrary designation of Vladimir Putin.

KEYWORDS: Wagner Group rebellion, political discourse, mutiny, modern Russia

W ostatniej dekadzie czerwca 2023 roku cały świat w napięciu śledził wydarzenia w Rosji. Oto bowiem jeden z wykonawców agresywnej polityki Władimira Putina ogłosił „marsz sprawiedliwości”, który był akcją wymierzoną przeciwko kierownictwu armii Federacji Rosyjskiej. Kolumny najemników Prigożyna były uzbrojone, a media donosiły nawet o lokalnych starciach i stratach po stronie regularnej armii. Mimo wielu niejasności związanych z tymi wydarzeniami dysponujemy pewnym zbiorem niezaprzeczalnych faktów o charakterze językowym. Należą do nich m.in. nominacje dotyczące omawianych wydarzeń stosowane w dwóch różnych pod względem reprezentowanej postawy politycznej dyskursach – dyskursie rosyjskiej władzy reprezentowanym przez portal „Rosyjskiej Gazety” („Российская Газета” – dalej oznaczana skrótem RG) i dyskursie niezależnego od władz medium, jakim jest portal „Meduza”¹.

¹ <https://meduza.io/> (14.02.2024).

Analizie pod tym kątem poddałem 16 tekstów, które opublikowano na ten temat na portalu RG w okresie od 24 czerwca do 10 lipca, tj. od pierwszych informacji na temat akcji Prigożyna do komunikatu o jego spotkaniu z Władimirem Putinem na Kremlu 10 lipca oraz 43 teksty „Meduzy” – od pierwszych informacji na ten temat z 23 czerwca do podsumowującego artykułu z 26 czerwca.

Już na pierwszy rzut oka zwraca uwagę poważna dysproporcja w liczbie tekstów i czasie ich publikowania. RG wyraźnie zwlekała z publikacją pierwszych informacji, być może trwały tam jakieś ustalenia, co i w jaki sposób prezentować czytelnikom. Meduza, co nie dziwi, działała zdecydowanie szybciej i w bardziej bezpośredni sposób, z użyciem konkretnych sformułowań informowała swoich odbiorców o rozwoju wydarzeń. Ta dysproporcja ilościowa widoczna jest także w sferze nominacji stosowanych dla ich określenia, ale widać ją również w ich analizie pragmatyczno-semantycznej.

Dwa badane dyskursy już na pierwszy rzut oka różnią się zarówno charakterem, jak i liczbą stosowanych nominacji – w RG pojawia się sporo takich jednostek, ale portal regularnie posługuje się kilkoma zaledwie wariantami; nominacje podaje w chronologicznym porządku występowania, pojawiające się więcej niż 2 razy oznaczam wytłuszczeniem:

противоправные действия Евгения Пригожина, **смута** (6), раскол, **вооружённый мятеж** (76), продуманная акция, организованная ради захвата власти, попытка раскачать российское общество и разжечь огонь братоубийственной гражданской войны, попытка вооружённого мятежа, **самое страшное преступление** (6), которое не может быть оправдано никакими былыми заслугами, вооружённое выступление, **предательство** (12), преступная авантюра, **провокация** (4), вооружённый гражданский конфликт, внутренняя ссора, **измена** (15), попытка военного переворота, хорошо продуманная и спланированная операция, последние события, субботние события, действия Евгения Пригожина, произошедшее в России, **кризис** (3), горячая суббота, военный демарш, субботние события, что-то противозаконное, ситуация с группой «Вагнер», ситуация, о которой идёт речь, события 24 июня, попытка 23-25 июня дестабилизировать обстановку в России.

Już pobieżny ogląd zebranego materiału pozwala na wyciągnięcie dwóch wniosków – po pierwsze obfituje on w określenia eufemizujące, które nie pozwalają w żaden sposób uchwycić istoty wydarzeń, a nawet ją zamazują. Do takich zabiegów będących charakterystycznym rysem tzw. nowomowy² bez wątpienia należą: *ситуация, о которой идет речь, события 24 июня, субботние события, действия Евгения Пригожина, произошедшее в России, горячая суббота, последние события*. Warto przy tym zauważyć, że większość z nich pojawia się w tekstach, które zostały opublikowane już po „uregulowaniu” sytuacji przy asyście Aleksandra Łukaszenki, tj. po deklaracji władz RF o odwołaniu karnych zarzutów wobec Prigożyna.

² M. Głowiński, *Nowomowa i ciągi dalsze*, Kraków 2009, s. 29.

Motywacją dla ich zastosowania może więc być próba przygotowania opinii publicznej na tę sytuację. Do sformułowań w pewnym stopniu eufemizujących wypada również zaliczyć takie jednostki, jak: *кризис, противоправные действия Евгения Пригожина* (jakie, do czego zmierzające, jakimi metodami i w jakim wymiarze – nie wiadomo), *преступная авантюра* (o jakiej skali i jakimi metodami realizowana?), *внутренняя ссора* (rzeczownik *ссора* nie kojarzy się z wydarzeniami o skali państwowej). Z umniejszeniem znaczenia wydarzeń za pomocą języka mamy też do czynienia w przypadku wszelkich formuł zawierających rzeczownik *попытка*. W dyskursach totalitarnych, a w takim kierunku zmierza dyskurs oficjalnych mediów w FR, słowo to jest sygnałem porażki, braku szans na powodzenie, słabości (znaczna część kolokacji słowa *попытка* podawanych przez słownik łączliwości w takim czy innym stopniu kieruje nas ku takiej interpretacji: *робкая, отчаянная, тщетная, бесполезная попытка*³), a ze strony nadawcy – lekceważenia. Z chwilą, gdy głos na ten temat zabiera prezydent FR Władimir Putin, obok formuły *попытка мятежа* pojawia się po prostu *мятеж (вооруженный)*. Jego poranne wystąpienie z 24 czerwca⁴ dookreśla to, w jaki sposób należy myśleć i pisać o działaniach Prigożyna:

Обращаюсь и к тем, кого [...] втянули в преступную авантюру, толкнули на путь тяжкого преступления – **вооружённого мятежа**;

И потому действия, которые раскалывают наше единство, – это, по сути, **отступничество** от своего народа, от боевых товарищей, которые сражаются сейчас на фронте. Это **удар в спину** нашей стране и нашему народу;

А то, с чем мы столкнулись – это именно **предательство**.

Zdecydowany sposób, w jaki Putin określa działania Prigożyna, pozwala autorom RG na skonkretyzowanie stosowanych nominacji. Dominującą pozycję wśród nich zajmuje słowo *мятеж*, które wypiera formułę *попытка мятежа*. Alarmistyczny ton prezydenckiego orędzia sprawia, że bagatelizująca tonacja tego typu formuł nie jest już konieczna. Po rozwiązaniu kryzysowej sytuacji daje się z kolei zaobserwować zdecydowaną przewagę eufemizmów, których zadaniem było przygotowanie opinii publicznej na to, że kontrolujący najemną armią człowiek nie poniesie konsekwencji karnych za swoje działania. Większość zresztą nominacji używanych w badanych tekstach (*смута, мятеж, преступление, кризис, провокация*) odznacza się pewną niedookreślonością semantyczną lub bardzo szerokim zakresem znaczeniowym, o czym w dalszej części tekstu. Najsilniej nacechowane z nich (*измена, предательство*) pojawiają się w tekstach referujących wystąpienie Putina (mowa zależna) oraz w czasowo skorelowanych przekazach zawierających cytaty z pojedynczych wypowie-

³ *Словарь сочетаемости слов русского языка*, ред. П.Н. Денисов, В.В. Морковкин, Москва 1983, с. 411.

⁴ В.В. Путин, *Обращение к гражданам России*, [в:] <http://kremlin.ru/events/president/news/71496> (14.02.2024).

dzi jego akolitów w rodzaju lidera organizacji „Antymajdan” Mikołaja Starikowa (obie wymienione jednostki), Ramzana Kadyrowa (również w formule mowy zależnej) i namiestnika Osetii Południowej Siergieja Mieniajło:

Предательство России, **измена** и мятеж должны быть искоренены самым решительным образом...⁵;

Рамзан Кадыров назвал вооруженный мятеж **предательством**⁶;

Ввергнуть сейчас Россию в братоубийственную гражданскую войну - а именно это сейчас пытается сделать Пригожин, прикрываясь патриотическими лозунгами, – **предательство** интересов Родины, добавил Меньяло⁷.

Łącznie na 27 użyciu obu jednostek aż 20 znalazło się w przytoczeniach słów Władimira Putina. Pozostałe użycia znalazły się zaś w wypowiedziach jego akolitów, przy czym były one opublikowane w ciągu kilku zaledwie godzin po wystąpieniu Putina. Autorzy RG w swoich tekstach zdecydowanie unikają tak jednoznacznych określeń, a na pierwszy plan wysuwa się określenie *мятеж* (76 użyciu). Być może dzieje się tak dlatego, że w pierwszych godzinach sytuacja była niejasna i ryzykowne było jej jednoznaczne określanie nawet po tym, jak interpretację podyktował sam Putin. Z drugiej strony wraz z jej rozwojem w kierunku względnej normalizacji zaczynano już łagodzić stosowane nominacje, o czym świadczy pojawienie się znacznej liczby określeń eufemistycznych, o których była już mowa. To dążenie do pewnej rozmytości dyskursu na ten temat widoczne jest również w przypadku dominującej nominacji *мятеж*, zwłaszcza na tle określenia *бунт*, które pojawia się, co prawda niezbyt często, w tekstach niezależnej „Meduzy”.

Przytoczmy kilka definicji słownikowych leksemu *мятеж*:

I. Стихийное восстание, вооруженное выступление против власти. *Контрреволюционный м. Подавить мятеж*⁸;

II. 1) Вооруженное выступление, возникшее в результате заговора против государственной власти. *Начало славных дел Петра мрачили мятежи и казни. Пушкин.* 2) Стихийное восстание, бунт⁹;

⁵ И. Петров, *Историк Николай Стариков: Предательство, измена и мятеж должны быть искоренены самым решительным образом*, [в:] <https://rg.ru/2023/06/24/istorik-nikolaj-starikov-predatelstvo-izmena-i-miatezh-dolzhny-byt-iskoreny-samym-reshitelny-m-obrazom.html> (14.02.2024).

⁶ М. Крылова, *Рамзан Кадыров назвал вооруженный мятеж предательством*, [в:] <https://rg.ru/2023/06/24/reg-skfo/ramzan-kadyrov-nazval-vooruzhennyj-miatezh-predatelstvom.html> (14.02.2024).

⁷ А. Юркова, *Глава Северной Осетии призвал земляков не подчиняться Пригожину*, [в:] <https://rg.ru/2023/06/24/reg-skfo/glava-severnoj-osetii-prizval-zemliakov-ne-podchiniatsia-prigozhinu.html> (24.02.2024).

⁸ *Толковый словарь русского языка*, Москва 2006, с. 373.

⁹ Д.Н. Ушаков, *Толковый словарь современного русского языка*, ред. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова, Москва 2013, с. 316.

III. Стихийное восстание, бооруженное выступление против власти; бунт. *Поднять, подавить мятеж*¹⁰;

IV. Стихийное восстание; бунт. *В народной массе оно [недовольство] сказалось целым рядом волнений, которые сообщали такой тревожный характер XVII веку: это эпоха народных мятежей в нашей истории.* Ключ. Курс русск. ист. *Если термином «усобица» обозначается обычно феодальная война, то под словом «мятеж» всегда понимается народное движение, направленное против власти и господствующих классов.* Греков, Крест. На Руси. // Вооруженное выступление в результате заговора против существующей государственной власти. *Начало славных дней Петра мрачили мятежи и казни. Но правдой он привлек сердца.* Пушкин. Стансы. *Изнутри Советскую страну потрясали мятежи. Одновременно с восстанием в Ярославле. в Москве взбунтовались «левые социалисты-революционеры».* А.Н. Толст. 18-й год. *Я читал повести о восстании коммунаров в Париже, о мятеже декабристов.* Паустов. Пов. О жизни. Федор.. *узнал, что в конце мая по всей Сибири вспыхнул белочешский мятеж, что советская власть, что советская власть пала во всех крупных городах, стоящих на железной дороге.* А. Иван. Вечн. зов.¹¹.

Cechą *мятежа* obecną we wszystkich zbadanych słownikach jest jego zbrojny charakter. W odniesieniu do działań Prigożyna nie może być tu żadnych wątpliwości – była to rzeczywista akcja zbrojna. Z materiału słownikowego wyraźnie wyłania się jednak opozycja pod względem zorganizowanego bądź żywiołowego charakteru tego typu wydarzeń. Z jednej strony w definicjach II.1 i IV. 2 mowa o tym, że *мятеж* jest wynikiem spisku (*заговор*), a więc jest formą zorganizowanych działań. Z drugiej strony we wszystkich czterech słownikach po stronie definiensa pojawia się określenie *стихийное восстание*, które wskazuje na spontaniczny charakter tego typu zdarzeń¹². Realizacje pierwszego z tych wariantów odnoszą się do akcji zaplanowanych, w mniejszym lub większym stopniu zorganizowanych w rodzaju „buntu Kornilowa” (*корниловский мятеж*), powstania w Kronsztadzie (*кронштадтский мятеж*) czy powstania dekabrystów itd., np.:

Рассчитав по астральным картам лучшее время, агенты подняли вооружённый **мятеж**, причём все группы, якобы оспаривавшие власть, **подчинились одному центру**¹³.

¹⁰ С.А. Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2000, с. 568.

¹¹ Л.Е. Кругликова, В. Фелицына (ред.), *Большой академический словарь русского языка*, т. 10, Медяк-Мячик, Санкт-Петербург 2008, с. 567.

¹² O dwoistości tego pojęcia pod względem obecności/ nieobecności temu „spontaniczność/ żywiołowość” patrz: D. Dobrovolskij, L. Pöppel, *Lexical synonyms within the semantic field POWER*, [in:] I. Kor Chahine (ed.), „Studies in Language Companion Series”, 146, *Current Studies in Slavic Linguistics*, p. 289.

¹³ А. Силаев, *Подлое сердце родины* (2007), [в:] Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorpora.ru/results?search=CnIqIQoICAAQChgyIAoQBSAAKOW43fqE5twBQAVqBDuAuOTV4A->

Ten wariant jest w pełni realizowany na łamach RG, ponieważ wskazuje on, że są jacyś winni, w szerszych kontekstach głównym winowajcą jest Prigożyn¹⁴, np.:

Вооруженный **мятеж** в России – это **продуманная акция, организованная ради захвата** власти...¹⁵;

Организаторы мятежа предали Россию и ответят за это (cytat z orędzia Władimira Putina)¹⁶;

[...] разведка получила „достаточно сигналов”, свидетельствующих о **подготовке мятежа**¹⁷.

Realizacje drugiego wariantu dotyczą zwykle akcji niezorganizowanych, np.:

[...] начался **мятеж**, и **толпы** вооруженных крестьян двинулись в сторону Зубцова¹⁸;

Так, Евсейий отдает безусловное предпочтение монархической форме правления, утверждая, что «многоначалие [...] же, составленное из членов равного достоинства, скорее есть анархия и **мятеж**»¹⁹.

Traktowanie tego wydarzenia jako wystąpienia spontanicznego pozwala na przypisanie mu takich konotacji, jak nieporządek, chaos, pewna amorficzność, co byłoby korzystne, gdyby celem propagandystów było zlekceważenie akcji Prigożyna, tak jednak nie było. Z tego punktu widzenia bardzo użyteczne stało się specyficzne dla rosyjskiej lingwokultury pojęcie smuty (o czym w dalszej części tekstu).

DICCAE6AQFCRgpEckIKA3JlcR17CjnQoNCw0YHRgdGH0LjRgtCw0LIg0L%2FQviDQsNG-B0YLRgNCw0LvRjNC90YvQvCDQutCw0YDRgtCw0LwwAQ%3D%3D (15.02.2024).

¹⁴ Znamienne, że w RG konsekwentnie unika się związku wyrazowego *мятеж Прigoжина*, choć jest to określenie, pod którym, ze względu na jego powszechne stosowanie w innych źródłach, to wydarzenie najprawdopodobniej wejdzie do historii.

¹⁵ *Ситуация вокруг противоправных действий Евгения Прigoжина. Хроника событий субботы, 24 июня*, [w:] <https://rg.ru/2023/06/24/situacia-vokrug-protivopravnyh-dejstvij-evgeniia-prigozhina-hronika.html> (15.02.2024).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Е. Мелихова, Л. Лазаренко, И. Петров, *Тревожная суббота: как это было*, [w:] <https://rg.ru/2023/06/25/reg-ufo/trevozhnaia-subбота-kak-eto-bylo.html> (15.02.2024).

¹⁸ М.Б. Бару, *Таракан на канате* (2016), [w:] Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorp.org.ru/results?search=CnEqGAoICAAQChgyIAoQBSAAQAVqBDAuOTV4ADIC-CAE6AQFCTgpMCKoKA3JlcRJDckHQntGB0LXQvdGM0Y4g0LIg0JJPQtC-w0YLRgdC60L7QvCDRg9C10LfQtNC1INCh0LzQvtC70LXQvdGB0LrQvtC5IDAB> (15.02.2024).

¹⁹ Иеромонах Клавдиан (Меньшиков), *Образ римского императора в произведениях церковной письменности IV-V вв.* (2020), [w:] Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorp.org.ru/results?search=CoQbKkgKCAgAEaYoMiAKEAUgAEAFagQwLjk1eAAyAggBOgEBQmEKXwpdCg-NyZXESVgpU0KlQsNC6LcDQldCy0YHQtdCy0LjQuSDQvtGC0LTQsNC10YIg0LHQtdC30YPRgdC70L7QstC90L7QtSDQv9GA0LXQtNC/0L7Rh9GC0LXQvdC40LUgMAE=> (15.02.2024).

W definicjach słownikowych (III i IV) pojawia się traktowany jako synonim rzeczownik *бунт*. Warto zastanowić się nad tym, dlaczego to pojęcie ani razu nie pojawia się w tekstach RG.

Lidia Jordańska i Jurij Mielczuk dają następujące eksplikacje tych dwóch pojęć:

‘бунт X-ов против Y-а’ =

‘событие, состоящее в том, что многочисленные люди X, принадлежащие к низшему социальному классу, публично отказавшись повиноваться местной власти Y1 или распоряжению Y2 власти Y1, одновременно, в одном месте, используя оружие, противозаконно действуют, каузируя ущерб, на представителей Y1-а с целью ликвидировать Y1’.

‘мятеж X-ов против Y-а’ =

‘событие, состоящее в том, что многочисленные люди X, принадлежащие к одной группировке, публично отказавшись повиноваться власти Y, одновременно, в одном месте, используя оружие, противозаконно действуют, каузируя ущерб, на представителей Y-а с целью ликвидировать Y; Говорящий относится к этому событию отрицательно’²⁰.

Wynikają z tego dwie różnice, z których jedna ma konsekwencje dla interpretacji samego zdarzenia określanego jako *бунт* lub *мятеж*, a druga ma charakter pragmatyczny. W przypadku *мятежа* nieposłuszeństwo wobec władzy dotyczy pewnej (nieokreślonej pod względem statusu) grupy osób, *бунт* odnosiłby się w tym ujęciu do odmowy podporządkowania się grupy o niższym statusie. Druga różnica, która być może wynika z pierwszej, dotyczy oceny wydarzenia przez nadawcę. Jordańska i Mielczuk wskazują, że tylko w przypadku *мятежа* mamy do czynienia z ujemną aksjologią. Rzeczywiście, o ile *мятеж* wywołuje cały szereg negatywnych konotacji (niepokój, chaos itd.), o tyle pojęcie *бунт* może (ale nie musi) być pozytywnie waloryzowane, co zależy od wektora buntu, np.:

А всякий **бунт против** ограничений свободы похвален²¹;

Но история [...] высоко оценит его **бунт против** сталинского деспотизма...²².

²⁰ Л.Н. Иорданская, И.А. Мельчук, *Мини-модель семантического синтеза русских фраз*, „Русский язык в научном освещении” 2021, № 1 (41), с. 58.

²¹ И. Ефимов, *Суд да дело* (2001), [в:] Национальный Корпус Русского Языка, [²² И.А. Дедков, *Дневник* \(1980\), \[в:\] Национальный Корпус Русского Языка,](https://ruscorpora.ru/results?search=CowBKhgKCAgAEAoYMiAKEAUgAEAFagQwLjk1eAAyAggBO-gEBQmkKZwplCgNyZXESXgpc0JAg0LLRgdGP0LrQuNC5INCx0YPQvdGCINC/0YDQvtGC0LjQ-siDQvtCz0YDQsNC90LjRh9C10L3QuNC5INGB0LLQvtCx0L7QfNGLINC/0L7RhdCy0LDQu9C10L0-wAQ= (15.02.2024).</p>
</div>
<div data-bbox=)

Jest w pojęciu *bunt* pewien etos. *Бунтарь* w odróżnieniu od *мятежника* bywa osobą kierującą się szlachetnymi porogami, np.:

[...] он был антисоветский **бунтарь** и **герой**²³;

Прирожденный **бунтарь** и **борец за «светлую Русь»**, защитник простецов, он в Пустозерске располагал единственным оружием – пером²⁴.

Nawet w dojmującym puszkiniowskim opisie „rosyjskiego buntu” poza odniesieniem do okrucieństwa i bezsensu tkwi coś w rodzaju podziwu (‘nikt nie buntuje się tak, jak my, Rosjanie’): «Не приведи бог видеть русский бунт, бессмысленный и беспощадный!»²⁵.

I choć u samego Puszkina próżno szukać usprawiedliwienia dla buntu, to jednak samo pojęcie bywa w ruszczyźnie waloryzowane pozytywnie, zwłaszcza gdy mowa o sytuacji przełamывания ograniczeń uważanych za bezprawne lub niesprawiedliwe, np.: „**Святой бунт**», которому всю жизнь служил Бакунин, вот наше дело...”²⁶.

Możliwość aktualizacji pozytywnej warstwy asocjacyjno-konotacyjnej leksemu *бунт* eliminuje go z tekstów RG. Jednostka *мятеж* zdaje się pod tym względem zdecydowanie wygodniejsza, pozbawiona jest bowiem tego elementu etycznego, czy nawet etyczno-socjalnego. *Мятежник*, w odróżnieniu od *бунтаря*, nie bywa szlachetny, nie występuje też w imieniu uciskanych klas, nie kojarzy się z wizerunkami dumnie idących na szafot bojowników o wielkie idee, bliżej mu raczej do wyobrażenia zwykłego bandyty. Tego problemu nie ma „Meduza”, w której publikacjach jednostka

viDQtNGD0LzQsNGC0YwsINCy0YvRgdC%2B0LrQviDQvtGG0LXQvdC40YIg0LXQs9C%2BINc-x0YPQvdGCINC/0YDQvtGC0LjQsiDRgdGC0LDQu9C40L3RgdC60L7Qs9C%2BINc00LXRgdC/0L7RgtC40LfQvNCwLCDRgdC80LXQu9C%2B0YHRgtGMINC10LPQviDRgNCw0LfrgNGL0LLQs-CAwAQ= (15.02.2024).

²³ Д. Маркиш, *Белая жара* (2013), [в:] Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorp.ru/results?search=СocBKhgKCAgAEАoYMiAKEAUgAEAFagQwLjk1eAAyAggBOgEBQmQ-KYgpgCgNyZXESWqpX0Jlg0YHQvNC40YDQvdC%2B0Lkg0YHQtdC80YzQtSDQk9GD0YDQsN-GA0LjQtdCyINC%2BINc90LXQvCDQs9C%2B0LLOvtGA0LjQu9C4INGI0LXQv9C%2B0YLQvtC8-MAE=> (15.02.2024).

²⁴ А. Панченко, *Русский поэт, или Мирская святость как религиозно-культурная проблема* (2002), [в:] Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorp.ru/results?search=CoYBKhgK-CAgAEАoYMiAKEAUgAEAFagQwLjk1eAAyAggBOgEBQmMKYQpfCgNyZXESWApW0J/RgNC40YDQvtC20LTQtDc90L3Ri9C5INCx0YPQvdGC0LDRgNGMINC4INCx0L7RgN-C10YYg0LfQsCDcQ9GB0LLQtdGC0LvRg9GOINCg0YPRgdGMwrsAQ==> (15.02.2024).

²⁵ А.С. Пушкин, *Капитанская дочка*, Москва 1964, с. 77.

²⁶ В.М. Зензинов, *Пережитое* (1953), [в:] Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorp.ru/results?search=CokBKhgKCAgAEАoYMiAKEAUgAEAFagQwLjk1eAAyAggBOgEBQmYKZApiCgNyZXESWwpZwqvQodCy0Y/RgtC%2B0Lkg0LHRg9C90YLcuywg0LrQvtGC0L7RgNC%2B0LzRgyDQstGB0Y4g0LbQuNC30L3RjCDRgdC70YPQtC40Lsg0JHQsNC60YPQvdC40L0-wAQ==> (15.02.2024).

бунт się pojawia: „Урок, который извлекли силовики из бунта Пригожина, таков: в конфликт вокруг Путина лучше не вмешиваться”²⁷.

Poza wymiarem socjalnym, na który wskazują Jordanska i Mielczuk (*мятеж* to działanie po prostu grupy ludzi, a *бунт* – klasy społecznej) i aksjologicznym warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną cechę, którą nazwałbym syntaktyczno-użualną. Różni ona te dwie jednostki w sposób istotny dla propagandy kremlowskiej. Chodzi mianowicie o częstotliwość występowania konstrukcji z przyimkiem *против*. Choć logika podpowiada, że zarówno *бунт*, jak i *мятеж* to akcje podejmowane przeciwko komuś lub czemuś, to częstotliwość sformułowań z przyimkiem *против* jest zdecydowanie większa w przypadku pierwszej z tych jednostek. Zgodnie z danymi korpusu języka rosyjskiego²⁸, który odnotowuje 2971 użycie jednostki *мятеж* i 6465 użycie leksemu *бунт* (we wszystkich formach deklinacji w liczbie pojedynczej), połączenia z przyimkiem *против* stanowią w przybliżeniu 2,3% (69 wystąpień) w przypadku pierwszego z tych słów (*мятеж против*) i 5,7% (370) w przypadku drugiego (*бунт против*). Daje to asumpt do twierdzenia o postrzeganiu zdarzeń określanych mianem *бунт* jako zdecydowanie bardziej ukierunkowanych, podczas gdy *мятеж* bywa interpretowany jako akcja bez wyraźnego wektora. W zebranych materiale pochodzącym z RG nie ma ani jednego połączenia *мятеж против*. Taka formuła wskazywałaby przecież przeciwko komu buntuje się Prigożyn i jego najemnicy, a więc co najmniej pośrednio wskazywałaby na Kreml jako winowajcę sytuacji, to zaś w narracji RG jest wykluczone. To specyficzne dla oficjalnej wersji wydarzeń „rozmycie” opowieści wspierane jest przez inne leksemy o bardzo szerokim lub nie do końca sprecyzowanym znaczeniu (np. *преступление*, *провокация*, *кризис*), wśród których na szczególną uwagę zasługuje sześciokrotnie manifestowane pojęcie *смута*, np.:

[...] любой шантаж на фоне попытки устроить внутреннюю **смуту** обречены на провал. Об этом заявил президент РФ Владимир Путин...²⁹;

Бойцы 155-й бригады морской пехоты Тихоокеанского флота записали обращение в поддержку президента России Владимира Путина. „[...] мы [...] обращаемся к Вам со словами поддержки и понимания, что необходимо остановить эту **смуту** и раскол”...³⁰.

²⁷ А. Солдатов, И. Бороган, *Урок, который извлекли силовики из бунта Пригожина, таков: в конфликт вокруг Путина лучше не вмешиваться. Даже если он угрожает самому Путину*, [в:] <https://meduza.io/feature/2023/06/26/urok-kotoryy-izvlekli-siloviki-iz-bunta-prigozhina-takov-v-konflikt-vokrug-putina-luchshe-ne-vmeshivatsya-dazhe-esli-on-ugrozhaet-samomu-putinu> (15.02.2024).

²⁸ Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorp.org.ru/>.

²⁹ Т. Замахина, *Путин поблагодарил россиян за выдержку и сплоченность на фоне попытки вооруженного мятежа*, [в:] <https://rg.ru/2023/06/26/putin-poblagodaril-rossiian-za-vyderzhku-i-splochennost-na-fone-popytki-vooruzhennogo-miatezha.html> (15.02.2024).

³⁰ *Ситуация вокруг противоправных действий Евгения Пригожина. Хроника событий субботы, 24 июня*, [в:] <https://rg.ru/2023/06/24/situaciia-vokrug-protivopravnyh-dejstvij-evgeniia-prigozhina-hronika.html> (15.02.2024).

Jest ono bardzo mocno wkomponowane w pamięć historyczną Rosjan, otoczone silną warstwą asocjacyjno-konotacyjną, przy czym poprzez swoją nieokreśloność, brak wektorowości mocno wspiera ogólną tendencję do rozmywania narracji. Niezwykle szeroki zakres znaczeniowy pojęciu smuty przydawał Władimir Dal:

возмущенье, возстанье, мятежь, крамола, общее неповиновение, раздоръ межъ народомъ и властью; замѣшательства, неурядица, непорядокъ, разстройство дѣлъ; || домашнія ссоры, дрязги, перекоры; наущничество, наговоры я слѣдствія ихъ³¹.

We współczesnych słownikach smutę³² definiuje się następująco:

I. Мятеж, народные волнения (стар.). Крестьянские смуты. 2. Раздоры, ссоры, беспорядок. *Сеять смуту*³³;

П. 1. Ист. Мятеж, народные волнения. *Крестьянские смуты*. С. Стрельцов. *Сеять смуту*. 2. Разг. Раздор, распля, нелады. С. в семье³⁴.

Choć jako synonimiczne pojęcie traktuje się tu *мятеж*, to jednak *смута* zmierza w kierunku korzystnej dla autorów RG nieokreśloności. Dzieje się tak za sprawą silnej konotacji z pojęciem chaosu, o której świadczą choćby czasownikowa kolokacja *сеять смуту* (*организовать* można *бунт* lub *мятеж*, ale **организовать смуту* to oksymoron), tym bardziej konotacja ta ujawnia się w znaczeniu przymiotnika *смутный*, którego eksplikację daje słownik Dmitrijewa:

Смутным называют то, что представляется кому-либо, ощущается кем-либо неотчетливо, неопределенно. *Смутное подозрение*. | *Что-либо производит на кого-либо смутное впечатление*. | *Иметь смутное понятие о чем-либо*. | *Смутное предчувствие беды*. | *Его вдруг охватило какое-то смутное беспокойство*³⁵.

Istotne jednak, że mimo tych pożądanых cech omawiane pojęcie pojawia się w badanym materiale stosunkowo rzadko (6 razy), czego przyczyną może być fakt, że na stałe związało się ono w rosyjskiej świadomości z katastrofą początków XVII wieku, a takiej skali w optyce RG i Kremla omawianym wydarzeniom przydawać nie należy.

Ogląd nominacji stosowanych przez autorów RG w tekstach dotyczących „buntu Prigożyna” wskazuje na dość karkołomne balansowanie między konkretną interpreta-

³¹ В.И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. IV, Санкт-Петербург – Москва 1909, с. 300.

³² Ciekawe, że pojęcie to, przynajmniej w odniesieniu do wydarzeń historycznych, uważa się za specyficznie rosyjskie, a początek XVII w. w Rosji w polskich opracowaniach określa się jako Wielką Smutę, a nie zamęt, zamieszanie, nieporządek itd.

³³ *Толковый словарь русского языка*, ред. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова, Москва 2006, с. 737.

³⁴ С.А. Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2000, с. 1220.

³⁵ Д.В. Дмитриев (ред.), *Толковый словарь русского языка*, Москва 2003, с. 1242.

cją podyktowaną przez samego Putina w pierwszym dniu konfliktu, nieokreślonością i eufemizacją, które potrzebne były w jego drugiej fazie, tj. po „uregulowaniu” sytuacji. Z drugiej strony w badanych tekstach uwidacznia się tendencja do unikania choćby pośredniego nadawania omawianym wydarzeniom zbyt wielkiego znaczenia, ale jednocześnie dość szybkie wycofanie się z jego lekceważenia (zamiana formuł typu *попытка мятежа* na po prostu *мятеж*). W warstwie semantycznej te dążenia realizują się w dominacji sformułowań znaczeniowo rozmytych, które poddają się różnym interpretacjom. Dyskurs w swoim rozchwianiu podąża tu zdecydowanie za niestabilną sytuacją, formułowany jest w sposób maksymalnie elastyczny, amorficzny, płynny po to, by zachować jakąś ciągłość bez względu na dalszy rozwój wydarzeń.

Spróbujmy zatem przyjrzeć się tekstom publikowanym przez nadawcę wolnego od ograniczeń charakterystycznych dla oficjalnej propagandy putinowskiej. W materiałach „Meduzy” nominacje dotyczące omawianego wydarzenia charakteryzują się zdecydowanie większą różnorodnością stylistyczną, interpretacja bywa niuansowana, również poprzez zabiegi czysto formalne (cudzysłowy), w tekstach pojawiają się określenia pochodzące z różnych rejestrów języka, hiperbolizacje, nominacje wartościujące pochodzące z wypowiedzi takich nadawców jak Ramzan Kadyrow (w materiałach RG wypowiedzi te były przytaczane wybiórczo, najmocniejsze wypowiedzi po prostu przemilczano).

Również w materiałach „Meduzy” spotykamy się z formułą eufemizującą: „Президент России Владимир Путин в курсе **ситуации с основателем ЧВК Вагнера Евгением Пригожиным...**”³⁶. Jednak jest to prawdopodobnie realizacja w ramach mowy zależnej, ponadto to sformułowanie pojawia się w początkowej fazie konfliktu (23 czerwca wieczorem), kiedy faktyczna skala zdarzeń nie była jeszcze znana. W momencie, gdy obraz sytuacji staje się pełniejszy, autorzy „Meduzy” sięgają po nominację *мятеж*, ale czynią to w dość specyficzny sposób, biorąc ją w cudzysłów:

Пригожин начал свой **«мятеж»** после того, как российская армия якобы нанесла удар по лагерю его наемников...³⁷;

Первый канал выпустил экстренный выпуск новостей, посвященный **«мятежу»** основателя ЧВК Вагнера...³⁸.

³⁶ Песков: Путина проинформировали «обо всех событиях вокруг Пригожина», [в:] <https://meduza.io/news/2023/06/23/peskov-putina-proinformirovali-obo-vseh-sobytiyah-vokrug-prigozhina> (15.02.2024).

³⁷ Пригожин начал свой «мятеж» после того, как российская армия якобы нанесла удар по лагерю его наемников, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/prigozhin-nachal-svoiy-myatezh-posle-togo-kak-rossijskaya-armiya-yakoby-nanesla-udar-po-lageryu-ego-naemnikov> (15.02.2024).

³⁸ На Первом канале показали экстренный выпуск новостей о «мятеже» Евгения Пригожина, [в:] <https://meduza.io/news/2023/06/24/na-pervom-kanale-pokazali-ekstrennyy-vypusk-novostey-o-myatezhe-evgeniya-prigozhina-ekaterina-andreeva-protsitirovala-fsb-kotoraya-nazvala-ego-prikazy-prestupnymi-i-predatelskimi> (15.02.2024).

Cudzysłów ten jest wyrazem dystansu co do natury akcji Prigożyna i ma związek ze spekulacjami na temat tego, czy nie była to akcja w pełni kontrolowana i wykonana w porozumieniu z Kremlem. W kolejnym etapie, kiedy skala wydarzeń wyraźnie pokazała, że o żadnej „inscenizacji” nie może być mowy, cudzysłów z tekstów „Meduzy” znika:

Мятеж Пригожина закончен³⁹;

Российские пропагандисты и «военкоры» пытаются посчитать потери Минобороны РФ в результате **мятежа** Пригожина⁴⁰.

Nominacja *мятеж* również w przypadku tekstów „Meduzy” jest dominująca – pojawia się w nich ponad 200 razy, przy czym stopniowo utrwała się kolokacja *мятеж Пригожина* (np. dwa ostatnie wyimki), której RG konsekwentnie unika, co jest wyrazem tendencji do jak najszybszego rozmycia odpowiedzialności samego Prigożyna w związku z „porozumieniem” wynegocjowanym przez Łukaszenkę.

W odróżnieniu od RG „Meduza” nie unika sformułowań jasno stawiających kwestię kierunku działania Prigożyna i jego ludzi, przy czym wypada zwrócić uwagę na pewien stopień przesady. O ile w drugiej fazie konfliktu autorzy RG usiłowali przedstawiać go jako coś amorficznego, nieprecyzyjnie ukierunkowanego, o tyle w „Meduzie” widoczna jest tendencja do wyostrzania obrazu, czemu służą takie leksemy i kolokacje, jak *объявить войну, совершить/ устроить (военный) переворот, гражданский конфликт*, a nawet *вооруженное восстание*. Część z tych groźnie brzmiących jednostek podawana jest w ramach formuły z rzeczownikiem *попытка*, który z jednej strony wprowadza do komunikatu semantykę związaną z brakiem ostatecznego efektu, a przynajmniej o tym efekcie nie przesądza, ale z drugiej strony otwiera w komunikacie wyraźne miejsce dla informacji na temat inicjatora działania – *чья попытка*, np.: „В России – **попытка военного переворота**”. Online «Meduzy»⁴¹.

Dość istotne miejsce wśród zidentyfikowanych w materiałach „Meduzy” określę zajmują takie, które wskazują na dążenie do zmiany władzy. W pojęciu *мятежа* nie zawiera się koncepcja przejścia władzy przez buntowników, natomiast *переворот* to siłowe przechwycenie steru rządów, np.:

Система власти РФ не смогла предотвратить развивающийся **военный переворот**...⁴²;

³⁹ *Мятеж Пригожина закончен. ЧВК Вагнера ушла из Ростова-на-Дону*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/25/myatezh-prigozhina-zakonchen-chvk-vagnera-ushla-iz-rostova-na-donu> (15.02.2024).

⁴⁰ *Война. Четыреста восемьдесят шестой день*, [w:] <https://meduza.io/live/2023/06/24/voyna-chetyresta-vosemdesyat-shestoy-den> (15.02.2024).

⁴¹ Ibidem.

⁴² *«Еще позавчера он был герой. Сегодня он подлец и предатель»*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/esche-pozavchera-on-byt-geroy-segodnya-on-podlets-i-predatel> (15.02.2024).

Основатель ЧВК Вагнера Евгений Пригожин вечером 23 июня начал **военный переворот** в России...⁴³;

Как Евгений Пригожин устраивал в России **военный переворот**⁴⁴.

Warto zwrócić uwagę na różnicę skali opisywanych wydarzeń, jaka wyłania się z porównania słów *переворот* i *восстание*. Leksem *переворот* budzi asocjację z sytuacjami, w których jakaś stosunkowo wąska grupa znajdująca się blisko centrum władzy usiłuje tę władzę przejąć. Szczególnie wyraziście ujawnia się to, jeśli przyjrzeć się istotnej różnicy między nominacjami *переворот* i *революция* w odniesieniu do przewrotu bolszewickiego 1917 r., np.:

25 октября произошел **большевистский переворот**, причем у меня дома не слышно было даже выстрелов...⁴⁵;

[...] русская **большевистская революция** восторжествовала потому, что налицо оказалось достаточное количество условий, благоприятных для революции мировой⁴⁶.

Ta różnica skali – rewolucja to zjawisko globalne, a przewrót – lokalne, ale i asocjacja przewrotu z jakąś formą działalności spiskowej sprawiła, że trudno szukać użycie słowa *переворот* w oficjalnych tekstach okresu sowieckiego. Podobna opozycja pod względem skali ujawnia się w tekstach „Meduzy”, w których obok leksemu *переворот* pojawia się słowo *восстание*.

«Медуза» продолжает изучать, как в Москве реагируют на попытку **вооруженного восстания**⁴⁷;

⁴³ *Выступление Пригожина звучит как объявление о начале военного переворота (хотя, кажется, перевороты начинаются не с этого)*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/23/prigozhin-ob-yavil-chto-fakticheski-sobiraetsya-osuschestvit-voennyu-perevorot-v-rossii-nazvav-ego-marshem-spravedlivosti> (15.02.2024).

⁴⁴ *Как Евгений Пригожин устраивал в России военный переворот*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/kak-evgeniy-prigozhin-ustraival-v-rossii-voennyu-perevorot> (15.02.2024).

⁴⁵ П.Г. Курлов, *Гибель императорской России* (1923), [w:] Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorpora.ru/results?search=CnIqGAoICAAQChgyIAoQBSAAQAVqBDAuOTV4A-DICCAE6AQFCTwpNCKsKA3JlcRJECKLQv9GA0L7QuNC30L7RiNC10Lsg0LHQvtC70Yz-RiNC10LLQuNGB0YLRgdC60LjQuSDQv9C10YDQtdCy0L7RgNC%2B0YIwAQ==> (15.02.2024).

⁴⁶ Ю.В. Ключников, *На великом историческом перепутье* (1922), [w:] Национальный Корпус Русского Языка, <https://ruscorpora.ru/results?search=CpoBKhgKCAgAEAoYMiAKEAUgAEAFagQwLj-k1eAAyAggBOgEBQncKdQpzCgNyZXESbApq0J/QvtGN0YLQvtC80Ymg0LLQv9C%2B0LvQvdC1INC/0L7Qt9Cy0L7Qu9C40YLQtdC70YzQvdC%2BINC/0L7QtNC00LXRgNC20LjQstCw0YLRjCDQtnCy0-LAg0YHQu9C10LTRg9GO0YnQuNGFIDAB> (15.02.2024).

⁴⁷ *Еще ранним утром 24 июня Кремль, судя по всему, пытался договориться с Пригожиним. Из этого ничего не вышло*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/esche-rannim-utrom-24-iyunya-kreml-sudya-po-vsemu-pytalsya-dogovoritsya-s-prigozhinim-iz-etogo-nichego-ne-vyshlo> (15.02.2024).

Источники «Медузы» рассказывают, что высшее руководство страны не ожидало попытки **вооруженного восстания** и всерьез опасается, что у границ Москвы могут начаться бои с наемниками ЧВК Вагнера⁴⁸;

Прямо перед тем, как Пригожин свернул свое **восстание**, неожиданно выяснилось, что переговоры с ним вел Александр Лукашенко [...]⁴⁹.

Definicja słownikowa wyraźnie wskazuje na szeroką skalę i podłoże społeczne tego, co nazywa się *восстанием*: „Восстание, -я; ср. Массовое вооруженное выступление угнетенных слоев общества против существующей власти”⁵⁰.

Nominacja ta podnosi zatem rangę opisywanych wydarzeń, ale jednocześnie zarysowuje oś konfliktu między „uciskanymi” a opresyjną władzą.

W tekstach „Медузы” pojawiają się również mniej lub bardziej metaforyczne formuły aktualizujące pojęcie wojny domowej. Co prawda w żadnym miejscu nie orzeka się wprost o tym, że trwa wojna domowa, pojawiają się cytaty lub formuły dopuszczające możliwość rozwoju sytuacji w tym kierunku (*задел на гражданскую войну*). W odróżnieniu jednak od RG, która unika tego typu sformułowań w jakimkolwiek kontekście, „Медуза” od nich nie stroni, choć ich wydźwięk bywa nieco zniuansowany. Zdarza się bowiem, że pojawiają się one jedynie w ramach cytatów lub narracji o sytuacjach jedynie potencjalnych, np.:

Что говорят источники «Медузы» [...] о Пригожине, который **объявил войну** Шойгу...⁵¹;

Задел на **гражданскую войну** есть...⁵²;

[...] выходит из комнаты младшая сестренка 15 лет и стучит к маме в душ со словами «Мама, мама, выходи, тут **гражданская война** началась»⁵³;

Пока наемники Пригожина **объявляют войну** Минобороны РФ, Кремль пытается контролировать новости о мятеже⁵⁴;

⁴⁸ *Зачем Пригожин это сделал?*, [в:] <https://meduza.io/episodes/2023/06/24/zachem-prigozhin-eto-sdelal-probuem-ponyat-logiku-voennogo-myatezha-i-vvyasnit-hochet-li-osnovatel-chvk-vagnera-smestit-putina> (15.02.2024).

⁴⁹ *«Путина не было нигде»*, [в:] <https://meduza.io/feature/2023/06/25/putina-ne-bylo-nigde> (15.02.2024).

⁵⁰ С.А. Кузнецов, *Большой толковый словарь русского языка*, Санкт-Петербург 2000, с. 152.

⁵¹ *«У него сорвало крышу»*, [в:] <https://meduza.io/feature/2023/06/23/u-nego-sorvalo-kryshu> (15.02.2024).

⁵² *«Мама, выходи, тут гражданская война началась»*, [в:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/mama-vyhodi-tut-grazhdanskaya-voyna-nachalas> (15.02.2024).

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ *Российские провайдеры блокируют «Google Новости» — важный канал для чтения независимых СМИ*, [в:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/rossiyskie-provaydery-blokiruyut-google-novosti-vazhnyy-kanal-dlya-chteniya-nezavisimyh-smi> (15.02.2024).

Заявления и действия Пригожина являются призывами к началу **вооруженного гражданского конфликта**⁵⁵.

Sięganie do tej warstwy semantyczno-konotacyjnej stanowi skrajny punkt w narracji „Meduzy” na temat akcji Prigożyna, ponieważ asocjacje związane z pojęciem wojny domowej są w Rosji bardzo żywe i wyjątkowo negatywne.

O ile w tekstach RG wyraźnie widać pracę redakcji zmierzającą do ujednoczenia narracji, również w zakresie obowiązujących nominacji dotyczących relacjonowanych wydarzeń, o tyle na łamach „Meduzy” mamy do czynienia z interpretacyjną różnorodnością, a na prawach mowy zależnej oddaje się głos zarówno Putinowi, jak i Prigożynowi. Dlatego też pojawiają się nominacje *предательство* i *измена* (Putin): „Путин выступил со спецобращением, назвав мятеж Евгения Пригожина «предательством» и «изменой», а также «ударом по России»»⁵⁶, ale też określenie samego Prigożyna *марш справедливости*: „Тем не менее Пригожин конечной точкой «марша справедливости» продолжает называть именно Москву»⁵⁷. Nadawca dystansuje się od tych skrajnych interpretacji za pomocą konsekwentnie stosowanych znaków cudzysłowu.

Niezależny publikator stara się pokazać sytuację z różnych punktów widzenia. Do głosu dopuszczane są różne kategorie nadawców, w wyniku czego teksty są stylistycznie zróżnicowane. Pojawiają się w nich określenia potoczne, a nawet wulgarne, które często nie wnoszą niczego konkretnego do naszej wiedzy o samym charakterze wydarzeń (są semantycznie zbyt szerokie lub niedookreślone), ale są istotne z pragmatycznego punktu widzenia, wnoszą silny odcień emocjonalny lub w specyficzny sposób bagatelizują ich znaczenie, np.:

Он [Пригожин] устроил эту **разборку** [...] – говорит „Медузе“ знакомый Пригожина⁵⁸

Но нельзя понять одного – как [...] этот чувак берет и устраивает какую-то **кухонную срань**⁵⁹

И устроил эту **банановую турбулентцию** сам диктатор, гарант стабильности⁶⁰

⁵⁵ *Пригожин: угрожает устроить в России переворот*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/prigozhin-ugrozhaet-ustroit-v-rossii-perevorot-fsb-zavodit-ugolovnoe-delo-putin-pozdravlyayet-rossiyan-s-dnem-molodezhi> (15.02.2024).

⁵⁶ *Путин назвал мятеж Пригожина «предательством» и «изменой»*, [w:] <https://meduza.io/news/2023/06/24/putin-nazval-myatezh-prigozhina-predatelstvom-i-izmenoy> (15.02.2024).

⁵⁷ *«На земле их останавливать некому»*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/na-zemle-ih-ostanavlivat-nekomu> (15.02.2024).

⁵⁸ Ibidem

⁵⁹ *«Еще позавчера он был герой. Сегодня он подлец и предатель»*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/esche-pozavchera-on-by-l-geroy-segodnya-on-podlets-i-predatel> (15.02.2024).

⁶⁰ Ibidem.

[...] Пригожин останавливает свою **безумную затею**⁶¹

Представьте, что сейчас чувствуют ребята в окопах, перед лицом которых враг, а за спиной **предательская авантюра**⁶².

Jednak mimo tej różnorodności można wyróżnić nominację dominującą (*мятеж*, ale ze wskazaniem w kierunku konkretyzującej kolokacji *мятеж Пригожина*). Dominacja ta nie wynika jedynie z liczby manifestacji (ponad 200), raczej liczba manifestacji wynika z tego, że nie niesie ona z sobą tak wyraźnych wątpliwości interpretacyjnych, jak pozostałe nominacje, które są semantycznie niedookreślone (zwłaszcza grupa nominacji potocznych i wulgarnych) lub niosą ze sobą znaczenia, o których istotności dla opisu realnej sytuacji orzekać nie sposób – *бунт* (z wyraźnym odcieniem aksjologicznym), *переворот* (silna asocjacja z działaniami ograniczonej grupy zmierzającej do przechwycenia władzy), *восстание* (czyli akcja o podłożu społecznym z jasno zarysowaną opozycją między uciskaną masą a opresyjną władzą). „Meduza” **wybiera** więc spośród wielu możliwości, które są prezentowane na łamach portalu wariant *мятеж*, a jeden z nagłówków kończących tę opowieść brzmi: „Мятеж Пригожина закончен”⁶³.

Ustalenie dominującego wariantu w przypadku RG i „Meduzy” prowadzi do podobnego rezultatu z tą jednak różnicą, że tylko „Meduza” przedstawia czytelnikowi całą serię różnych interpretacji zdarzeń (wyrażonych w nominacjach), spośród których stopniowo wyłania się najbardziej adekwatny obraz. W przypadku RG o dominującej nominacji decyduje jedno zdanie Władimira Putina: „Обращаюсь и к тем, кого обманом или угрозами [...] толкнули на путь тяжкого преступления – **вооружённого мятежа**”⁶⁴.

Ta wewnętrzna „negocjowalność” dyskursu lub jej kompletny brak stanowi podstawową różnicę między rosyjskimi mediami niezależnymi a kremlowską machiną propagandową.

References

- Bol'shoy akademicheskij slovar' russkogo yazyka*, t. 10, red. L.E. Kruglikova, V. Felitsyna, Medyak-Myachik, Sankt-Peterburg 2008.
- Dal' V.I., *Tolkovyy slovar' zhivogo velikoruskago yazyka*, t. IV, Sankt-Peterburg – Moskva 1909.

⁶¹ *Мятеж – всегда работавшая ставка зарубежных спецслужб*, [w:] <https://meduza.io/paragraph/2023/06/25/myatezh-vsegda-rabotavshaya-stavka-zarubezhnyh-spetssluzhb-putin-preduprezhdal-chto-stranu-budut-pytatsya-raskachivat-rossiya-proshla-test-na-zrelost> (15.02.2024).

⁶² *«Еще позавчера он был герой. Сегодня он подлец и предатель»*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/24/esche-pozavchera-on-byt-geroy-segodnya-on-podlets-i-predatel> (15.02.2024).

⁶³ *Мятеж Пригожина закончен*, [w:] <https://meduza.io/feature/2023/06/25/myatezh-prigozhina-zakonchen-chvk-vagnera-ushla-iz-rostova-na-donu> (15.02.2024).

⁶⁴ *О чем говорил Владимир Путин в обращении к гражданам России*, [w:] <https://rg.ru/2023/06/24/o-chem-govoril-vladimir-putin-v-obrashchenii-k-grazhdanam-rossii.html> (15.02.2024).

- Dobrovol'skij D., Pöppel L., *Lexical synonymy within the semantic field POWER*, [in:] I. Kor Chahine (ed.), „Studies in Language Companion Series”, vol. 146, *Current Studies in Slavic Linguistics*.
- Denisov P.N., Morkovkin V.V. (red.), *Slovar' sochetayemosti slov russkogo yazyka*, Moskva 1983.
- Głowiński M., *Nowomowa i ciągi dalsze*, Kraków 2009.
- Iordanskaya L.N., Mel'chuk I.A., *Mini-model' semanticheskogo sinteza russkikh fraz*, „Russkiy yazyk v nauchnom osveshchenii” 2021, № 1 (41).
- Kuznetsov S.A., *Bol'shoy tolkovyy slovar' russkogo yazyka*, Sankt-Peterburg 2000.
- Pushkin A.S., *Kapitanskaya dochka*, Moskva 1964.
- Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*, red. S.I. Ozhegov, N.Yu. Shvedova, Moskva 2006.
- Tolkovyy slovar' russkogo yazyka*, red. D.V. Dmitriyev, Moskva 2003.
- Ushakov D.N., *Tolkovyy slovar' sovremennogo russkogo yazyka*, Moskva 2013.

NOTA O AUTORZE

Piotr Zemszał – dr hab., prof. UMK – pracownik Katedry Języków Słowiańskich Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, absolwent historii i filologii rosyjskiej, badacz pragmatyki tzw. nowomowy radzieckiej i dyskursu współczesnego radykalnego prawosławia, tłumacz. **Najważniejsze publikacje: książki:** *Ojciec, wódz, nauczyciel: nominacje językowe dotyczące Stalina w sowieckim dyskursie ideologicznym w okresie powojennym*, Toruń 2016; *Kultura, ideologia, metafora: metaforyczne dychotomie związane z kategoriami swoich i obcych w ideologicznym subdyskursie o kulturze w ZSRR w latach 1953-1957*, Toruń 2018. **Artykuły:** *Rytualność i pragmatyzm sowieckiego dyskursu totalitarnego: o pragmatycznej zasadzie kompetencji nadawcy i nominacjach dotyczących Stalina*, „Socjolingwistyka” 2012, vol. 26, s. 141-152; *O pojęciach religijnych w sowieckim totalitarnym dyskursie o kulturze w latach 1953-1957*, „Socjolingwistyka” 2015, vol. 29, s. 227-244; *Идеологема и идеологемное слово – к определению терминов*, „Przegląd Rusycystyczny” 2019, vol. 41, s. 150-170.

ORCID: 0000-0002-0822-8937

Email: howie@umk.pl

Fernando Videras Sánchez
Universidad de Granada

МЕТАФОРЫ В РОМАНЕ *ДОКТОР ЖИВАГО* И ИХ ПЕРЕВОД НА ИСПАНСКИЙ ЯЗЫК

Metaphors in the Novel *Doctor Zhivago* and Their Translation into Spanish

ABSTRACT: This article is devoted to the study of poetic metaphors and comparisons of natural themes in Boris Pasternak's novel *Doctor Zhivago*. The purpose of this study is therefore to identify and describe factors influencing the translation of these tropes into Spanish. For this purpose, a definition of the concept of metaphor is given and its various types are considered, as well as a comprehensive description of some approaches and points of view on the translatability of these means of expression. Concerning the practical part, some examples of the types of metaphors which may be found in Pasternak's novel are given together with illustrations. Additionally, their comparative analysis is performed with translations into Spanish; and trends, similarities and differences found in the approaches of translators are examined, considering some cases of loss of imagery in comparison with the original text. Finally, possible solutions to translation problems are also proposed.

KEYWORDS: metaphor, cultural reference, translation, Pasternak

1. Введение

Природа играла особенную роль в жизни и творчестве Бориса Пастернака. В воспоминаниях о своем детстве он писал:

Как в ощущение, напоминавшем 'шестое чувство' Гумилева, десятилетку открылась природа. Как первой его страстью в ответ на пятилепестную пристальность растения явилась ботаника. Как имена, отысканные по определителю, приносили успокоенье душистым зрачкам, безвопросно рвавшимся к Линнею, точно из глухоты к славе¹.

¹ Б. Пастернак, *Охранная грамота*, Рома 1970, с. 4.

В произведениях, написанных до *Доктора Живаго*, таких как *Детство Люверс*, мы можем найти фразы, напоминающие следующую: «Белая медведица в ее детской была похожа на огромную осыпавшуюся хризантему»². Подобные творческие решения являют собой одну из основных характеристик творчества писателя, согласно которой «Пастернак не ‘переводит’ свое ‘внутреннее состояние’ на культурные символы, а отражает его на природный мир и вещи, порождая в своем идиостиле всеобщий принцип ‘одушевленной вещи’»³. Более того, природа становится одним из центральных героев его прозы. Как отмечает Эпштейн: «ни у кого природа не одушевлена так, как у Пастернака; причем у нее душа озорницы, проказницы, движения которой суматошны и порывисты... все, что сыплется, брызжет, катится, шевелится, трепещет, воплощая неусыпное кипение жизни»⁴.

В эпоху своего появления роман *Доктор Живаго* был неоднозначно принят современниками автора, получившими доступ к тексту произведения. Однако именно описания природы особо выделялись как теми, кто восхищался романом, так и теми, кто отнесся к нему скептически. Так Ахматова, воспринявшая роман критически, утверждала: «в этом же романе есть пейзажи... я ответственно утверждаю, равных им в русской литературе нет. Ни у Тургенева, ни у Толстого, ни у кого. Они гениальны, как «рос орешник»⁵. Друг и поклонник писателя, Варлам Шаламов, писал Пастернаку:

в чем роман поистине замечателен и уникален для всей русской литературы – это в необыкновенной тонкости изображения природы, и не просто изображения природы, а того единства нравственного и физического мира <...> Идет жизнь героев, сюжет романа развивается вместе с природой, и природа – сама часть сюжета⁶.

Еще одно свидетельство находим, например, в письмах Ариадны Эфрон, где она отмечает: «почти пугает твое мастерство в определении неопределимого – вкуса, цвета, запаха, вызываемых ими ощущений, настроений, воспоминаний»⁷.

Список подобных высказываний может быть продолжен, и все они говорят об особой ценности описаний природы в романе *Доктор Живаго*. Очевидно, что переводчики романа также должны уделить особое внимание этому аспекту, чтобы донести текст произведения до целевого читателя в наиболее полном

² Б. Пастернак, *Детство Люверс*, Москва 1991, с. 23.

³ Ю. Левин, *О некоторых чертах плана содержания в поэтических текстах*, [в:] *Структурная типология языков*, Москва 1966, с. 205.

⁴ М. Эпштейн, *Природа, мир, тайник*, Москва 1990, с. 250.

⁵ Л. Чуковская, *Записки об Анне Ахматовой*, т. 2, Санкт-Петербург 1996, с. 210.

⁶ В. Шаламов, *Собрание сочинений*, т. 4, Москва 1998, с. 247.

⁷ А. Эфрон, *Письма из ссылки*, Paris 1982, с. 29.

объеме. Данная задача представляет для переводчиков особый вызов, поскольку природа изображается во всем романе преимущественно с помощью метафор, сравнений и олицетворений, которые вызывают яркие визуальные картины, подобно импрессионистскому стилю. Передача этих метафор на иностранный язык нуждается в особенном, тщательном подходе для адекватного восприятия иностранным читателем.

В данной статье мы предлагаем рассмотреть проблему перевода сравнений, олицетворений и метафор природы в романе *Доктор Живаго*. Основываясь на данном материале, мы проанализируем степень их переводимости, какие факторы оказывают влияние на выбор переводческой стратегии и отдельных приемов перевода, а также рассмотрим и прокомментируем различные переводческие решения.

2. Теоретические рамки исследования

Метафора являлась предметом размышления мыслителей и ученых с древнейших времен. В частности, вопрос о переводе этого тропа на другие языки рассматривался в многочисленных работах и был центром оживленных дискуссий, в которых порой высказывались противоречивые точки зрения.

Согласно *Литературному энциклопедическому словарю*, метафора представляет собой «вид тропа, перенесение свойств одного предмета (явления или аспекта бытия) на другой, по принципу их сходства в каком-либо отношении или по контрасту»⁸. Существует два основных типа метафоры: языковая и художественная. Языковая метафора внедрена в языковую систему, широко используется и часто не воспринимается носителями языка как литературный образ, поэтому теряет во многом свою выразительную силу. Некоторые авторы называют ее мертвой или лексикализованной метафорой. Художественная метафора является порождением литературного творчества, отличается уникальным применением и, как правило, большей выразительностью. В данном случае речь идет о так называемой «оригинальной» метафоре Ньюмарка, которая определяется им как «созданная или используемая автором исходного языка»⁹, или «новаторской» метафоре Рабадана, для которой характерна «максимальная степень нарушения лингвистических и литературных норм синхронной полисистемы»¹⁰. Учитывая специфику изучаемого материала, предметом нашего основного интереса будет являться художественная метафора как источник лиризма и колорита в поэтической прозе, хотя мы и не исключаем роль языковых метафор в обогащении авторского стиля.

⁸ Д. Муравьев, *Метафора*, [в:] *Литературный энциклопедический словарь*, Москва 1987, с. 218.

⁹ Там же, с. 150-158.

¹⁰ R. Rabadán, *Equivalencia y traducción. Problemática de la equivalencia transléctica inglés-español*, León 1991, p. 136.

Структура метафоры очень близка к структуре сравнения¹¹. Виктор М. Жирмунский в *Литературном энциклопедическом словаре* определяет сравнение как «категорию стилистики и поэтики, образное словесное выражение, в котором изображаемое явление уподобляется другому по какому-либо общему для них признаку»¹². Принципиальное отличие заключается в использовании сравнительных союзов «как», «будто», «словно» и других. Однако, как метафора, так и сравнение могут выполнять одну и ту же функцию с той разницей, что «метафора сокращает речь, а сравнение ее распространяет»¹³. В нашем исследовании мы пошли вслед за рядом ученых, которые видят в метафоре «скрытое сравнение»,¹⁴ и поэтому рассматриваем сравнение как разновидность метафоры. Конечно, не всякое сравнение в речи является метафорой, но мы можем считать ее таковой, если выраженный образ необычен и отражает языковую индивидуальность автора. Иными словами, метафора во всех своих аспектах представляет собой «красочный» способ сравнения, позволяющий избежать длинных описаний и наиболее точно раскрыть мысль. Таким образом, в контексте лирической прозы мы будем рассматривать метафору как имплицитное сравнение, а сравнение считать эксплицитной метафорой.

В рамках нашего исследования мы также особо выделяем такой вид метафоры, как олицетворение, играющий существенную роль при анализе тропов в романе Пастернака. Под олицетворением мы понимаем «особый тип метафоры», заключающийся в «перенесении человеческих черт или черт живого существа на неодушевленные предметы или явления»¹⁵. То есть это еще один тип имплицитного сравнения, в котором инертный или нематериальный объект уподобляется живому. В поэтической прозе или индивидуальной лирике значение данного тропа становится ближе к «психологическому параллелизму», когда «природа, привлеченная к соучастию в душевной жизни героя, наделяется признаками человекоподобия»¹⁶. Следует отметить, что в таких языках, как русский, олицетворение может получить особую выразительность благодаря категории «одушевленного / неодушевленного», что в свою очередь может осложнить перевод этих тропов на язык, в котором данная грамматическая категория отсутствует или слабо выражена.

Наконец, в связи с изучением перевода поэтических фигур мы считаем необходимым привлечь такой термин, как культурный референт, который нередко используется в структуре сравнений и метафор. Под культурными

¹¹ P. Newmark, *Manual de traducción*, Madrid 2006, p. 156.

¹² В. Жирмунский, *Сравнение*, [в:] *Литературный энциклопедический словарь*, Москва 1987, с. 418.

¹³ Н. Арутюнова, *Язык и мир человека*, Москва 1999, с. 353.

¹⁴ J. Roca-Pons, *El lengüaje*, Barcelona 1973, p. 114.

¹⁵ П. Николаева, *Олицетворение*, [в:] *Литературный энциклопедический словарь*, Москва 1987, с. 553.

¹⁶ Там же, с. 553.

референтами в сфере перевода мы понимаем «понятие (объект или событие) и его словесное выражение, существующее в этнокультуре оригинального текста, несущее семантическую нагрузку, общеизвестную носителям языка и неизвестную носителям языка перевода»¹⁷. Использование культурных референтов в составе поэтических фигур представляет собой особый вызов для переводчика, поскольку они «не имеют точных эквивалентов в других языках и, следовательно, не поддаются переводу на общем основании, требуя особого подхода»¹⁸.

Обилие сложностей, с которыми сталкивается переводчик в работе с поэтической метафорой и сравнением, давно вызывает споры о степени их переводимости. Некоторые исследователи полагают, что метафора непереводаема, поскольку представляет собой уникальное и неповторимое творение, которому можно только дать объяснение (Нида 1969, Дагут 1976, Винай 1958¹⁹). Другие, напротив, отрицают проблему и считают, что для перевода метафоры необходима всего лишь ее интерпретация (Клоепфер 1967, Реисс 1971, Масон 1982²⁰). Однако большинство ученых придерживается позиции, согласно которой метафора переводима, но с ограничениями, объем которых может варьироваться в зависимости от конкретного случая, как считают среди других Рабадан и Ньюмарк²¹. Данная точка зрения представляется нам наиболее реалистичной.

В теории перевода описываются две основные стратегии, предложенные Венутти²²: доместикация (одомашнивание) и форенизация (отчуждение). Стратегия доместикации предполагает адаптацию текста к языку перевода, что облегчает его понимание неспециализированным читателем. Стратегия форенизации, напротив, направлена на максимальное сохранение исходных характеристик текста, даже если это означает его усложнение. При изучении различных точек зрения на применимость этих стратегий к переводу художественных метафор мы снова обнаруживаем расхождение во мнениях. Одни авторы считают, что чем смелее и креативнее метафора, тем легче ее повторить на другом языке²³, что предполагает использование стратегии форенизации. Ньюмарк, со своей стороны, указывает, что именно переводчик должен решить, что имеет больший вес: содержание метафоры или ее эстетическая форма, чтобы при необходимости

¹⁷ Т. Тарасенко, Э. Керо, *Объекты винопития в повести С. Довлатова «Зона» как национальные реалии и их перевод на испанский язык*, «Вестник Томского государственного университета» 2021, № 7, с. 115.

¹⁸ С. Влахов, С. Флорин, *Непереводимое в переводе*, Москва 1980, с. 59-60.

¹⁹ E. Samaniego Fernández, *La traducción de la metáfora*, Valladolid 1996, p. 72.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, p. 71.

²² L. Venutti, *The Translator's Invisibility: The Evidence of Reviews*, "In Other Words" 1994, № 4, p. 17.

²³ R. Kloepfer, *Theorie der literarischen Übersetzung*, München 1976, S. 181.

пожертвовать одним ради другого. Таким образом, он предлагает адаптировать метафору к языку перевода, что предполагает использование стратегии доместикации. В данном случае выбор переводчика в значительной степени должен быть обусловлен функцией, исполняемой указанной метафорой в тексте, а не опираться на ряд предварительно установленных правил²⁴. Данная позиция также предполагает, что переводчик неминуемо столкнется с ограничениями при переводе метафоры, и указывает на невозможность ее полного перевода на другой язык. Саманиего в этом вопросе указывает на факторы, которые необходимо учитывать в переводе метафоры: семантические ассоциации, коммуникативная цель, ограничения языка перевода, типология метафоры, коммуникативный регистр и степень информативности, среди прочего. Данный перечень факторов указывает на то, что выбор одной или другой стратегии перевода может варьироваться от одного случая к другому²⁵.

Проводимое нами исследование позволяет еще раз вернуться к обсуждению вопроса о выборе переводческой стратегии на материале романа, чей лирико-поэтический потенциал составляет один из главных источников его литературной ценности и притягательности для читателей.

3. Описание материала и использованные методы работы

Существует четыре перевода романа *Доктор Живаго* на испанский язык, но для настоящего исследования мы выбрали два, получившие наибольшее распространение: опосредованный перевод с итальянского Фернандо Гутьерреса, вышедший в 1959 году и отредактированный Натальей Ухановой²⁶, и прямой перевод романа с русского на испанский язык, выполненный Мартой Ребон и опубликованный в 2010 году²⁷. Первые два перевода, также опосредованные и появившиеся в 1958 году, мы решили исключить из-за ограниченного распространения и отсутствия переизданий и ревизий. Мы собрали корпус, состоящий из фрагментов текста с метафорами и сравнениями природной тематики. Выборка была сделана методом медленного чтения и неавтоматической регистрации. В результате было отобрано 210 фрагментов, которые включают около 9000 слов. Полученный корпус был обработан методами сравнительного изучения с применением машинной обработки. В результате анализа мы разработали типологию выделенных тропов и описали их функцию в тексте, а также определили ведущие стратегии и приемы их перевода в указанных выше переводах на испанский язык. В некоторых случаях мы также предлагаем альтернативные формы перевода.

²⁴ P. Newmark, *Manual de traducción*, Madrid 2006, p. 159.

²⁵ E. Samaniego Fernández, *La traducción de la metáfora*, Valladolid 1996, p. 73.

²⁶ B. Pasternak, *El doctor Zhivago*, Madrid 1991.

²⁷ B. Pasternak, *El doctor Zhivago*, Barcelona 2010.

4. Результаты анализа и их обсуждение

4.1. Виды метафор в романе *Доктор Живаго*

Метафоры в романе *Доктор Живаго* почти полностью вращаются вокруг природы, формируя важнейшую часть хронотопа романа: Россия в первые двадцать лет XX века, преимущественно сельская страна с большими посевными площадями и дикой природой. В структуре этих метафор природа играет роль объекта и/или выраженного образа. Как и следовало ожидать, функция большей части этих метафор относится к описанию природных пейзажей:

Юра и Тоня там никогда не бывали, но Юра легко со слов Анны Ивановны представлял себе эти пять тысяч десятин **векового, непроходимого леса, черного как ночь, в который в двух-трех местах вонзается, как бы пырнув его ножом своих изгибов, быстрая река с каменистым дном и высокими кручами по крюгеровскому берегу**²⁸.

В данном фрагменте нам представлена сама суть русского леса, который, в свою очередь, метафорически представляет собой храм жизни²⁹ в романе и упоминается во всем выбранном корпусе в общей сложности 52 раза. Однако источником создания метафор в романе служит не только природная, но и городская среда”:

Вдруг садящееся где-то за домами **солнце стало из-за угла словно пальцем тыкать во все красное на улице**: в красноверхие шапки драгун, в полотнище упавшего красного флага, в следы крови, протянувшиеся по снегу красненькими ниточками и точками [с. 39].

Здесь мы находим описание московской улицы после демонстрации революционеров, в котором солнце, также часто упоминаемое в корпусе, представлено как жуткий очеловеченный свидетель, способный «пальцем тыкать». Стихии природы часто выступают в качестве второстепенных персонажей, взаимодействующих с главными героями, как мы увидим позже. В меньшей степени природные образы используются для того, чтобы передать читателю эмоциональное состояние героев: «По Лариным щекам текли неощутимые, не сознаваемые ею **слезы, как вода шедшего в это время дождя по лицам каменных статуй напротив, на доме с фигурами**» [с. 300].

²⁸ Б. Пастернак, *Доктор Живаго*, Москва 2010, с. 70. Далее цитируется это издание, в тексте указываются номера страниц.

²⁹ А. Скоропадская, *Уподобление леса храму в поэтике Бориса Пастернака*, «Языкознание и литературоведение» 2016, № 14, с. 387.

Как мы видим, Пастернак на протяжении всего романа использует метафору для выполнения разных функций: описание пейзажа (урбанистического или чисто природного), описание атмосферных явлений и в меньшей степени – описание различных концепций или предметов утвари. Во всех случаях метафора отражает эмоциональное восприятие персонажами или рассказчиком природы, событий или персонажей. Аппелляция к природе для Пастернака – важнейший механизм познания окружающего мира.

В тексте романа мы можем разделить метафоры на три типа: оригинальная метафора (или скрытое сравнение), явное сравнение и олицетворение. Давайте посмотрим на несколько примеров: «В глубине за **сетчатой пеленою дождя** двинулись и поплыли еле различимые огоньки и озаренные ими лбы, носы, лица» [с. 305].

В вышеуказанном фрагменте мы находим пример оригинальной метафоры, построенной на необычном сравнении дождя с сетчатой пеленой, основанном на том, что оба элемента затуманивают зрение и мешают четко видеть. В данном случае можно утверждать, что речь идет о скрытом сравнении, поскольку отсутствует сравнительный союз «как». Пример использования союза «как» и такого средства выразительности, как явное сравнение, можно увидеть в следующем фрагменте: «Улицы покрывал **черный лед, толстый, как стеклянные доньшки битых пивных бутылок**» [с. 78].

В данном отрывке представлено явное сравнение льда со стеклянными доньшками пивной бутылки через использование союза «как». Мы видим, что, в отличие от предыдущего примера, в котором сравнение слез Лары с дождем можно назвать несколько очевидным, в вышеуказанном фрагменте обнаруживается ряд довольно необычных ассоциаций. Наконец, помимо явных и скрытых сравнений, одним из любимых источников создания метафор для Пастернака является олицетворение: «Можно было подумать, будто буря **заметила** Юру и, **сознавая**, как она страшна, **наслаждается** производимым на него впечатлением. Она свистела и завывала и всеми способами **старалась** привлечь Юрино внимание» [с. 8].

В данном фрагменте гроза является еще одним персонажем, наделенным человеческими качествами, не присущими климатическим явлениям, такими как способность «замечать», «сознавать» или «наслаждаться», а также взаимодействовать с маленьким Юрой Живаго.

Как мы видим, перечисленные типы тропов объединяет то, что они являются оригинальным творением автора и важной частью его поэтического стиля. Однако стоит также отметить и четвертый, представленный в меньшей степени, тип лексикализованных метафор: «Стояло **бабье лето**, последние ясные дни жаркой **золотой осени**» [с. 116].

Мы можем считать «бабье лето» лексикализованной метафорой, учитывая ее широкое использование в русском языке и ее указание на деятельность женщин в это время года через прилагательное «бабье». Кроме того, эта метафора популярна как в русском языке, так и во многих других. Однако метафоры

этого типа, хотя и не являются оригинальными для Пастернака, созвучны его стилю из-за сходства их строения, функций и механизмов образования. Стоит отметить, что те же типы метафор, которые мы встречаем в прозе первых 16 глав романа, присутствуют и в последней главе, состоящей из стихотворений Юрия Живаго. Такое сходство не удивительно, если принять во внимание, что большая часть романа, хотя и рассказана не от первого лица, отражает переживания Юрия Живаго, автора этих стихов:

Солнце греет до седьмого пота,
И **бушует, одурев, овраг** [с. 530].

Проиллюстрировав различные типы метафор, которые мы можем встретить на протяжении всего романа, далее мы проанализируем, как эти типы метафор взаимодействуют друг с другом и сочетаются в одном фрагменте. Например, часто можно встретить сравнение и олицетворение, относящиеся к одному и тому же субъекту: «Поезд **кряхтя вползал** в чашу и еле **тащился** по ней, **точно это был старый лесник, который пешком вел за собой толпу пассажиров**, осматривавшихся по сторонам и все замечавших» [с. 231].

В данном примере мы наблюдаем, что поезд становится объектом олицетворения благодаря использованию глаголов «кряхтеть», «вползать» и «тащиться», которые придают поезду свойства живого существа и отсылают к образу животного. В то же время это пример явного сравнения с лесником через союз «точно».

Необходимо отметить, что изучаемые тропы нередко сопровождаются другими фигурами речи, такими как аллитерация, анафора и парцелляция: «**Ясная морозная ночь**. Необычайная яркость и цельность видимого» [с. 280].

Здесь мы наблюдаем аллитерацию, обусловленную повторением фонем /п/ и /жа/, придающую музыкальность данному отрывку: «**Была зима. Был город. Был вечер. Была ледяная стужа**» [с. 78].

Учитывая повторение глагола «быть» в прошедшем времени, мы можем утверждать, что перед нами пример анафоры.

Рассмотрев перечисленные примеры, мы можем сделать вывод о том, как широко Пастернак использует все типы метафор, украшая их другими фигурами речи, чтобы придать тексту ту же красочность, что присуща пейзажам, к которым он нас отсылает. Перевод этих отрывков с целью передачи как их содержания, так и звучности может оказаться задачей столь же увлекательной, сколь и сложной. Ниже мы изучим, как переводчики справились с переводом этих разнообразных и сложных метафор на испанский язык.

4.2. Метафоры природы в переводе на испанский язык

Сравнительное прочтение выбранных нами переводов уже с первых страниц приводит к мысли о том, что перевод Марты Ребон является более дословным, чем перевод Гутьерреса. Учитывая тот факт, что перевод Ребон является прямым, а перевод Гутьерреса – опосредованным, такой вывод представляется ожидаемым. Рассмотрим это предположение на следующем примере.

Таблица 1. Фрагмент из главы *Девочка из другого круга*

Исходный текст	Перевод Марты Ребон	Перевод Фернандо Гутьерреса
Шел снег, и когда отворяли парадное, воздух путано несся мимо, весь словно в узелках от мелькания больших и малых снежинок ³⁰ .	Nevaba, y cuando abrieron la entrada principal, el aire de la calle pasó en desorden ante la puerta, como atado en nudos por el centelleo de pequeños y grandes copos de nieve ³¹ .	Estaba nevando y cuando se abrió el portalón de entrada, penetró una ráfaga de aire en la que se vieron danzar pequeños y grandes copos de nieve ³² .

Мы видим, что Ребон опирается на дословный перевод текста – те же слова и в том же порядке, что соответствует стратегии форенизации. Можно предположить, что цель переводчика – сохранять в максимальной степени идиостиль Пастернака и передать его неизменным. Однако, перевод Ребон звучит не совсем естественно на испанском языке и не позволяет представить себе четкую картину описываемой сцены. С другой стороны, Гутьеррес выбирает свободный перевод – отступает от оригинального текста, чтобы воссоздать похожий, но немного иной текст, который, однако, вызывает более ясную картину в воображении испаноговорящего читателя. В данном свободном переводе теряется отрывок «путано несся мимо, весь словно в узелках от мелькания», а вместе с ним – часть олицетворения и сравнение, присутствующие в оригинале. Однако Гутьеррес добавляет, возможно, опираясь на итальянский текст, или по собственному решению, глагол «danzar» (танцевать), который не меняет авторского стиля и позволяет сохранить олицетворение, имеющееся в оригинале, и поэтические свойства исходного текста.

В первую очередь, встает вопрос о том, как можно сохранить ведущую функцию метафоры – вызвать в воображении читателя образ, созданный автором, а также ее тип, олицетворение и сравнение, при ограничениях, накладываемых языком перевода. В этом случае мы предлагаем следующий перевод: «Nevaba, y cuando abrieron la puerta principal, **el aire entró danzando con nudos centelleantes de grandes y pequeños copos de nieve, como confundido**». Мы оставляем выбор Гутьерреса с глаголом «danzar», который нам кажется удачным для передачи картины и олицетворения, но добавляем «como confundido», кото-

³⁰ Б. Пастернак, *Доктор Живаго*, Москва 2010, с. 56.

³¹ V. Pasternak, *El doctor Zhivago*, Barcelona 2010, p. 78.

³² V. Pasternak, *El doctor Zhivago*, Madrid 1991, p. 117.

рый в оригинале соответствует «путанно несся», и усиливает эффект олицетворения, поскольку представляет ветер как персонаж сцены. Мы также поменяли порядок слов, чтобы перевод звучал естественно и не затруднял читателю представление картины.

Как видно в предыдущем примере, перевод метафоры при стратегии форенизации теряет яркость, а доместикация помогает ее сохранить. Бывают случаи, когда мы можем обнаружить в переводе идеи, внесенные переводчиками, которые хотя и отсутствуют в оригинальном тексте, но выглядят уместно, поскольку они не меняют стиль, но остаются ему созвучны и в определенной степени его обогащают.

Таблица 2. Фрагмент из главы *Елка у Свентицких*

Исходный текст	Перевод Марты Ребон	Перевод Фернандо Гутьерреса
Она поминутно вынимала из-за кушака или из рукавчика батистовый платок, крошечный, как цветы фруктового дерева , и утирала им струйки пота по краям губ и между липкими пальчиками [с. 85].	A cada instante se sacaba del cinturón o de la manga el pañuelito de batista, diminuto como la flor de un árbol frutal , y se enjugaba el sudor que le perlaba las comisuras de los labios [с. 117].	Continuamente se sacaba del cinturón o de la manga el fino pañuelito de batista, minúsculo como una flor de árbol frutal , y se enjugaba el sudor que perlaba sus labios y humedecía sus dedos [с. 154].

Мы можем наблюдать, как переводчики используют один и тот же глагол «perlar» (блестеть бусинками, от «perla» – жемчужина), понимая, что, хотя в испанском языке данный образ широко распространен, он не меняет стиль исходного текста, поскольку в данном случае речь идет о метафоре, представляющей собой скрытое сравнение, в котором капли пота напоминают жемчуг и которое отсылает нас к элементу природы, обладающему бесспорной красотой. Этот описательный оборот, безусловно, очень успешный пример применения стратегии доместикации. Предполагаем, что в данном случае Ребон опирается на выбор Гутьерреса, отказываясь таким образом от собственной стратегии форенизации. Нет существенных отличий между переводами, и мы не считаем нужным предложение об альтернативном переводе.

Но это не единственный случай, когда первый и опосредованный перевод, видимо, оказывает влияние на прямой. Помимо успешных решений в переводе можно найти и расхождения с оригиналом, которые не отвечают потребностям

Таблица 3. Фрагмент из главы *В дороге*

Исходный текст	Перевод Марты Ребон	Перевод Фернандо Гутьерреса
Водопаду не было кругом ничего равного, ничего под парю. Он был страшен в этой единственности, превращавшей его в нечто одаренное жизнью и сознанием, в сказочного дракона или змея-полоза этих мест, собиравшего с них дань и опустошавшего окрестность [с. 237].	Nada había alrededor que pudiese compararse a la cascada, nada que pudiese rivalizar con ella. Terrible en su soledad, parecía un ser dotado de vida y conciencia, un dragón fantástico o una serpiente de aquel lugar , que exigiera tributo y devastara los alrededores [с. 324].	La cascada lo dominaba todo. Terrible en su soledad, parecía dotada de una vida propia e incluso de conciencia, algo semejante a un dragón fabuloso o la serpiente tirana de aquel lugar , que exigiera tributo y devastara los alrededores [с. 342].

доместикации и результатом которых становится неверное истолкование. Давайте посмотрим на следующий пример.

В данных переводах главное несоответствие – в переводе «единственности». Гутьеррес, возможно из-за итальянского текста, перевел этот термин как «*soledad*», то есть «одиночество», а Ребон повторяет это решение. Текст перевода не предполагает нарушения стиля автора, но является отступлением от оригинала, в котором также меняется тип метафоры. Мы считаем, что «единственность» можно перевести как «*singularidad*», что соответствует оригиналу и позволяет сохранить олицетворение. Следовательно, предлагаем следующий перевод: «**Alrededor no había nada igual a la cascada. Su singularidad la convertía en un ser terrible dotado de vida y conciencia, como un dragón de los cuentos de hadas o una serpiente que exigiera tributo y devastara los alrededores**» [с. 237]. Мы позволили себе добавить «*como*», чтобы создать сравнение в соответствии со стилем автора, для более естественного звучания на испанском языке, удобства в прочтении и усиления лиризма. Также «сказочный» перевели как «*de los cuentos de hadas*», что лучше соответствует оригиналу и добавляет больше красочности чем прилагательные, выбранные переводчиками. Теперь приведем пример перевода отрывка с культурными реалиями.

Таблица 4. Фрагмент из главы *Елка у Свентицких*

Исходный текст	Перевод Марты Ребон	Перевод Фернандо Гутьерреса
В классе занимались при открытых окнах. Вдалеке гудел город, все время на одной ноте, как пчелы на пчельнике. Со двора доносился крик играющих детей. От травянистого запаха земли и молодой зелени болела голова, как на масленице от водки и блинного угара [с. 73].	En clase se impartía la lección con las ventanas abiertas. A lo lejos zumbaba la ciudad, siempre con la misma nota, como las abejas de una colmena. Desde el patio llegaban los gritos de los niños que jugaban. El olor a hierba de la tierra y de las plantas tiernas provocaba dolor de cabeza, como el vapor del vodka y los blinis durante el carnaval [с. 101].	Estaban abiertas las ventanas de la clase. Lejos rumoreaba la ciudad siempre la misma nota, como las abejas de la colmena. Desde el patio llegaban los gritos de los niños que jugaban. El denso olor de la tierra y la vegetación cargaba la cabeza, como el vodka y el olor de los buñuelos en la semana de carnaval [с. 139].

Вне всякого сомнения, перевод слова «водка» не представляет никакой сложности, поскольку это, пожалуй, самое употребляемое русское слово в мире. Однако рядом с этим словом упомянута другая реалья, перевод которой мы не побоимся назвать ошибкой – «*vapor del vodka*» (пар водки). Очевидно, что водка – это не тот напиток, который доводится до состояния кипятка, а именно это значение фигурирует в испанском переводе. Кроме этого, перевод слова «блины» может оказаться проблематичным. Ребон прибегает к стратегии форенизации, ограничиваясь транслитерацией названия этого традиционного блюда, возможно, с целью сохранить своеобразие исходного текста, однако, это может создать трудности для понимания перевода неспециализированным читателем. Гутьеррес, как ему свойственно, выбирает стратегию доместикации, а именно замену реалии, переводя данное лакомство как «*buñuelos*» (жареные во фритюре

изделия из теста), что, несомненно, более знакомо испаноязычному читателю, но не полностью соответствует исходному референту. Наконец, «масленица» переводится как «carnaval». Несмотря на различия между обоими праздниками, они проходят в схожие даты и связаны с переходом от зимы к весне, поэтому мы считаем это достаточно точным переводом. В данном случае наше предложение по переводу будет таким:

En el aula daban clase con las ventanas abiertas. **A lo lejos zumbaba la ciudad, siempre con la misma nota, como las abejas de una colmena.** Desde el patio llegaban los gritos de los niños que jugaban. **El olor a hierba de la tierra y de las plantas tiernas provocaba dolor de cabeza, como el del vodka y las tortitas durante el carnaval** [с. 73].

Слово «tortitas» широко употребляется испаноговорящими читателями и отсылает к тому же блюду, о котором говорится в исходном тексте. Последний пример, который мы анализируем, помимо метафоры содержит другой художественный прием.

Таблица 5. Фрагмент из главы *Пятичасовой скорый*

Исходный текст	Перевод Марты Ребон	Перевод Фернандо Гутьерреса
Поля сменялись полями. Их вновь и вновь охватывали леса. Смена этих просторов настраивала на широкий лад. Хотелось мечтать и думать о будущем [с. 90].	Los campos se sucedían. Y nuevos bosques los cercaban. La sucesión de esos vastos espacios ensanchaba el alma. Se sentía el deseo de soñar y pensar en el porvenir [с. 125].	Sucedíanse los campos unos a otros, y de nuevo eran engullidos por los bosques. La sucesión de tales extensiones ensanchaba el ánimo. Experimentábase el deseo de soñar, de perderse en el porvenir [с. 160].

В обоих переводах теряются повторы оригинала «поля сменялись полями» и «вновь и вновь», а вместе с ними и лиризм, и музыкальность. Можно предположить, что это опущение является следованием опосредованному переводу Гутьерреса. Однако Гутьеррес сохраняет некий лиризм благодаря выбору глагола «engullir» (заглатывать), отсутствующего в оригинале, но помогающего представить лес как единое, живое существо. Для этого фрагмента мы предлагаем следующее альтернативное решение: «**Los campos daban paso a los campos. Y los bosques los abrazaban una y otra vez. El desfile de esos vastos espacios levantaba el ánimo.** Apetecía soñar y pensar en el porvenir» [с. 90]. В таком варианте лучше сохраняется поэтический заряд оригинала. К тому же мы предлагаем «dar paso» вместо «suceder», а также «desfile» в качестве замены для «sucesión», чтобы добавить олицетворение тексту и усилить его лиризм в соответствии со стилем автора.

5. Выводы

Приведенный нами анализ имеющихся переводов показывает неоднозначность подходов, выбранных переводчиками. В целом можно отметить, что прямой перевод Ребон ближе к тексту, что, однако, нередко приводит к утрате лиризма из-за опущения факторов поэтического свойства. Ее подход не всегда учитывает различия между русским и испанским языками на синтаксическом, семантическом и прагматическом уровнях. Как следствие, эффект, производимый переводом, не всегда соответствует эффекту, создаваемому оригинальным текстом. Напротив, опосредованный перевод Гутьерреса является более свободным, что позволяет ему лучше передать лиричность и музыкальность оригинального текста.

Так же замечаем, что прямой перевод временами опирается на предыдущий опосредованный текст, с более и менее удачными результатами. В итоге, переводчикам удается всего лишь частично передать содержание и лиризм оригинала. В предложенных переводах мы постарались соответствовать тексту настолько, насколько позволял язык перевода, и внесли свои поправки и дополнения, чтобы сохранить лиризм оригинала или даже усилить его. Иными словами, мы сочетали стратегии форенизации и доместикации в поиске голоса автора оригинального текста на языке перевода. Несмотря на ряд проблем, создаваемых различными факторами, среди которых культурные референты и ограничения, присущие целевому языку, мы полагаем, что метафора поддается переводу, независимо от того, к какому типу она относится.

References

- Arutyunova N., *Yazyk i mir cheloveka*, Moskva 1999.
 Chukovskaya L., *Zapiski ob Anne Akhmatovoi*, t. 2, Sankt-Peterburg 1996.
 Efron A., *Pis'ma iz ssylki*, Paris 1982.
 Epshtein M., *Priroda, mir, taynik, vselennoy*, Moskva 1990.
 Kloepfer R., *Theorie der literarischen Übersetzung*, München 1967.
 Kozhevnikova V., Nikolaeva P., *Literaturny entsiklopedichesky slovar'*, Moskva 1987.
 Levin Y., *O nekotorykh chertakh plana sodержaniya v poeticheskikh tekstakh*, [v:] *Strukturnaya tipologiya yazykov*, Moskva 1966.
 Newmark P., *Manual de traducción*, Madrid 2006.
 Pasternak B., *Doktor Zhivago*, Moskva 2010.
 Pasternak B., *El doctor Zhivago*, Madrid 1991.
 Pasternak B., *El doctor Zhivago*, Barcelona 2010.
 Pasternak B., *Okhrannaya gramota*, Roma 1970.
 Pasternak B., *Detstvo Lyuvers*, Moskva 1991.
 Rabadán Álvarez R., *Equivalencia y traducción. Problemática de la equivalencia translémica inglés-español*, León 1991.
 Roca-Pons J., *El lenguaje*, Barcelona 1973.
 Samaniego Fernández E., *La traducción de la metáfora*, Valladolid 1996.
 Shalamov V., *Sobranie sochineniy*, t. 4, Moskva 1998.

- Skoropadskaya A., *Upodoblenie lesa khramu v poetike Borisa Pasternaka*, «Yazykoznanie i literaturovedenie» 2016, № 14.
- Tarassenko T., Quero E., *Ob"ekty vinopityia v povesti S. Dovlatova "Zona" kak natsional'nye realiy i ikh perevod na ispanskii yazyk*, «Vestnik Tomskogo godarstvennogo universiteta» 2021, № 7.
- Venutti L., *The Translator's Invisibility: The Evidence of Reviews*, "In Other Words" 1994, № 4.
- Vlakhov S., Florin S., *Neperevodimoe v perevode*, Moskva 1980.

КОРОТКО ОБ АВТОРЕ

Fernando Videras Sánchez – докторант, преподаватель-исследователь в Центре славянских культур Гранадского университета (Centro de Culturas Eslavas. Universidad de Granada)

Публикации: статьи: *Оценка как средство речевого воздействия в российских и испанских публицистических текстах (на примере аналитических статей)*, [в:] *Культура и цивилизация*, 2018 vol. 8, Is. 6A; *Метафора и сравнение как средства речевого воздействия (на материале аналитических статей о победе Дональда Трампа на выборах США)*, «Вестник Московского государственного областного университета. Серия Лингвистика» 2019 № 3; *Образ автора в русских и испанских газетных текстах (персонификация и стиль)*, «Вестник Удмуртского университета. Серия История и филология» 2019, т. 29, вып. 3; *Культурные реалии в романе Б. Пастернака «Доктор Живаго» и сложности их перевода на испанский язык*, [в:] *Новое и традиционное в переводоведении и преподавании русского языка как иностранного. Сборник статей*, ur. L. Čović, Vanja Luka 2024.

ORCID: 0000-0002-2757-5993

Email: fvideras@gmail.com

„SLAVIA ORIENTALIS”

KWARTALNIK

„Slavia Orientalis”

**POLSKA AKADEMIA NAUK
WYDZIAŁ NAUK HUMANISTYCZNYCH I SPOŁECZNYCH
KOMITET SŁOWIANOZNAWSTWA**

„Slavia Orientalis” – kwartalnik poświęcony badaniom nad literaturą, kulturą, językiem, folklorem, myślą filozoficzną, religijną i polityczno-społeczną, historią i sztuką narodów wschodniosłowiańskich. Pismo zamieszcza także teksty o związkach Rosjan, Ukraińców i Białorusinów z kulturą polską i zachodnioeuropejską. Zajmuje się epokami najdawniejszymi i współczesnością. Zawiera dział recenzji i informacji o książkach oraz sprawozdania z sesji naukowych.

“Slavia Orientalis” is a quarterly dedicated to the study of literature, culture, language, folklore, philosophical, political and social ideas, history and art of East Slavic nations. The journal also publishes papers dealing with relations between the Russians, Ukrainians and Belarusians with Polish and West European culture. It features articles on the topics ranging from the oldest epochs to the newest phenomena and contains a section of reviews and information about books, yet reports from scientific sessions and conferences.

ADRES REDAKCJI

„Slavia Orientalis”

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Instytut Rosji i Europy Wschodniej
30-059 Kraków, ul. Władysława Reymonta 4
E-mail: slavia-orientalis@uj.edu.pl

